

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Науковий журнал

Том 26, № 1
2021

Київ
2021

ISSN 2410-3594
DOI: 10.33270/01211181

Співзасновники:

Національна академія внутрішніх справ,
ТОВ «Наукові журнали»

Рік заснування: 1996

*Рекомендовано до друку та поширення
через мережу Інтернет Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ*

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серії КВ 25084-15024 ПР від 29 грудня 2021 р.**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України
Категорія «Б». Галузь наук – юридичні, спеціальність – 081 «Право»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 15 жовтня 2019 р. № 1301)

**Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних,
репозитаріях та пошукових системах: Index Copernicus International,
Google Scholar, Academic Resource Index ResearchBib, Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, Наукова бібліотека ім. М. Максимовича,
Електронний репозитарій НАВС**

Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ : наук. журн. / [редкол.: С. С.
Чернявський (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. – Т. 26, № 1. – 96 с.

Адреса редакції:

Національна академія внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна, 03035
Тел.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: <https://lawscience.com.ua/uk>

© Національна академія внутрішніх справ, 2021
© ТОВ «Наукові журнали», 2021

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Scientific Journal

Volume 26, No. 1
2021

Kyiv
2021

ISSN 2410-3594
DOI: 10.33270/01211181

Co-founders:

National Academy of Internal Affairs,
LLC “Scientific Journals”

Year of foundation: 1996

*Recommended for printing and distribution
via the Internet by the Academic Council
of National Academy of Internal Affairs*

**Certificate of state registration
of the print media**

Series KV No. 25084-15024 PR of December 29, 2021

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine

Category “B”. Branch of sciences – legal, specialty – 081 “Law”

(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of October 15, 2019, No. 1301)

**The journal is presented international scientometric databases, repositories
and scientific systems:** Index Copernicus International,

Google Scholar, Academic Resource Index ResearchBib, Vernadsky National Library of Ukraine,
The Maksymovych Scientific Library, Electronic repository NAIA

Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs / Ed. by S. Cherniavskiy
(Editor-in-Chief) et al. Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2021. Vol. 26, No. 1. 96 p.

Editors office address:

National Academy of Internal Affairs
03035, 1 Solomianska Sq., Kyiv, Ukraine
Tel.: +38 (044) 520-08-47
E-mail: info@lawscience.com.ua
www: <https://lawscience.com.ua/en>

© National Academy of Internal Affairs, 2021
© LLC “Scientific Journals”, 2021

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Том 26, № 1

Редакційна колегія

Голова редколегії

Володимир Васильович Черней – доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Головний редактор

Сергій Сергійович Чернявський – доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Члени редакційної колегії

В. В. Бабаніна

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

А. А. Вознюк

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. М. Джужа

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. Ю. Дрозд

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

О. В. Запотоцька

доктор юридичних наук, доцент, Державний торговельно-економічний університет (Україна)

О. О. Кваша

доктор юридичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Україна)

Н. К. Макаренко

доктор юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

С. О. Павленко

кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

М. А. Погорецький

доктор юридичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

О. В. Тихонова

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Ю. М. Черноус

доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Ахмедов Вусал

доктор юридичних наук, Академія юстиції Міністерства юстиції Азербайджанської Республіки (Азербайджанська Республіка)

Алігісмаг огли

А. Т. Байсеїтова

доктор юридичних наук, асоційований професор, Алматинська Академія МВС Республіки Казахстан імені Макана Есбулатова (Республіка Казахстан)

Є. Бурібаєв

доктор юридичних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая (Республіка Казахстан)

Я. Відацкі

доктор філософії, професор, Краківська Академія ім. Анджея Фрича Моджевського (Республіка Польща)

Ж. Хамзіна

доктор юридичних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая (Республіка Казахстан)

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS
Volume 26, No. 1

Editorial Board

Head of the Editorial Board

Volodymyr Cherniei – Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Editor-in-Chief

Serhii Cherniavskiy – Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Editorial Board Members

V. Babanina

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

A. Vozniuk

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Україна)

O. Dzhuzha

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

O. Drozd

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

O. Zapototska

Full Doctor in Law, Associate Professor, State University of Trade and Economics (Ukraine)

O. Kvasha

Full Doctor in Law, Professor, V.M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)

N. Makarenko

Full Doctor in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

S. Pavlenko

PhD. in Law, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

M. Pohoretskyi

Full Doctor in Law, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

O. Tykhonova

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Yu. Chornous

Full Doctor in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Vusal Ahmedov

Full Doctor in Law, Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan Republic)

A. Baiseitova

Full Doctor in Law, Associate Professor, Academy of the Ministry of Internal Affairs of Almaty named after Makan Esbulatov (Republic of Kazakhstan)

Ye. Buribayev

Full Doctor in Law, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Republic of Kazakhstan)

Ja. Widacki

Full Doctor in Philosophy, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Krakow University (Republic of Poland)

Zh. Khamzina

Full Doctor in Law, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Republic of Kazakhstan)

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 343.343:343.374(477)

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.8>

Чернявський С. С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2711-3828>;

Грібов М. Л. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2437-5598>;

Корзун А. С. – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-7579>

Використання в Україні зарубіжного досвіду протидії масовим заворушенням

Мета дослідження – оцінювання зарубіжного досвіду протидії масовим заворушенням й обґрунтування можливості та доцільності використання його окремих елементів в Україні. **Методологія.** Для досягнення зазначеної мети використано загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ, а також їх зв'язків із практичною діяльністю правоохоронних органів. Спеціальними методами дослідження, використаними в статті, є: метод системного аналізу; порівняльно-правовий; компаративний; моделювання. Теоретичний базис дослідження становлять останні наукові праці українських та іноземних учених за обраним напрямом. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що на підставі аналізу масиву доступних даних щодо теорії та практики протидії масовим заворушенням у різних країнах обґрунтовано можливості й доцільність застосування певних елементів зарубіжного досвіду в Україні. **Висновки.** Учені країн розвинутої демократії детально дослідили причини й умови виникнення масових заворушень, динаміку їх розвитку та закономірності поширення. Проте використання результатів цих досліджень в Україні можливе лише в достатньо вузькому спектрі, оскільки причини, умови та характер масових заворушень, притаманних Україні, відрізняються від таких чинників в інших державах. Реагування держави на масові заворушення слід розглядати на двох рівнях: перший – дії політичного керівництва країни (керівництва регіону, міста); другий – дії правоохоронних органів. На обох рівнях реагування має ґрунтуватися на чітко регламентованих нормах національного законодавства, зокрема тих, які відмежовують законні зібрання громадян від незаконних, а також тих, що визначають, які саме дії натовпу є масовими заворушеннями, і встановлюють відповідальність за їх організацію та участь у них. У цій частині законодавство України потребує вдосконалення. У нашій державі доцільно використовувати досвід правоохоронних органів країн Європейського Союзу щодо принципів превенції стихійних масових заворушень. До таких принципів належать: активне сприяння з боку поліції реалізації учасниками масових мирних акцій їхніх законних прав та інтересів; забезпечення чіткого виконання учасниками таких акцій приписів національного законодавства щодо проведення мирних зборів; формування в суспільстві розуміння невідворотності покарання за порушення зазначених приписів.

Ключові слова: масові заворушення; протидія злочинності; правоохоронні органи; поліція; зарубіжний досвід.

Вступ

Масові заворушення належать до найнебезпечніших кримінальних діянь, що посягають на низку важливих, охоронюваних законом суспільних відносин. Їх виняткова небезпека полягає в тому, що протиправні дії агресивно налаштованого натовпу грубо порушують публічний порядок, дестабілізують політичну та соціальну обстановку, завдають істотної шкоди державі й суспільству, а також створюють сприятливі умови для вчинення особливо тяжких злочинів проти держави та публічної безпеки.

Протягом 2009–2020 років спостерігається збільшення кількості й масштабності масових

зворушень у різних країнах. За даними Американського центру стратегічних і міжнародних досліджень (Center for strategic & international studies, CSIS) у європейських країнах антиурядові масові протести посилювалися, в середньому на 12,2 % щорічно в період з 2009-го до 2019 року. Акцій непокори 2019 року було на 216,4 % більше, ніж 2009 року. В азійських країнах масові антиурядові протести зростали приблизно на 9,9 % щороку в період між 2009-м і 2019 роками. Протести на Близькому Сході та в Північній Африці зростали і на 16,5 %, що на 44,5 % вище, ніж у середньому у світі. Зокрема, вуличні демонстрації із сутичками з

правоохоронцями відбулися в Іраку, Ірані, Лівані, Алжирі, Єгипті, Лівії, Тунісі й Азербайджані¹.

Значною масштабністю, тривалістю, особливою суспільною небезпекою, суттєвою шкодою і тяжкими наслідками вирізняються останні масові заворушення в США та країнах Західної Європи (травень–вересень 2020 року), поштовхом до яких стала загибель Джорджа Флойда. Остання хвиля масових заворушень в Ізраїлі (липень 2020 року) і Німеччині (вересень 2020 року) характеризуються сутичками з поліцією із застосуванням піротехніки й інших небезпечних предметів, спробами захоплення адміністративних будівель (Рейхстаг). Окремі групи провокаторів намагалися перетворити на масові заворушення мирні протести в Республіці Білорусі (серпень 2020 року).

У переважній більшості випадків масові заворушення заздалегідь сплановані, добре організовані та профінансовані різними зовнішніми та внутрішніми силами, які переслідують свої незаконні економічні й політичні інтереси. Саме такі масові заворушення відбулися в Донецьку та Луганську 2014 року. Відсутність належної протидії оперативними підрозділами цим заворушенням на стадіях готування та замаху призвела до втрати Україною контролю за частиною Донецької та Луганської областей. Водночас ефективна протидія оперативними підрозділами організації масових заворушень у м. Харкові стала нездоланною перешкодою для захоплення території Харківської області.

В умовах сьогодення, на тлі стрімкого збільшення кількості й масштабності масових заворушень у світі, в Україні складається ситуація, надзвичайно сприятлива для використання цього виду злочинів зовнішніми та внутрішніми деструктивними силами. Адже в нашій державі дедалі поширенішими стають протестні настрої та правовий нігілізм громадян. Ця ситуація спричинена постійним зниженням рівня реальних доходів населення та його зубожінням; систематичним посиленням податкового тиску на малий та середній бізнес; підвищенням тарифів на електроенергію, природний газ, теплопостачання, комунальні послуги, а також цін на продукти та промислові товари першої необхідності; тотальним поширенням корупції на тлі повної відсутності реальних результатів діяльності антикорупційних органів й іншими факторами.

Ураховуючи те, що протягом 2014–2020 років населення дістало в доступ критичну масу вогнепальної зброї та вибухових пристроїв (унаслідок захоплення військових складів та неконтрольованого надходження зброї із зони

¹The Age of Mass Protests: Understanding an Escalating Global Trend. CSIS. March 2, 2020. URL: <https://www.csis.org/analysis/age-mass-protests-understanding-escalating-global-trend>.

АТО/ООС), виникнення масових заворушень може призвести до численних жертв серед пересічних громадян і працівників правоохоронних органів. Очевидно, що організатори заворушень можуть переслідувати й мету насильницького захоплення державної влади.

Проблематика протидії масовим заворушенням має низку не вирішених питань юридичного, організаційного й тактичного характеру, які потребують негайного наукового вирішення. Проте у вітчизняній юридичній науці частково розроблено лише кримінально-правові та криміналістичні питання протидії цьому виду злочинів (В. І. Бояров, О. С. Володарська, Т. П. Гусак, М. О. Дячкін, О. О. Кваша, Р. П. Олійничук, М. М. Тараненко, П. В. Шалдирван та ін.). Внесок у розвиток криміналістичних рекомендацій щодо розслідування масових заворушень останніми роками зробили такі вчені-криміналісти та практичні працівники, як В. І. Бояров, М. В. Григор'єв, В. М. Ісаєнко, Л. В. Капиця, О. П. Кузьменко, В. М. Махов, Г. І. Пічкальова, О. В. Фролов, Г. М. Чуглазов, А. С. Шаталов, П. В. Шалдирван.

Водночас наукову увагу слід спрямувати на кримінологічні й оперативно-розшукові аспекти протидії масовим заворушенням. Бракує наукових розвідок із систематизації зарубіжного досвіду протидії масовим заворушенням та його використання в Україні.

Мета і завдання дослідження

Метою цього дослідження є оцінювання зарубіжного досвіду протидії масовим заворушенням і внесення пропозицій стосовно можливості й доцільності використання його окремих елементів в Україні.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було реалізувати такі завдання:

- 1) визначити сучасний стан досліджень проблем протидії масовим заворушенням зарубіжними вченими;
- 2) окреслити типи реагування на масові заворушення з боку політичного керівництва та правоохоронних органів інших держав, визначити наслідки реагування різних типів;
- 3) висвітлити особливості юридичного визначення змісту масових заворушень, правового регулювання протидії їм з боку державних органів, а також кримінальної відповідальності за організацію масових заворушень й участь у них в інших країнах світу (з визначенням елементів, що можуть бути використані для вдосконалення вітчизняного законодавства);
- 4) на підґрунті аналізу практики правоохоронних органів інших країн з протидії масовим заворушенням визначити елементи досвіду інших держав світу, які доцільно використати в Україні.

Виклад основного матеріалу

Масові заворушення активно досліджують учені країн Європи, Америки й Азії. Більшість цих досліджень присвячено не протидії цьому явищу, а причинам й умовам, що сприяють його виникненню. Ця обставина є не лише результатом наших спостережень, а й фактом, який констатують науковці країн Західної Європи (Newburn, 2020).

Однією з останніх праць зазначеного напрямку є дослідження причин антидержавних насильницьких заворушень у країнах із розвинутою демократією (Moutselos, 2020). Автор вивчив роль міського середовища у формуванні виражених невдоволень і процесів мобілізації / протидії, які спостерігаються під час масових заворушень. Зокрема, учений розглянув великі міські соціальні житлові квартали як середовище, сприятливе для спалаху й підтримки антидержавного насильства. Він виокремлює механізми, які доповнюють стандартні пояснення заворушень, що ґрунтуються на соціально-економічних і етнокультурних проблемах. З-поміж виявлених дослідником механізмів – відмова від державного втручання у формі повсякденного адміністрування та виконання функцій екстреної поліції в зазначених кварталах. Автор проаналізував антидержавні заворушення як форму міського протесту, висвітлив розбіжності між державою і суспільством, що кореняться в міській географії та політиці, які не враховані в традиційних дослідженнях з розгортання масових заворушень за участю національних меншин у Європі (Moutselos, 2020).

Дослідження М. Мутселоса хоча й не мають своїм предметом протидію масовим заворушенням, однак можуть бути використані для вдосконалення превентивної діяльності поліції. Це стосується насамперед США та країн європейського континенту, що мають у складі міст житлові райони з поєднанням специфічних етнокультурних і соціально-економічних ознак.

На пострадянському просторі такі специфічні соціально-географічні одиниці відшукати складно (там є інші проблемні утворення з етнокультурними та релігійними особливостями, наприклад, Нагорний Карабах). Проте це не означає, що окремі результати, одержані вченими, не можуть бути застосовані в країнах, що в минулому належали до соціалістичного табору. Теза про недоцільність відмови від державного втручання у формі повсякденного адміністрування та функціонування екстреної поліції в районах зі складною (і навіть небезпечною) обстановкою є достатньо актуальною для України.

Зокрема, у районах, наближених до лінії розмежування підконтрольних Україні територій із самопроголошеними Донецькою і Луганською республіками, обстановка є вкрай напруженою. Значна частина населення цього регіону

негативно налаштована щодо представників правоохоронних органів і Збройних сил України. У цих умовах відмова від систематичного патрулювання, іншої превентивної поліцейської роботи, екстреного реагування правоохоронців на вчинені кримінальні правопорушення прогнозовано стане плідним підґрунтям для посилення антидержавних настроїв та інспірації масових заворушень.

Активно науковці країн Західної Європи та США вивчають питання трансформації законних акцій протесту в силове протистояння з правоохоронцями, погроми й підпали. Зокрема, К. Стотт і М. Редбер 2020 року здійснили теоретичне оглядове дослідження наукових праць різних галузей науки для визначення ролі, яку відіграють правоохоронні органи й соціальний контекст у динаміці масових конфліктів. Автори засвідчили важливість і цінність міждисциплінарного діалогу у вивченні трансформації масових заходів у насильницькі. Учені констатують значущість використання наукових знань для просування та захисту демократичних і ґрунтованих на правах людини форм державного втручання в масові заходи (Stott, & Radburn, 2020).

Безумовно, державне (передусім поліцейське) втручання в законні масові заходи можливе лише для захисту прав на свободу мирних зібрань і свободу думки, а також для забезпечення безпеки учасників таких зібрань. Проте якщо йдеться про масові заворушення, учасники яких вчиняють насильницькі злочини, то в пріоритеті має бути захист інтересів суспільства й держави. Стосовно учасників таких заворушень поліція зобов'язана вживати дій (зокрема силових, а також негласних), які тимчасово обмежують права і свободи людини й дають змогу припинити вчинення злочинів особами в складі агресивного натовпу, надалі притягнути їх до кримінальної відповідальності.

2020 року Б. Айвз і Дж. С. Льюїс дослідили проблему причин та умов, що сприяють переростанню мирних протестів у насильницькі. На підставі результатів статистичного аналізу вони дійшли висновку, що ескалація насильства ймовірніше відбудеться: по-перше, після недавніх репресій; по-друге, коли протести не були заздалегідь організовані. Дослідники стверджують, що протести залишаються мирними, коли громадянам надають можливість досягти поставленої мети (Ives, & Lewis, 2020).

За нашими спостереженнями, виявлені закономірності справді наявні. Затримання та арешти учасників акцій протесту часто сприяють ескалації протистояння аж до штурму службових приміщень поліції та слідчих ізоляторів. Під час стихійних протестів надмірне застосування насильства поліцією здебільшого призведе до активних агресивних дій натовпу.

Прикладом є вбивство кількох неозброєних чорношкірих чоловіків і жінок (А. Арбері, Б. Тейлор і Дж. Флойда) спровокувало масові громадські заворушення з висуненням соціально-політичних вимог і подальшим переростанням протестів у «кримінальні карнавали» (Galea, & Abdalla, 2020).

Відомості щодо цього феномену використовують не лише поліція окремих країн (для того, щоб утриматися від невиправданого застосування сили), а й зловмисники (для створення ситуації перетворення мирного протесту на масові заворушення). В одних випадках організатори масових заворушень заздалегідь підбирають «сакральну» жертву й самі інспірують насильство над нею – аж до фізичної ліквідації. В інших – спеціально підготовлені групи екстремістів активно провокують поліцію на силові дії.

Реакція громадськості й тимчасових ситуативних соціальних утворень (натовпу) на різні методи та форми роботи поліції (зокрема силові) під час масових протестів активно досліджують у контексті поширення пандемії COVID-19. Так, С. Райхер і К. Стотт аналізують умови, за яких ця пандемія приведе або до соціального порядку (дотримання заходів, введених владою для контролю пандемії), або до соціального безладу (опір таким заходам і виникнення відкритого конфлікту). Використовуючи приклади з різних країн (Великої Британії, США, Франції), автори роботи виокремлюють три фактори, які визначають, чи приймають люди заходи контролю, чи чинять опір їм. Це історичний контекст відносин між державою та суспільством, стиль керівництва під час пандемії та процедурна справедливість у розробленні й застосуванні карантинних заходів. Крім того, дослідники аналізують, як контролюється криза, як методи поліцейської діяльності впливають на переростання невдоволення людей у заворушення. Учені також розглядають перспективи збереження громадського порядку під впливом розвитку пандемії (Reicher, & Stott, 2020).

Чимало наукових праць присвячено закономірностям поширення масових заворушень. Одні вчені досліджують поширення безладів в окремій країні (регіоні країни) в конкретний проміжок часу. Інші – аналізують різні за охоплюваною територією, історичним періодом, масштабністю і тривалістю масових заворушень.

Учені (Л. Боннас-Гахот, Х. Берестецький, М. Депюазе) аналізували питання поширення масових заворушень 2005 року у Франції. Вони розпочалися в бідному передмісті Парижа, потім поширилися в усій країні. Ці заворушення тривали близько трьох тижнів, попри відсутність переміщення учасників з одного району в інший. Доступ до щоденних даних поліції дав змогу дослідникам вивчити динаміку поширення

заворушень. У роботі зазначено, що заворушення поширювалися за моделлю, схожою на епідемію. Автори дають точну математичну характеристику терміна «хвиля заворушень» і забезпечують візуалізацію її поширення навколо Парижа. Згідно з отриманими науковими даними, географічна близькість зіграла визначальну роль у поширенні заворушень, хоча інформація про них була публічно доступною, її активно висвітлювали в засобах масової інформації. Дослідники стверджують, що такий підхід забезпечує підґрунтя для моделювання динаміки спонтанних колективних повстань (Bonnasse-Gahot et al., 2018).

Слід зазначити, що в цьому випадку предметом дослідження та висновків стали саме стихійні масові заворушення. Вони поширювалися в специфічних районах з прийшлим населенням, якому властиві особливі традиції, культура та релігія (відмінні від менталітету корінного населення). Причинами протистояння стали саме етнокультурні фактори, поєднані із соціальними. Отже, застосовувати результати зазначеного дослідження до спеціально організованих масових заворушень на інших територіях та в інших країнах слід обережно. Зокрема, в Україні поки немає таких соціально-географічних умов, які могли б призвести до масових заворушень схожого типу.

Інша група дослідників (Л. Белл, М. Біддлстон, Р. Болл, Дж. Друрі, М. Ловелл, Ф. Невілл, С. Райан, С. Райхер, К. Скотт, С. Чоудхурі) вивчила заворушення, що виникли в серпні 2011 року в трьох різних містах Англії, щоб перевірити роль соціальної ідентичності в поширенні заворушень. Учені системно опрацювали кілька джерел, щоб сформували розповідь про події, а також проаналізували інтерв'ю із 68 учасниками. За його результатами було виявлено докази двох шляхів впливу на поширення заворушень: «когнітивного» і «стратегічного». Для деяких учасників мотиви участі в безладах були надзвичайно егоїстичними, а загальна ідентичність стала основою продовження їх участі в заворушеннях. Для інших ці заворушення стали фактором самоствердження та розширення власних можливостей, оскільки демонстрували вразливість спільного ворога (поліції). У кожному осередку динаміка взаємодії опосередковує зв'язок між початковим сприйняттям заворушень і подальшими колективними діями. Корисність отриманих результатів, на думку авторів дослідження, полягає в тому, що вони надають можливість урахувати послідовність поширення міських заворушень (Drury et al., 2019).

У цьому випадку було досліджено один з видів масових заворушень. У деяких джерелах його називають «кримінальний карнавал». Він не пов'язаний із традиційними політичними протестами. Більшість учасників цих заворушень не мали жодної мети, крім власне протесту. Вони не пред'являли жодних вимог. Їх злочинні діяння

полягали не лише в погромах і підпалах, а й у пограбуваннях та розбоях. Чимало учасників заворушень в інтерв'ю зізналися, що брали участь у цих акціях, оскільки це було весело. Свідки подій розповідають про «карнавальну атмосферу» в місцях погромів, де активно розважались підлітки.

Результати здійснених досліджень, безумовно, можуть бути використані для планування дій поліції в разі виникнення схожих масових заворушень у країнах, яким притаманні кримінальні карнавали (Велика Британія, Франція, США тощо). На пострадянському просторі, зокрема в Україні, заворушень цього виду не було ніколи. Проте виключати можливість їх виникнення не слід. Водночас для пострадянського простору типовими є масові заворушення, що мають політичне підґрунтя та не супроводжуються вчиненням злочинів корисливого спрямування. Їх поширення, імовірно, має інші механізми.

Усі перелічені вище наукові праці присвячені вивченню причин та умов, що сприяють виникненню масових зворушень, трансформації мирних зборів в агресивні. Цей предмет досліджують і в інших наукових розвідках. У червні 2020 року Т. Ньюберн (представник департаменту соціальної політики Лондонської школи економіки і політичних наук) опублікував статтю, у якій проаналізував низку таких робіт. Він, як й інші дослідники, акцентує на тому, що останніми роками увагу вчених привертала причини й умови виникнення масових заворушень. Тому бракує уваги іншим, не менш важливим питанням (Newburn, 2020).

Пріоритетність вивчення причин та умов виникнення масових заворушень є виправданим з позицій створення теоретичної основи для розроблення ефективних методів запобігання цьому виду злочинів. Адже знання причин масових заворушень надає можливість не допустити їх виникнення. Однак останні події (масові заворушення) 2019–2020 років у США та країнах Європейського Союзу засвідчують, що їхні уряди або не хочуть використовувати наукові досягнення в цій галузі, або не можуть цього робити, або просто ігнорують їх. Масові заворушення виникають дедалі частіше й охоплюють дедалі більші території та маси людей. А отже, і протидія заворушенням має не превентивний, а реактивний характер, що передбачає застосування насильства, яке провокує поширення протестів.

Тому цілком слушно деякі дослідники ще в минулому десятилітті акцентували на необхідності наукового вивчення не тільки превентивної, а й реактивної складової кримінологічної протидії масовим заворушенням. Зокрема, 2009 року С. Уілкінсон, узагальнюючи дослідження минулого століття, зауважує, що вчені виявили безліч різних економічних, політичних, демографічних та інших

факторів, які пов'язані з поширенням масових заворушень. Однак під час вивчення цього виду злочинів увагу спрямовують на фактори, що спричиняють насильство, однак недостатньо дослідженими є питання реакції держави на заворушення. Автор вважає, що розуміння політичних стимулів, які спонукають демократичні й авторитарні держави в одних випадках допускати заворушення, а в інших – застосовувати найсуворіші заходи правопорядку для їх придушення, є ключем до пізнання різноманітних виявів насильства, що вчиняє натовп (Wilkinson, 2009).

Колишній офіцер Королівської поліції Гонконгу (керівник підрозділу контртерористичної розвідки) М. Пурбрік здійснив детальний хронологічний огляд розвитку протестів у Гонконзі. Він дослідив проблеми політичної відповіді з боку урядів Гонконгу й Пекіна, а також розглянув тактику протестувальників, критично проаналізував тактичну й стратегічну відповідь на протести з боку поліції Гонконгу (Purbrick, 2019). Автор констатує, що поліція стала заручником бездіяльності уряду, який не спромігся вчасно відреагувати на масові заворушення шляхом прийняття необхідних політичних рішень. Водночас він викриває недоліки в організації роботи поліції (у статичному та динамічному аспектах), урахування яких може бути використано для підвищення ефективності протидії масовим заворушенням.

Аналізуючи матеріали, представлені дослідником, а також відомості про перебіг і наслідки масових заворушень 2013–2020 років в Україні, Киргизстані, Франції, Німеччині, США та деяких інших країнах, можна дійти однозначного висновку, що реагування держави на масові заворушення політичного та соціально-економічного спрямування доцільно розглядати на двох рівнях: а) дії політичного керівництва країни (керівництва регіону, міста); б) дії правоохоронних органів.

На першому, базовому, рівні («а») можливі декілька варіантів дій:

1) прийняття політичних (управлінських) рішень щодо задоволення (часткового задоволення) законних вимог організаторів й учасників насильницького протесту задля вирішення конфлікту в мирний спосіб й уникнення подальшого застосування сили;

2) однозначне відхилення поставлених вимог на підставі арсеналу засобів для припинення масових заворушень, зокрема застосування насильства до правопорушників;

3) ухилення від прийняття рішень (бездіяльність) без чітких інструкцій для правоохоронних органів.

Перший варіант є найоптимальнішим з позиції припинення заворушень без застосування насильства. Він найбільш прийнятний і для поліції (правоохоронних органів). Проте цей варіант не гарантує припинення масових заворушень. Адже

якщо вони інспіровані певними внутрішніми чи зовнішніми гравцями, добре профінансовані, організовані та керовані, то насильницькі протести триватимуть до досягнення мети, яку поставили замовники цієї «соціальної вистави» (зміна влади, одержання контролю над певними ресурсами тощо). Організатори заворушень будуть висувати нові й нові вимоги, будуть вчиняти спроби спровокувати правоохоронців на надмірне застосування сили.

Другий варіант дій у більшості випадків призведе до ескалації протестів і підвищить імовірність застосування насильства злочинним натовпом. Він потребує від поліції системи чітких продуманих заходів, що передбачають застосування виправданого насильства до правопорушників. Цей варіант можливий лише за умов: по-перше, чіткої координації дій політичного керівництва та правоохоронців; по-друге, неухильного дотримання законності (політичним керівництвом – під час прийняття рішень; поліцією – у разі обмеження прав людини й основоположних свобод).

Третій варіант є найгіршим для правоохоронних органів, оскільки створює ситуацію невизначеності. Відсутність чіткого рішення політичного (регіонального) керівництва дає підстави для сумнівів у незаконності протестів (водночас незаконність насильницьких дій осіб у складі агресивного натовпу під сумнів не ставлять). Це може призводити до дезорганізації поліцейських сил унаслідок їх розділення на прихильників протестів (які поблажливо ставляться до виявів насилля з боку натовпу) та прибічників застосування жорстких заходів придушення заворушень. Унаслідок цього різними є реакції поліцейських на вчинювані натовпом правопорушення: в одних випадках – мовчазний дозвіл на вчинення злочинів, в інших – надмірне застосування сили. І те, й інше завдає шкоди інтересам суспільства. За першим сценарієм це безпосереднє завдання шкоди охоронюваним законом суспільним відносинам, за другим – порушення прав людини, що призводить до ескалації протестів.

Викладене дає змогу дійти висновку, що реагування держави на масові заворушення (як на політичному рівні, так і на рівні роботи правоохоронних органів) має ґрунтуватися на чітко регламентованих нормах національного законодавства й міжнародних нормативно-правових актів. Найважливішими в цьому контексті є ті законодавчі акти, які розмежовують законні зібрання громадян і незаконні, а також ті, що визначають, які саме дії натовпу є масовими (цивільними) заворушеннями, встановлюють кримінальне покарання за їх організацію та (або) участь у них.

Рішення політичного керівництва країни можуть по-різному оцінювати сторони політичного конфлікту з позиції законності. Таких рішень може й не бути взагалі. Однак не має бути неоднозначності в оцінюванні законності дій правоохоронних органів. Тому норми законодавства щодо методів і засобів протидії масовим заворушенням мають бути максимально точними та зрозумілими.

Лише на цій підставі можна розробляти конкретні заходи протидії масовим заворушенням, розмежувавши їх на превентивні (профілактика), пошукові (виявлення ознак підготовки, організації масових заворушень) і реактивні (виявлення, припинення, розслідування).

Профілактику масових заворушень здебільшого здійснюють на загальносоціальному рівні через систему заходів соціального, економічного, етнокультурного спрямування, їх уживає політичне керівництво країни. Однак поміж цих заходів важливе місце мають посідати і юридичні, які відображають взаємозв'язок превентивної діяльності з реактивною діяльністю держави. Ідеться про законодавче визначення масових заворушень і встановлення кримінальної відповідальності за участь у них та їх організацію.

Визначивши зміст (склад) масових заворушень і встановивши міру покарання за їх вчинення, держава визначає ступінь тяжкості цього злочину, його суспільної небезпеки. Пропорційно до цієї тяжкості мають визначати й ступінь обмеження прав людини та основоположних свобод, що може застосовувати поліція для протидії масовим заворушенням.

У Великій Британії проведення демонстрацій і походів регламентує Закон про охорону громадського порядку (1986). Проведення вуличних заходів санкціонує поліція. Організатори повинні не пізніше ніж за шість робочих днів до початку заходу повідомити про дату, місце та час проведення, маршрут руху, прізвища й адреси організаторів. Зазначений закон містить і визначення масових заворушень. Зокрема, у ньому передбачено, що в разі коли 12 або більше осіб застосовують чи погрожують застосувати насильство щодо інших людей або власності суспільного користування в такий спосіб, що людина, буде відчувати страх за власну безпеку, то кожен, хто застосовує незаконну силу, буде обвинувачений в організації масових заворушень з призначенням покарання до 10 років в'язниці.

Параграф 125 Кримінального кодексу ФРН визначає, що той, хто як виконавець або співучасник у складі натовпу, що загрожує громадській безпеці, застосовує насильство проти людей чи майна або погрожує застосуванням такого насильства чи активно демонструє свою готовність до таких дій, – буде засуджений до позбавлення волі на строк до трьох років або до штрафу, якщо вчинене діяння не містить ознаки

такого, що відповідно до вимог кримінального закону карається суворіше.

Німецький законодавець як особливо тяжкі визначає ті випадки, коли злочинець мав при собі вогнепальну зброю, яку мав намір застосувати, або через насильство поставив у небезпеку життя чи здоров'я людини, або міг спричинити шкоду чужому майну. Такі діяння карають позбавленням волі на строк до десяти років.

У главі 16 Кримінального кодексу Швеції зазначено, що в разі якщо натовп порушує громадський порядок, демонструє намір застосувати насильство до представників публічної влади, або іншим шляхом примусити владу до певних дій, чинити опір і не розходитися, коли влада наказує це зробити, то організатори й підбурювачі мають бути засуджені до позбавлення волі строком до чотирьох років, а інші учасники заворушень – до штрафу або позбавлення на строк до двох років. У разі коли натовп розійшовся за наказом влади, то організатори й підбурювачі повинні бути засуджені за змову до штрафу або до позбавлення волі на строк до двох років.

У Кримінальному кодексі Польщі (ст. 254) передбачено, що той, хто бере активну участь у діях натовпу, усвідомлюючи, що його учасники спільними зусиллями здійснюють насильницьке посягання на особу чи майно, має бути притягнений до кримінальної відповідальності з призначенням покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років.

Стаття 133 Кримінального кодексу Данії встановлює кримінальну відповідальність для осіб, які підбурюють до незаконного зібрання з наміром здійснення або погрози заподіяння насильства щодо людей або майна у вигляді взяття під варту чи тюремного ув'язнення на строк до трьох років. Те саме покарання застосовують до керівників зібрання та будь-якого учасника, який, знаючи про те, що наказ розійтися був законним, не виконує його.

У ст. 290 Кримінального кодексу Китайської Народної Республіки зазначено, що організатори й підбурювачі масових громадських заворушень, які призвели до неможливості нормального здійснення робочої, виробничої, господарської, викладацької та науково-дослідної діяльності й стали причиною значних збитків, за обтяжуючих обставин – караються позбавленням волі на строк від 3 до 7 років; ті самі діяння, учинені активними учасниками масових заворушень, – караються позбавленням волі на строк до 3 років, короткостроковим арештом, наглядом або позбавленням політичних прав.

Організатори й підбурювачі нападу на державний орган, що призвів до неможливості здійснення нормального функціонування державного органу та завдав значної шкоди, – карається

позбавленням волі на строк від 5 до 10 років; те саме діяння, учинене активними учасниками масових заворушень, – карається позбавленням волі на строк до 5 років, короткостроковим арештом, наглядом або позбавленням політичних прав.

Стаття 291 цього документа передбачає, що організатори та підбурювачі масових громадських заворушень на транспортних станціях, причалах, в аеропортах цивільної авіації, на ринках, у парках, кінотеатрах, на виставках і стадіонах або в інших громадських місцях; організатори й підбурювачі масового блокування транспортного сполучення або дезорганізації транспортного сполучення, протидії та перешкоджання працівникам державних органів, які виконують свої службові обов'язки з охорони громадського порядку, за обтяжуючих обставин – караються позбавленням волі на строк до 5 років, короткостроковим арештом або наглядом.

Законодавець Японії, встановлюючи кримінально-правову заборону масових заворушень, відніс зазначений склад злочину до глави 8 Кримінального кодексу, яка має назву «Злочин, що становить заворушення».

У ст. 106 цього документа зазначено, що особа, яка вчиняє насильницький напад у складі натовпу або погрожує таким нападом, тим самим вчиняє злочин, за який встановлено покарання відповідно до ролі, яку виконувала така особа: організатор (керівник) карається позбавленням волі з примусовою працею або без такої на строк від 1 до 10 років; підбурювачі й активні учасники караються позбавленням волі з виправними роботами або без них на строк від 6 місяців до 7 років; особа, яка просто прямувала за іншими, карається штрафом до 100 000 ієн.

У ст. 107 Кримінального кодексу Японії передбачено, що в разі якщо натовп зібрався з метою здійснення насильства або погроз, попри на те, що від уповноваженої посадової особи тричі й більше разів надходив наказ розійтися, однак не розійшовся, його організатори (керівники) караються позбавленням волі з примусовою працею або без такої на строк до трьох років, інші особи караються грошовим штрафом на суму до 100 000 ієн.

На підставі викладеного вище можна дійти висновку, що в провідних економічно розвинутих країнах масові заворушення, вчинені за обтяжуючих обставин, суворо караються законом (до 10 років позбавлення волі у Великій Британії, Німеччині, Китаї). За відсутності таких обставин організаторам, підбурювачам й активним учасникам масових заворушень може загрозувати покарання до семи років позбавлення волі.

Встановлені законодавцями різних країн суворі міри відповідальності за організацію масових заворушень та участь у них мають

справляти вагомий превентивний вплив на учасників масових акцій, стримуючи їх від застосування насильства. Однак такий вплив буде ефективним лише в тому разі, коли наявна чітка та зрозуміла негативна реакція політичного керівництва держави й поліції на масові заворушення з подальшим кримінальним переслідуванням і засудженням винних.

Дослідники І. М. Волков й О. Г. Поцєбіна, аналізуючи нормативно-правові акти різних країн як засобу забезпечення громадської безпеки під час припинення масових заворушень, акцентують на тому, що, крім встановлення кримінальної відповідальності за цю категорію злочинів, важливе значення має законодавча регламентація мирних зібрань і підтримання громадської безпеки й громадського порядку в належному стані під час проведення таких зібрань. Наявність спеціалізованого закону, який регламентує цю специфічну сферу суспільних відносин, надала б можливість запобігти хаотичному розвитку подій, окреслити цивілізовані межі взаємодії між владою та громадянським суспільством, для дотримання законодавчо встановлених правил громадського порядку й безпеки. Він встановив би прийнятні в демократичному суспільстві правила поведінки як для організаторів й учасників заходів, так і для органів влади, їхніх посадових осіб (зокрема правоохоронців) стосовно основних питань, пов'язаних з підготовкою, перебігом і завершенням масового заходу.

В умовах сьогодення в Україні немає спеціалізованого закону про свободу мирних зібрань. Цю сферу суспільних правовідносин регулюють відповідні положення Конституції України, адміністративного та кримінального законодавства, розрізнені підзаконні нормативно-правові акти. Вбачається, що необхідність прийняття такого закону є актуальним питанням. Під час підготовки його тексту доцільно врахувати світову практику організації та проведення масових заходів (Volkov, & Potsebina, 2019).

У Сполучених Штатах Америки законодавчі вимоги до проведення масових заходів (мітингів, маніфестацій) встановлюють органи влади відповідних штатів. Терміни завчасного повідомлення органів влади про запланований масовий захід різні: у Нью-Йорку – 45 днів, у Лос-Анджелесі – 40 днів, у Вашингтоні – 15 днів до початку заходу. Несанкціоновані масові заходи отримують статус «публічні заворушення», і поліція дістає право застосовувати силових способів припинення таких заходів. До учасників несанкціонованих демонстрацій може бути застосовано покарання у вигляді різних за розміром штрафів (максимально до 3000 доларів) або позбавлення волі залежно від тяжкості вчинених правопорушень (Volkov, & Potsebina, 2019).

Відповідно до зазначеного Закону про охорону громадського порядку 1986 року, у Великій Британії організатори повинні не пізніше ніж за шість робочих днів до початку заходу повідомити про дату, місце й час проведення, маршрут руху, прізвиська та адреси організаторів. Порядок проведення вуличних демонстрацій та мітингів у Німеччині регламентує Федеральний закон «Про зібрання і походи» (1978). Цей нормативний акт встановлює строки подання повідомлення про запланований захід, регламентує порядок проведення та відповідальність за порушення встановлених вимог. Передбачено випадок, коли керівник масового заходу не може забезпечити виконання своїх розпоряджень, він повинен негайно оголосити про припинення заходу. З цього моменту всі учасники масового заходу, хто не підкорився вимогам організаторів, отримують статус «особи, що діє проти громадського порядку», і до них може бути застосовано кримінальну відповідальність.

Системний аналіз положень законодавства інших країн і стану нормативно-правового регулювання мирних зібрань в Україні дає підстави вважати цілком слушними пропозиції І. М. Волкова та О. Г. Поцєбіної щодо правового врегулювання питань проведення масових заходів. Утілення цих пропозицій в життя може значно поліпшити превентивну роботу підрозділів поліції та інших правоохоронних органів, що мають на меті забезпечувати громадський порядок та публічну безпеку.

Водночас зауважимо, що відвернення загрози виникнення (організації, інспірації) масових заворушень підрозділами поліції має ґрунтуватися не лише на чіткому виконанні приписів законів щодо проведення мирних зборів й усвідомленні невідворотності покарання за їх порушення. Запобігання вчиненню масових заворушень має ґрунтуватися на своєчасному одержанні й ефективному інформуванні про конспіративні дії з підготовки та організації масових заворушень. Ми запропонували низку заходів, за допомогою яких може бути виконано це завдання (переважно негласних) (Hribov, 2019). Проте в науковій, науково-популярній та публіцистичній літературі інших країн про такі заходи не йдеться. Імовірно, це пов'язано з двома обставинами. По-перше, такі заходи часто обмежують права людини й основоположні свободи, оскільки передбачають негласне збирання інформації по окремих осіб і певні соціальні групи. Їх проведення до того, як до правоохоронних органів надійшла інформація про вчинення злочину, у більшості країн є незаконним. Тому поліція або відмовляється від їх здійснення, або застосовує їх поза правовим полем. По-друге, інформація про такі заходи правоохоронні органи інших країн можуть засекречувати.

У разі якщо заходи поліції з виявлення конспіративних дій, пов'язаних з підготовкою масових заворушень, а також заходи відвернення безладів не спрацювали, правоохоронним органам доводиться припиняти заворушення, що уже розпочалися. Подеколи власних сил поліції замало, аби відновити громадський порядок і забезпечити публічну безпеку. Тому право різних країн передбачає залучення інших силових структур для виконання внутрішньодержавних завдань.

Зокрема, у Франції, Італії, Іспанії та Португалії суб'єктами застосування сили для припинення масових заворушень, окрім поліції, можуть бути й підрозділи жандармерії. Це вельми специфічний правоохоронний і одночасно військовий орган, що спільно з поліцією забезпечує внутрішню безпеку держави, а також виконує функції прикордонних військ, внутрішніх військ, морської та військової поліції.

Попри наявність жандармерії, у разі необхідності, політичне керівництво Франції (та інших країн) може залучати регулярні збройні сили для забезпечення внутрішньої безпеки в масштабах усієї країни.

У США та Великій Британії ґрунтовним є досвід і досконалою законодавча база залучення збройних сил до припинення масових заворушень, коли поліція не може виконати це завдання.

У разі якщо влада штатів не може впоратися з надзвичайними обставинами, парламент або губернатор штату (на підставі ст. 4 розділу 4 Конституції США) має право запросити федеральну допомогу, а президент США зобов'язаний її надати. Крім того, президент США має право втрутитися і самостійно, якщо, на його думку, обстановка в конкретному штаті загрожує національній безпеці країни. На відміну від губернаторів, президент у разі потреби має право використовувати частини Національної гвардії будь-якого штату для підтримання правопорядку й захисту населення в будь-якій точці країни (Вуков, & Kikot-Hlukhodedova, 2017).

Крім того, керівництво США за необхідності ефективно використовує збройні сили під час вирішення внутрішньодержавних конфліктів. Це відбувається виключно в межах закону. Досвід США в цій сфері успішно застосовують у всьому світі. Зокрема, під час придушення масових заворушень у м. Лос-Анджелесі 1992 року, що виникли після виправдального вироку суду присяжних (усі присяжні були білими) щодо поліцейських, які вбили під час затримання одного афроамериканця і важко поранили іншого, крім сил поліції, яких явно було замало, активно використовували заздалегідь мобілізовану (масові заворушення були прогнозованими) дивізію Національної гвардії. Коли стало очевидно, що й цих сил замало, президент США Джордж Буш (старший) наказав відправити для припинення

зворушень ще й бригаду морської піхоти – елітне з'єднання збройних сил. Унаслідок цього протягом кількох діб порядок у місті було відновлено, проте збиток від погромів становив понад 6 млрд доларів, понад півсотні людей було вбито, а 2116 осіб дістали поранення. Жорсткість заходів з придушення цих наймасовіших заворушень у США ХХ ст. мало й позитивний ефект: до 2020 року масових заворушень у цьому місті більше не було, а до 1992 року вони відбувалися в середньому раз на 5 років

Збройні сили для протидії масовим заворушенням у США було залучено влітку 2020 року. Безлади у Вашингтоні припиняли за допомогою бойових вертольотів армії США. В охопленій безладами Вашингтон було введено регулярну армію. Згідно з даними телеканалу FoxNews, бойові вертольоти з'явилися над Чайнатаун, де, попри комендантську годину, тривали протести й погроми. Було застосовано особливу тактику розгону натовпу. Три вертольоти (два UH-60 BlackHawk і UH-72 Lakota) на низькій висоті баражували над людьми, здіймаючи шум і пил.

У ФРН з 1950 року діє окремий орган поліції, спеціально призначений для придушення заворушень, несанкціонованих демонстрацій, страйків (Bereitschaftspolizei). Його підрозділи є в усіх землях, їх чисельність становить близько тисячі осіб, що перебувають на казарменому положенні. У звичайних умовах вони підпорядковані міністру внутрішніх справ землі, однак у випадку «загрози вільному демократичному ладу» переходять у розпорядження федерального міністра внутрішніх справ.

Цей орган об'єднує три департаменти, три технічні оперативні підрозділи й 18 сотень спецпризначенців, має 14 штабів поліції. Сили Bereitschaftspolizei залучають, якщо потреба в персоналі перевищує можливості оперативного районного поліцейського управління для операцій в особливих випадках або якщо потрібний спеціальний досвід і спеціальне обладнання цього органу поліції.

Безумовною підставою для залучення сил Bereitschaftspolizei є: чисельні демонстрації в усій Німеччині; проведення Європейського або Всесвітнього економічного саміту; державні візити й футбольні матчі з високим рівнем ризику.

Bereitschaftspolizei має три оперативно-технічні підрозділи (ТЕЕ) поліції по боротьбі із заворушеннями, що розташовані в штаб-квартирі поліції в Бохумі, Кельні й Вупперталі. Кожен з них розділений на групу інформації та зв'язку, технічну групу і групу водометів й інших спеціальних транспортних засобів.

Зауважимо, що в законодавстві ФРН також регламентовано порядок залучення збройних сил до виконання внутрішньодержавних завдань в особливих умовах. Причому, на відміну від

США, Великої Британії, Франції, Італії та Іспанії, він досить детально визначений у Конституції. Проте слід зазначити, що жодного разу в новітній історії цим конституційним правом керівництво не скористалося.

Правова регламентація порядку залучення різних суб'єктів (поліція, жандармерія, збройні сили тощо) для припинення масових заворушень у країнах Європейського Союзу органічно доповнена правовим регулюванням порядку застосування сили до учасників масових акцій.

У деяких країнах Європи порядок припинення масових заворушень регламентований кримінальним законодавством. У Кримінальному кодексі Франції (ст. 431-3) визначено поняття «зібрання» як будь-яке скупчення людей, яке може порушити громадський порядок. Воно може бути розігнане силами державних органів після двох безрезультатних наказів розійтися, які віддали уповноважені на це особи. Це положення деталізовано в ст. L211-9 Кодексу внутрішньої безпеки Франції, де чітко регламентовано порядок розігнання зібрання. Згідно із цим порядком, відповідна публічна особа (префект, мер, офіцер судової поліції та інші) має оголосити спочатку «Покора закону! Розійтися!», потім зробити три попередження про застосування сили. Попередження через гучномовець супроводжується запуском червоної сигнальної ракети. Якщо планують застосувати зброю, останнє попередження повторюють двічі. Аналогічні норми є в законодавстві різних країн.

Виконання законодавчих приписів щодо порядку припинення масових заворушень в окремих країнах Євросоюзу намагаються доповнювати застосуванням тактики, що ґрунтується на досвіді аналогічних подій у минулому та демократичних цінностях. Зокрема, 4–16 червня 2001 року шведське місто Гетеборг, у якому проходив саміт ЄС, охопили масові заворушення, які за рівнем насильства та заподіяної шкоди були чи не наймасштабнішими в його історії. Унаслідок сутичок антиглобалістів з поліцією центральна частина міста була значно пошкоджена. Уперше з 1931 року ситуація під час протесту вийшла з-під контролю, і поліція відкрила вогонь по учасниках протестів¹.

Аналіз гетеборзьких заворушень (на підставі досвіду поліції Великої Британії, Нідерландів, Німеччини й Данії, а також результатів наукових досліджень і рекомендацій експертів з питань психології натовпу) дав змогу правоохоронцям Швеції розробити нову ефективну модель протидії масовим заворушенням, яка безперервно розвивається досі. Ця модель ґрунтується на ідеї

¹ Скандинавський рецепт для українських мітингів: як має діяти Нацполіція під час масових безладів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/09/21/7071318/>.

захисту поліцією учасників мирного зібрання: останні мають сприймати поліцейських як тих, хто захищає та охороняє їхні права, а не посягає на них (принцип «сприяння»).

Такий підхід передбачає, що більшість людей на будь-якому мітингу прагнуть, щоб захід пройшов мирно. Проте якщо поліція діятиме неправильно, якщо буде агресивно налаштована, то радикальна меншість може схилити інших людей на свій бік. Діяти жорсткіше поліція має лише в разі виникнення істотної загрози ескалації. Якщо ж одразу збентежити натовп шоломами та щитами, ефект може бути протилежний очікуваному. Тому поліцейські не мають одразу з'являтися на мітингу без засобів пасивного й активного захисту та спеціального обладнання. Крім того, щоб робота поліції була ефективною, потрібен постійний діалог з організаторами демонстрації чи масового заходу, адже це допомагає визначити та завчасно нейтралізувати потенційні джерела загроз².

Шведська модель виявилася достатньо ефективною. Тому деякі її елементи були запозичені правоохоронними органами окремих європейських країн (з огляду на місцеву специфіку). Були і спроби використати цей досвід для підготовки українських правоохоронців до дій під час масових заходів. Восени 2017 року Консультативна місія ЄС проводила в Україні тренінги в межах програми підготовки командного складу підрозділів поліції з охорони громадського порядку.

З приводу викладеного слід зауважити, що зазначають власне ініціатори перейняття шведського досвіду: «у Швеції поліція має чи не найвищий у світі рівень суспільної довіри. Опитування засвідчують, що понад 90 % шведів довіряють поліцейським»³. Таких показників довіри немає в жодній з країн пострадянського простору. Навпаки, тотальна недовіра до поліції сприяти ескалації конфлікту під час масових заворушень.

Крім того, пропонуваній підхід є дієвим у тих випадках, коли перетворення мирних зборів у масові заворушення не були заздалегідь інспіровані. Спеціально організовані безлади розгортаються незалежно від того, чи сприяла поліція учасникам мирного протесту.

Поліція може сприяти реалізації лише законних прав й інтересів учасників зборів і тільки в тому випадку, коли їхні вимоги та дії не виходять за межі, встановлені правовими актами. Учасники інспірованих безладів будуть навмисно порушувати закон і висувати вимоги, які йому не відповідають. У разі задоволення одних вимог буде висунуто інші.

² Там само.

³ Там само.

Для інспірації масових заворушень використовують саме мирні зібрання, які фактично є лише прикриттям. Події здебільшого розгортаються за двома сценаріями.

Перший з них передбачає, що мирне зібрання є узгодженим і санкціонованим органами влади, відповідно до встановленого порядку. Проте під час його проведення організатори й учасники порушують встановлені умови з явним нехтуванням вимог законодавства. Це виявляється в зміні місць і часу збору, маршрутів руху учасників протесту. Організатори публічно оголошують нову мету та керують діями натовпу з її досягнення. Коли ж поліція намагається повернути процес у законне русло (перекриває напрямки руху мітингувальників, що загрожують безпеці й правопорядку, припиняють правопорушення), то організатори закликають чинити опір законним діям поліції всіма силами (взятися за руки, утворивши живий ланцюг, сісти на землю, проривати кордони поліції). Натовп приводять до збудженого стану. Учасники протесту застосовують проти правоохоронців камені, пляшки, запалені фаєри. Поліція вимушено проводить вибіркоче затримання осіб, які порушують законодавство. Це призводить до ще більшої ескалації, заворушення продовжують розгортатися.

Другий сценарій передбачає, що ініціатори акції призначають й організують її без одержання встановлених законом дозволів (або ж не погоджуються з умовами, висунутими органами влади), усвідомлено йдуть на проведення несанкціонованого масового заходу. Учасники протесту не виконують законних вимог представників влади, провокують поліцію на застосування сили. Провокації тривають доти, доки не забезпечать очікуваного результату. Після застосування поліцією сили натовп приходить у збуджений стан через обурення внаслідок застосування поліцією сили.

Для реалізації сценаріїв використовують «розумний натовп», керований спеціально підготовленими екстремістами. У таких випадках шведський підхід навряд чи спрацює. Його можливо й потрібно застосовувати для утримання в межах закону лише тих мирних акцій протесту, які справді запланували організатори як ненасильницькі, тож вони лише всупереч їхньому керівному впливу можуть перерости в масові заворушення.

В інших випадках, а також у випадках, коли шведський підхід було застосовано, але він не спрацював, правоохоронці не мають іншого вибору, аніж як застосовувати силу. Її застосування має бути підпорядковано принципу достатності (тобто заподіяння найменшої шкоди особам, які перебувають у складі натовпу, з досягненням максимально можливого результату).

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що вдалий досвід застосування сили для локалізації та припинення масових заворушень накопичено в Російській Федерації. Цей досвід знайшов втілення не лише в певних методичних розробках, а й у результатах наукових досліджень. Зокрема, В. В. Фомін в контексті аналізу практики правоохоронних органів Російської Федерації змоделивав алгоритм дій з припинення масових заворушень. Цей алгоритм у найзагальніших рисах відображає російський підхід до вирішення досліджуваного питання.

Учений достатньо широко ставиться до проблеми, досліджуючи не лише силове припинення заворушень, а й можливі варіанти уникнення чи мінімізації застосування сили. Це частково наближує пропонований підхід до шведського. Зокрема, основними елементами тактики припинення масових заворушень дослідник вважає: а) збір й аналіз інформації, прогнозування розвитку подій та варіантів протиправних дій; б) вжиття невідкладних заходів для нейтралізації активних лідерів й угруповань з використанням оперативних і режимних можливостей; в) концентрація сил і засобів для створення матеріальної (фізичної) та психологічної переваги над учасниками заворушень; г) задоволення законних вимог громадян; д) використання всіх можливостей для локалізації конфліктів без застосування сили, деморалізації організаторів, підбурювачів й учасників (Fomin, 2019).

Водночас В. В. Фомін згадує про можливість припинення масових заворушень у мирний спосіб (без застосування сили). Щоправда, науковець не пропонує переліку й не висвітлює зміст таких можливостей. Достатньо дивним є твердження про мету несилової локалізації конфліктів: «для деморалізації організаторів, підбурювачів й учасників», оскільки така деморалізація швидше є засобом припинення (або відвернення) масових заворушень, ніж навпаки.

Є сумніви й стосовно того, що задоволення законних вимог громадян можна розглядати як елемент тактики припинення масових заворушень. Це елемент стратегії протидії масовим заворушенням політичним керівництвом країни, владою регіону тощо. Адже учасники масових протестів зрідка висувують вимоги до поліції та інших силових структур, що забезпечують публічну безпеку й громадський порядок (винятком здебільшого є випадки, коли протестувальники вимагають звільнити вже затриманих учасників акції). Вимоги організаторів й учасників протесту мають політичний, соціальний, економічний або етнокультурний характер. Задоволення таких вимог не є компетенцією поліції, тож його не може розглядати як елемент тактики її дій.

Щодо збирання та аналізу інформації, прогнозування розвитку подій і варіантів

протиправних дій однозначною видається позиція, за якою цей комплекс заходів слід розглядати як важливий елемент організації і тактики припинення масових заворушень. Він надає можливість: своєчасно запобігти масовим заворушенням; припинити їх без застосування сили або ж мінімізувати її використання; ефективно застосувати таку силу; задокументувати злочинну діяльність і притягнути винних до кримінальної відповідальності. Вважаємо, що інформаційно-аналітичне забезпечення протидії масовим заворушенням має бути покладено на оперативні підрозділи (підрозділи кримінальної поліції), які володіють негласним інструментарієм для збирання інформації, що може бути ефективно використана для викриття конспіративної підготовки цього виду злочину.

Те саме стосується прийняття невідкладних заходів для нейтралізації активних лідерів й угруповань з використанням оперативних і режимних можливостей.

Серед способів дій органів правопорядку із силового припинення масових заворушень В. В. Фомін виокремлює контактні й неконтактні.

Неконтактні способи припускають вплив сил правопорядку на натовп на відстані – за допомогою використання спеціальних технічних й інших, передбачених законом, засобів (водометів, газів, мильної піни тощо). Слід акцентувати на транспортних засобах, що оснащені інфразвуковими випромінювачами. Їх екіпажі захищені звукоізоляцією, спрямовують низькочастотні інфразвукові хвилі в натовп, що має своїм наслідком виникнення в присутніх підсвідомого страху та бажання залишити місце події.

Застосовуючи зазначені засоби, сили правоохоронних органів поступово переміщують натовп у заданому напрямку, розосереджують її учасників. Одночасно здійснюють документування протизаконних дій, збирання доказів, які викривають винних, а потім проводять затримання правопорушників (після розосередження натовпу). Переваги неконтактних способів полягають у тому, що кінцевого результату (припинення масових заворушень) досягають з найменшими втратами цивільного населення та сил правопорядку. Якщо в разі застосування контактних способів неминучою є рукопашна сутичка, що призводить до посилення агресивності натовпу, що стає причиною важких травм, то неконтактні способи є по своїй суті безкровні (Fomin, 2019).

Отже, неконтактні способи припинення масових заворушень є безпечнішими, гуманнішими, ніж контактні.

Проте російська практика обирає шлях активного використання контактних способів, головне в яких – введення спеціальних угруповань сил правопорядку безпосередньо в натовп з метою його, розосередження та розсіювання. Поділ

натовпу проводять в одному або декількох напрямках на дві, три частини й більше. Варіанти обирають залежно від обстановки, наявності сил і засобів, складу, характеру дій, агресивності натовпу тощо.

У разі зосередження правопорушників «у голові» натовпу рекомендовано вводити групи поділу, розосередження (у колону не менше ніж по чотири особи) одночасно з двох сторін у напрямку до центру головної частини натовпу. Під час зближення груп і відділення активних учасників заворушень від основної маси осіб, які перебувають у натовпі, одна частина колони блокує правопорушників, інша – витісняє пасивних учасників натовпу на найближчі вулиці та провулки. У коридори, що утворилися, вводять групи вилучення (та їх прикриття), які затримують правопорушників у блокованій частині натовпу, й передають їх групам конвоювання для доставлення на фільтраційні пункти. Групи документування фіксують злочинні дії учасників масових заворушень, здійснюють збирання доказів їх вини (Fomin, 2019).

Класифікацію силових методів припинення масових заворушень вважаємо неповною, оскільки крім неконтактних і контактних методів, слід виокремити також і змішані. Кожен випадок масових заворушень є унікальним, і методи їх припинення слід обирати з огляду на конкретні умови (географія місцевості, пора року, погода, кількісний та якісний склад натовпу, застосування учасниками акції предметів травматичної дії та зброї; стадія та поширеність масових заворушень тощо). Аналіз цих умов може свідчити про необхідність певної комбінації застосування контактних і безконтактних методів силового припинення.

Загалом слід визнати, що в науковій та методичній літературі країн Європейського Союзу та США бракує уваги питанням силового припинення масових заворушень. Тому дослідження В. В. Фоміна становлять певний інтерес для вітчизняної правоохоронної практики. Вони містять найзагальніші принципи й основні тактичні прийоми припинення заворушень із застосуванням сили.

Водночас слід зауважити, що українські вчені докладають зусиль для наукового розроблення окреслених питань. Зокрема, дослідники розробили модель, яка дає змогу оцінити якість раціонального способу застосування формувань Національної гвардії України з огляду на закономірності протистояння з натовпом за умов масових заворушень, а також показників ефективності (Nazarenko, Luhovskiy, & Lisitsyn, 2017). Українські вчені визначили можливі способи застосування формувань Національної гвардії України, тактичні прийоми дій, які проводять під час виконання службово-бойових завдань; запропонували

вали підходи до формалізації завдання щодо вибору раціональних способів застосування формувань гвардії для припинення масових заворушень (Nazarenko, & Drobakha, 2017). Ці дослідження надають можливість з математичною точністю обирати ефективну тактику силового припинення масових заворушень.

Отже, під час силової протидії масовим заворушенням в Україні слід насамперед ураховувати розробки вітчизняних дослідників.

Наукова новизна

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на підставі аналізу масиву доступних даних щодо теорії та практики протидії масовим заворушенням у різних країнах світу здійснено оцінювання можливості й доцільності застосування певних елементів іноземного досвіду в Україні.

Доведено, що ефективність роботи правоохоронних органів України (як й інших держав) з протидії масовим заворушенням залежить від низки чинників (політичних, юридичних, організаційних тощо). Серед політичних чинників найважливішими є: вчасне застосування керівництвом країни заходів з недопущення виникнення (ліквідації) економічних, соціальних, етнокультурних та інших підстав для стихійних масових заворушень; своєчасне й адекватне реагування політичного керівництва держави на інформацію щодо відкритої інспірації чи конспіративної підготовки масових заворушень; швидке прийняття виважених політичних рішень щодо методів припинення масових заворушень у разі їх виникнення.

Найважливішими юридичними чинниками є наявність у національному законодавстві держави: чітких критеріїв розмежування мирних протестів з масовими заворушеннями; адміністративної відповідальності за порушення правил проведення мирних масових акцій; кримінальної відповідальності за організацію масових заворушень й активну участь у них; чітко визначених підстав для проведення поліцією заходів (зокрема негласних) з виявлення ознак конспіративної підготовки масових заворушень та її документальної фіксації; чітких підстав для тимчасового обмеження поліцією прав людини й основоположних свобод під час силового припинення та розслідування масових заворушень.

Організація поліцейських заходів з протидії масовим заворушенням підлягає алгоритмізації залежно від їх виду (стихийні чи організовані) стадії вчинення, чисельності й етнокультурного складу учасників, агресивності та озброєності натовпу, географічної поширеності й інших особливостей. Під час складання відповідних алгоритмів слід ураховувати місцеві умови й можливість трансформації заворушень в залежності від нових обставин.

Висновки

Здійснене дослідження надало можливість дійти висновків, найважливішими серед яких є такі:

1. Наукові дослідження причин та умов виникнення масових заворушень, динаміки їх розвитку та закономірностей поширення є важливим складником запобігання цьому негативному явищу. Учені країн розвинутої демократії здійснили комплекс досліджень за цим напрямом. Проте зв'язку теорії з практикою бракує. Адже одержані наукові знання недостатньо ефективно втілюють у життя, що засвідчує збільшення кількості та розширення масштабності масових заворушень у США, країнах ЄС та у світі загалом протягом останнього десятиліття. В Україні використання результатів зазначених досліджень можливе лише в надто вузькому спектрі, оскільки причини, умови та характер масових заворушень, притаманних Україні, є відмінними від таких чинників у західноєвропейських країнах і США. Тому актуальними є питання спеціального кримінологічного дослідження факторів й умов, які можуть спричинити виникнення масових заворушень в Україні.

2. Реагування з боку різних держав на масові заворушення доцільно розглядати на двох рівнях. По-перше, це дії політичного керівництва країни. По-друге – дії правоохоронних органів. На першому рівні можливі декілька типових варіантів дій: а) прийняття політичних (управлінських) рішень щодо повного або часткового задоволення законних вимог організаторів й учасників насильницького протесту задля вирішення конфлікту в мирний спосіб; б) категоричне відхилення висунутих вимог із використанням усіх можливих засобів для припинення масових заворушень, зокрема силових; в) ігнорування необхідності прийняття рішень без чітких інструкцій для правоохоронних органів.

Перший варіант є найоптимальнішим (з позиції припинення заворушень без застосування насильства) і найприйнятнішим для правоохоронних органів. Проте цей варіант не гарантує припинення масових заворушень, якщо вони інспіровані певними внутрішніми чи зовнішніми гравцями, добре профінансовані, організовані та керовані. Другий варіант дій призводить до ескалації протестів і підвищує імовірність застосування насильства злочинним натовпом. Третій варіант є найгіршим для правоохоронних органів, оскільки створює ситуацію невизначеності.

3. Європейський досвід засвідчує, що реагування держави на масові заворушення (як на політичному рівні, так і на рівні роботи правоохоронних органів) має ґрунтуватися на чітко виписаних нормах національного законодавства й міжнародних нормативно-правових актів. Найважливішими в цьому контексті є ті законодавчі

акти, які розмежовують законні зібрання громадян з незаконними, а також ті, що визначають, які саме дії натовпу є масовими (цивільними) заворушеннями, і встановлюють кримінальну відповідальність за їх організацію та (або) участь у них.

В умовах сьогодення об'єктивною необхідністю є прийняття спеціального закону України, що унормував би питання реалізації громадянами права на свободу мирних зібрань з детальною регламентацією процедури підготовки та проведення масових заходів, меж можливих дій їх організаторів та учасників, а також порядок дій та повноваження посадових осіб органів влади щодо сприяння громадянам у реалізації їхнього законного права та забезпечення дотримання правопорядку. Такий нормативний акт став би запобіжником для непередбачуваного розвитку подій під час масових заходів.

4. В Україні доцільно використовувати досвід правоохоронних органів країн ЄС щодо принципів превенції стихійних масових заворушень. До таких принципів належать: активне сприяння поліцією учасникам масових мирних акцій у реалізації їхніх законних прав й інтересів; забезпечення чіткого

виконання учасниками таких акцій приписів національного законодавства щодо проведення мирних зборів; формування в суспільстві усвідомлення невідворотності покарання за порушення таких приписів.

Питання негласного виявлення ознак підготовки керованих масових заворушень, проблеми перешкоджання такій підготовці, особливості документування замаху на вчинення та перебігу масових заворушень, специфіку дезінформації та дезорганізації злочинного натовпу; засади розслідування цього виду злочину публічно не обговорюють. Найдоступнішим є іноземний досвід силового припинення масових заворушень. У цьому контексті корисною для України може виявитися практика інших країн щодо залучення до забезпечення правопорядку підрозділів збройних сил, а також застосування безконтактних засобів розосередження та дезорганізації натовпу (баражування гелікоптерів, використання спец-транспорту з інфразвуковими випромінювачами, блокування роботи телекомунікаційних мереж на конкретних ділянках місцевості).

REFERENCES

- Bonnasse-Gahot, L., Berestycki, H., Depuiset, M.-A., Gordon, M. B., Sebastian, R., Rodriguez, N., & Nadal, J.-P. (2018). Epidemiological modelling of the 2005 French riots: a spreading wave and the role of contagion. *Scientific Reports*, 8. doi: 10.1038/s41598-017-18093-4.
- Bykov, T.V., & Kikot-Glukhodedova, A.V. (2017) O vozmozhnosti i dopustimosti privlecheniia vooruzhennykh sil k razresheniiu vnutrikrisisnykh situatsiy v gosudarstve [On the possibility and admissibility of involving the armed forces in resolving intra-crisis situations in the state]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Bulletin of Tomsk State University*, 26, 14-31. doi: 10.17223/22253513/26/2 [in Russian].
- Drury, J., Stott, C., Ball, R., Reicher, S., Neville, F., Bell, L., Biddlestone, M., Choudhury, S., Lovell, M., & Ryan, C. (2019). A social identity model of riot diffusion: From injustice to empowerment in the 2011 London riots. *European Journal of Social Psychology*, 50(3). doi: 10.1002/ejsp.2650.
- Fomin, V.V. (2019). O nekotorykh voprosakh preduprezhdeniia i presecheniia massovykh besporiadkov [On some issues of prevention and suppression of riots. Penal law]. *Ugolovno-iskpolnitelnoe pravo, Penal law*, 4, vol. 14(1-4), 385-389. doi: 10.33463/2072-2427.2019.14(1-4).4.385-389 [in Russian].
- Galea, S., & Abdalla, S. (2020). COVID-19 Pandemic, Unemployment, and Civil Unrest: Underlying Deep Racial and Socioeconomic Divides. *JAMA*, 324(3), 227-228. doi: 10.1001/jama.2020.11132.
- Hribov, M.L. (2019). Zakhody operativnykh pidrozdiliv z protydii masovym zavorushenniam [Come to the operative children from the support of the mass breakers]. *Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasoby protydii zlochyntam proty hromadskoi bezpeky ta publichnoho poriadku, Criminal and criminological means of counteracting crimes against public safety and public order: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 66-68). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].
- Ives, B., & Lewis, J.S. (2020). From Rallies to Riots: Why Some Protests Become Violent. *Journal of Conflict Resolution*, 64(5), 958-986. doi: 10.1177/0022002719887491.
- Moutselos, M. (2020). Fighting for Their Neighborhood: Urban Policy and Anti-State Riots in France. *Social Forces*, 98(4), 1719-1743. doi: 10.1093/sf/soz126.
- Nazarenko, O.L., & Drobakha, H.A. (2017). Formalizatsiia zadachi vyboru ratsionalnykh sposobiv zastosuvannia formuvannia Natsionalnoi hvardii Ukrainy dlia prypynennia masovykh zavorushen [Formalization of tasks for the selection of rational ways of fixing the formation of the National Guard of Ukraine for fixing the mass riots]. *Chest i zakon, Honor and law*, 1, 38-45. doi: 10.33405/2078-7480/2017/1/60/136669 [in Ukrainian].
- Nazarenko, O.L., Luhovskyi, I.S., & Lisitsyn, V.E. (2017). Kompleksna dynamichna model zastosuvannia formuvan Natsionalnoi hvardii Ukrainy pid chas protystoiannia z natovpom za umov masovykh zavorushen [A complex dynamic model of the formation of the National Guard of Ukraine for an hour in defense of the minds of the mass riots]. *Chest i zakon, Honor and law*, 2, 85-91. doi: 10.33405/2078-7480/2017/2/61/136627 [in Ukrainian].
- Newburn, T. (2020). The Causes and Consequences of Urban Riot and Unrest. *Annual Review of Criminology*, 4. doi: 10.1146/annurev-criminol-061020-124931.

- Purbrick, M. (2019). A report of the 2019 Hong Kong protests. *Asian Affairs*, 50:4, 465-487. doi: 10.1080/03068374.2019.1672397.
- Reicher, S., & Stott, C. (2020). On order and disorder during the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 694-702. doi: 10.1111/bjso.12398.
- Stott, C., & Radburn, M. (2020). Understanding crowd conflict: Social context, psychology and policing. *Current Opinion in Psychology*, 35, 76-80. doi: 10.1016/j.copsyc.2020.03.001.
- Volkov, I.M., & Potsebina, O.H. (2019). Analiz normatyvno-pravovykh aktiv riznykh krain svitu yak zasobu zabezpechennia hromadskoi bezpeky u khodi pryypynennia masovykh zavorushen. [Analysis of the regulatory legal acts of the Russian regions for the sake of ensuring the protection of the community security at the walk of the mass riots]. *Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasoby protydii zlochynam proty hromadskoi bezpeky ta publichnoho poriadku, Criminal and criminological means of counteracting crimes against public safety and public order: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 54-55). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].
- Wilkinson, S. (2009). Riots. *Annual Review of Political Science*, 12, 329-343. doi: 10.1146/annurev.polisci.12.041307.075517.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bonnasse-Gahot L., Berestycki H., Depuiset M.-A., Gordon M. B., Sebastian R., Rodriguez N., Nadal J.-P. Epidemiological modelling of the 2005 French riots: a spreading wave and the role of contagion. *Scientific Reports*. 2018. Vol. 8. doi: 10.1038/s41598-017-18093-4.
- Быков Т. В., Кикоть-Глуходедова А. В. О возможности и допустимости привлечения вооруженных сил к разрешению внутрикризисных ситуаций в государстве. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 26. С. 14–31. doi: 10.17223/22253513/26/2.
- Drury J., Stott C., Ball R., Reicher S., Neville F., Bell L., Biddlestone M., Choudhury S., Lovell M., Ryan C. A social identity model of riot diffusion: From injustice to empowerment in the 2011 London riots. *European Journal of Social Psychology*. 2019. Vol. 50. Issue 3. doi: 10.1002/ejsp.2650.
- Фомин В. В. О некоторых вопросах предупреждения и пресечения массовых беспорядков. *Уголовно-исполнительное право*. 2019. Т. 14 (1–4). № 4. С. 385–389. doi: 10.33463/2072-2427.2019.14(1-4).4.385-389.
- Galea S, Abdalla S. COVID-19 Pandemic, Unemployment, and Civil Unrest: Underlying Deep Racial and Socioeconomic Divides. *JAMA*. 2020. No. 324 (3). P. 227–228. doi: 10.1001/jama.2020.11132.
- Грібов М. П. Заходи оперативних підрозділів з протидії масовим заворушенням. *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18 квіт. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 66–68.
- Ives B., Lewis J. S. From Rallies to Riots: Why Some Protests Become Violent. *Journal of Conflict Resolution*. 2020. No. 64 (5). P. 958–986. doi: 10.1177/0022002719887491.
- Moutselos M. Fighting for Their Neighborhood: Urban Policy and Anti-State Riots in France. *Social Forces*. 2020. Vol. 98. Issue 4. P. 1719–1743. doi: 10.1093/sf/soz126.
- Назаренко О. Л., Дробаха Г. А. Формалізація задачі вибору раціональних способів застосування формування Національної гвардії України для припинення масових заворушень. *Честь і закон*. 2017. № 1. С. 38–45. doi: 10.33405/2078-7480/2017/1/60/136669.
- Назаренко О. Л., Луговський І. С., Лісцин В. Е. Комплексна динамічна модель застосування формувань Національної гвардії України під час протистояння з натовпом за умов масових заворушень. *Честь і закон*. 2017. № 2. С. 85–91. doi: https://doi.org/10.33405/2078-7480/2017/2/61/136627.
- Newburn T. The Causes and Consequences of Urban Riot and Unrest. *Annual Review of Criminology*. 2021. Vol. 4. doi: 10.1146/annurev-criminol-061020-124931.
- Purbrick M. A report of the 2019 Hong Kong protests. *Asian Affairs*. 2019. No. 50:4. P. 465–487. doi: 10.1080/03068374.2019.1672397.
- Reicher S., Stott C. On order and disorder during the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology*. 2020. No. 59(3). P. 694–702. doi: 10.1111/bjso.12398.
- Stott C., Radburn M. Understanding crowd conflict: Social context, psychology and policing. *Current Opinion in Psychology*. 2020 Vol. 35 P. 76–80. doi: 10.1016/j.copsyc.2020.03.001.
- Волков І. М., Поцєбіна О. Г. Аналіз нормативно-правових актів різних країн світу як засобу забезпечення громадської безпеки у ході припинення масових заворушень. *Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 18 квіт. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 54–55.
- Wilkinson S. Riots. *Annual Review of Political Science*. 2009. Vol. 12. P. 329–343. doi: 10.1146/annurev.polisci.12.041307.075517.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2020

Cherniavskiy S. – Doctor of Law, Professor, Vice-Rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2711-3828>;

Hribov M. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Operative and Searching Activity of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2437-5598>;

Korzun A. – Postgraduate Student of the Department of Operative and Searching Activity of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-7579>

Usage of the Foreign Experience of Mass Disorders' Counteraction in Ukraine

The purpose of the research is the evaluation of the foreign experience of mass disorders' counteraction and making suggestions as to the feasibility and possibility of its individual elements' usage in Ukraine. Methodology. A general dialectical method of scientific cognition of real phenomena and also their links with the practical activities of law enforcement agencies is used in order to achieve this purpose. Special research methods used in the article are: method of systematic analysis; comparative-law; comparative; modelling ones. The theoretical backgrounds of the study are the latest scientific works of native and foreign scientists in the chosen field. The scientific novelty of the study is contained in such a fact that, on the ground of the available data scope's analysis as to the theory and the practice of mass disorders' counteraction in different countries, the assessment of the possibility and feasibility of applying certain elements of foreign experience in Ukraine is presented. Conclusions. The causes and conditions of mass disorders outbreaks, the dynamics of their development and the patterns of their spreading are precisely studied by the scientists of the developed democracies' countries. However, the usage of the above-mentioned researches' results in Ukraine is possible only in a very narrow range, because the causes, the conditions and the nature of mass disorders, usual for Ukraine, are different from these factors in other countries. The state's response to mass disorders should be considered at two levels: the first one is the actions of the country's political governance (regional, city governance); the second one – the actions of law enforcement agencies. At both levels, the response should be based on clearly defined norms of national legislation, including those ones that differentiate legal and illegal gatherings, as well as those norms which determine what crowd actions can be classified as riots and establish responsibility for their organization and participation in such crimes. The legislation of Ukraine needs to be improved in this part. The experience of the EU law enforcement agencies as to the principles of spontaneous riots' prevention is worth to be used in Ukraine. Such principles include: active police assistance to the participants of mass peaceful actions in the realization of their legal rights and interests; guarantee of the clear obedience by participants of such gatherings to the norms of the national legislation as to the carrying out peaceful assemblies; creation in the society the awareness of punishment's inevitability for violation of the specified instructions.

Keywords: mass disorders; crime prevention; law enforcement agencies; police; foreign experience.

Кротюк А. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2890-9091>

Іноземний досвід запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу

*Метою цієї статті є дослідження іноземного досвіду запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу та визначення ефективних заходів запобігання злочинам зазначеної категорії з метою імплементації їх у правову дійсність України. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Здійснено опрацювання, аналіз й узагальнення отриманих результатів. Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу чинного законодавства та міжнародних нормативних актів; статистичний – для опрацювання емпіричних даних і в процесі дослідження статистичного матеріалу з метою напрацювання математичного підґрунтя. Спеціальним методом дослідження, використаним у статті, є метод системного аналізу. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що в ній окреслено проблемні питання запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу в Україні й інших країнах. На підставі узагальнення іноземного досвіду запропоновано ефективні заходи запобігання злочинам зазначеної категорії. **Висновки.** Сучасний стан лісокористування в Україні, що засвідчують динаміка макроекономічних показників й активізація злочинних посягань у формі незаконних порубки, перевезення, зберігання, збуту лісу, характеризується технічним відставанням від рівня світових держав. Для пошуку науково обґрунтованих заходів втручання в економіку лісокористування важливо використовувати досвід провідних країн. Це може виявитися корисним для вдосконалення законодавства України шляхом запозичення позитивних заходів, напрацьованих на шляху протидії незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу в іноземних державах. У європейських країнах використання інформаційних систем контролю руху та стеження за деревиною є ефективним способом запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню та збуту лісу.*

Ключові слова: злочин; ліс; незаконна порубка; іноземний досвід; запобігання; електронний облік.

Вступ

Щоденно для громадян України ліси виконують спектр екосистемних послуг, серед яких: забезпечувальні – надання продуктів харчування, питної води, деревини, волокна, палива, енергетичних ресурсів тощо; регулювальні – формування клімату й макроклімату; культурні – збагачення культурних, духовних та естетичних аспектів людського добробуту; підтримувальні – забезпечення функціонування екосистем (Batur, 2019).

На жаль, лісові ресурси України давно перетворилися на об'єкт систематичних протиправних посягань, що завдають масштабних збитків довкіллю та легальній лісовій промисловості (Kisiliuk, & Matiushenko, 2020). Неконтрольоване зменшення площ лісів щороку чинить безпосередній вплив на якість життя і здоров'я як сільського, так і міського населення. Незаконна вирубка лісу також провокує конфлікти й стає новою кримінальною нішею для наркокартелів і груп мігрантів, які перебувають у пошуку альтернативних джерел доходу. Згідно з останніми даними Інтерполу, 84 % країн констатують злиття злочинів проти довкілля з іншими формами злочинності, такими як корупція, незаконний обіг наркотиків і кіберзлочинність. Понад 80 % країн, що беруть участь в опитуванні, зазначили, що боротьба з екологічними злочинами стає пріоритетним завданням.

Мета і завдання дослідження

Мета й завдання публікації – дослідити іноземний досвід запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу та виявлення ефективних заходів запобігання таким злочинам в Україні.

Виклад основного матеріалу

Незаконні порубка, перевезення, зберігання, збут лісових насаджень в Україні становить глобальну проблему для лісового господарства. По-перше, розміри завданої цим злочином шкоди неухильно зростають з року в рік, і це завдає значних матеріальних збитків державній економіці. По-друге, крім цих збитків, незаконні порубка, перевезення, зберігання, збут лісу створюють передумови для виникнення загрози екологічній безпеці в масштабах держави (Levchenko, 2018).

Ключові проблеми лісового й мисливського господарства України полягають у:

– необхідності забезпечення балансу між екологічними, економічними та соціальними функціями сталого ведення лісового господарства, що ускладнене загальною економічною ситуацією в країні, виявами корупції (Batur, 2019);

– наявності незаконних рубок й обігу незаконно добутої деревини, високому рівні браконьєрства. На нашу думку, така ситуація

зумовлена участю в незаконній порубці лісу працівників і посадових осіб, а також причетністю їх до цих злочинів. Саме вони безпосередньо здійснюють заготівлю деревини, контролюють дотримання порядку спеціального використання лісових ресурсів під час різних видів рубок іншими лісокористувачами, а також забезпечують охорону лісів від незаконних рубок (Zaichko, 2019);

– неефективному механізмі притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні рубки та браконьєрство (Batyг, 2019);

– самозаготівлею паливних дров домогосподарствами, що пов'язано з підвищенням тарифів на енергоносії, суттєвим зростанням відпускних цін і на традиційні види палива (природний газ, вугілля);

– зростання обсягів заготівлі необлікованої деревини з метою незаконного експорту (Zaichko, 2019).

Держави починають дедалі активніше піклуватися про навколишнє середовище, що стосується, зокрема, незаконних порубки, перевезення, зберігання, збуту лісів. Завдяки зусиллям ЗМІ, соціальним мережам, журналістським розслідуванням, оприлюдненим даним аерокосмічного моніторингу лісових господарств замовчувати факти масової незаконної порубки, перевезення, зберігання, збуту лісу стало складніше (Zaichko, 2019).

Схема «лісової злочинності» в Україні, за даними Інтерполу та Всесвітнього фонду дикої природи, така.

Вирубка: рубають більше, ніж дозволило Державне агентство лісових ресурсів України, або ж рубають взагалі без дозволів, або й у межах заповідників чи їхніх буферних зон.

Перевезення: без дозвільних документів, або кілька партій за дозволом, виданим на одну, перевезення ціннішої деревини за документами на менш цінну, перетин контрольних пунктів за хабарі.

Переробка: змішування партій легальної та нелегальної деревини, за документами переробляють іншу кількість деревини, ніж насправді, або зазначають інший сорт деревини (Solonina, 2019).

Експорт: відсутність сертифікатів на деревину, підроблення їх або використання попередніх документів на нові партії товару, а також перевезення одного типу лісу під виглядом іншого. Так, кругляк, експорт якого з України заборонено, можуть вивозити під виглядом дров.

Продаж: покупцеві повідомляють неправду про походження деревини чи виробів з неї або ж підробляють екологічні сертифікати на продукцію.

«Лісова злочинність» надто швидко адаптується до нових умов і перешкод, які створюють для неї уряди й екологічна спільнота, що можна простежити на підставі статистики обігу

деревини й продукції з неї між Україною та державами Європейського Союзу (Solonina, 2019).

На прикладі країн з розвиненим лісовим господарством спробуємо розглянути запобіжні механізми та найкращі практики у сфері заготівлі деревини й охорони лісів від незаконних порубок, перевезення, зберігання, збуту.

Згідно з чинним кримінальним законодавством України, юридична особа не визнається суб'єктом злочину (ч. 1 ст. 18 КК). Проте в іноземному праві поширеною є практикою (зокрема, у США, ФРН) застосування до цього суб'єкта права заходів кримінально-правового спрямування за вчинення екологічних злочинів. Відповідно до закону США «Про карну відповідальність за забруднення навколишнього середовища», суб'єктом кримінальної відповідальності за екологічні злочини визнають як фізичну, так і юридичну особу. Переважно до юридичних осіб, причетних до вчинення екологічних злочинів, застосовують примусові заходи у виді кримінального штрафу (Kysylevych, 2019).

Засади принцип державної лісової політики Швеції – стале, багатоглибове користування лісами й повна відповідальність власників за підтримання довілля в належному стані. Державне регулювання лісового сектору економіки зведене до моніторингу стану лісів шляхом їхньої регулярної інвентаризації десятима регіональними управліннями в 95 лісових районах ("Department of Forest").

Однією з беззаперечних переваг лісового законодавства США в цій галузі є його гнучкість й орієнтованість на стале лісокористування. Наприклад, лісові інспекції можуть надавати домовласникам лісорубні дозволи подеколи безкоштовно, якщо в місцевих лісах накопичується надмірна кількість сухоостою та сушняку, що створює підвищену пожежну небезпеку, зокрема для населених пунктів. У разі ж дефіциту в місцевості дров'яної деревини кількість дозволів, які видають на її заготівлю, обмежується (їх розподіляють за принципом «живої черги»), крім того, зменшується норма відпуску дров на одне домогосподарство (замість звичайних 45–50 куб. м, її може бути знижено до 9–12 куб. м), а термін дії скорочується з одного календарного року до 30 днів ("Firewood Cutting"). Загалом максимальна норма відпуску дров для заготівлі громадянами становить близько 50 куб. м на рік, а мінімальний обсяг визначається з огляду на суму платежу: остання має становити не менше 20 дол. США (здебільшого це 5–20 куб. м дров) ("Firewood Cutting Permits").

Таким чином, на відміну від українського правового регулювання, що не містить чітких розмежувань стосовно виду деревини, що може бути заготовлена для особистих потреб, федеральне й регіональне американське

законодавство розмежовує правовий порядок заготівлі дров за критерієм правового режиму лісу. Зокрема, за федеральним законодавством громадяни мають право збирати лише мертву деревину – як сухостій, так і сушняк, а взимку зобов'язані перевіряти життєздатність сухого дерева за станом кори ("Tree Cutting").

У Британській Колумбії лісокористувачі можуть отримувати лісові фермерські ліцензії, які дають право на ведення лісових робіт терміном до 25 років з можливістю пролонгування. Обов'язковою умовою довготривалого лісокористування є введення в експлуатацію деревообробного підприємства (лісопилки, целюлозно-паперової фабрики тощо) і надання до міністерства лісового господарства провінції на погодження плану з управління орендованою ділянкою ("Annual rent").

Країни, де розташовані тропічні ліси, оцінюють відсоток незаконної порубки лісу в діапазоні від 50 до 85 %. Такі високі показники є результатом численних можливостей обійти закон на будь-якій стадії процесу вирубки – від хабарів, корупції та підроблених ліцензій до незаконної забудови земель, нелегального експорту деревини та ухилення від податків. Підприємства, що здійснюють незаконну вирубку, організовані злочинні групи й навіть картелі знищують лісові ресурси нашої планети. Вирубка лісів негативно позначається не тільки на зміні клімату, а й на житті місцевого населення, яке мешкає в тропічних лісах, а також на збереженні унікальних видів тварин і рослин. У зв'язку із зазначеним, уряд Норвегії оголосив про внесок в максимальному розмірі до 15 млн євро (145 мільйонів норвезьких крон) для підтримання співпраці між Інтерполом, Управлінням ООН з наркотиків і злочинності й норвезьким Центром глобального аналізу РНІРТО в боротьбі проти незаконної вирубки лісів ("Norway steps", 2018).

Правове регулювання заготівлі деревини громадянами для власних потреб забезпечила Канада, де через лісові пожежі та поширення комах-шкідників загинуло чимало дерев. Тому дозвіл в деяких провінціях можна отримати безкоштовно для одноразових рубок до 25 куб. м, а зразок дозволу опубліковано в мережі Інтернет. Як і в США, громадяни Канади можуть зрубувати або забирати лише мертві дерева, оскільки за наявності найменших ознак життєздатності останнього його порубка стає кримінально караною ("Firewood Permit").

Заготівлю деревини в Канаді здійснюють у порядку договірних відносин між лісокористувачами й державою, відповідно до яких орендарі сплачують роялті (платежі) за користування природними ресурсами держави ("Annual rent").

Попри перевагу такої моделі лісокористування, порівняно з державною експлуатацією лісів, орендна модель, на думку експертів, має

вагомий недолік, а саме – зниження витрат орендарів на лісовідновлювальні роботи. Згідно зі статистичними даними, в орендованих канадських лісах сума таких витрат у чотири рази нижча, ніж у тих, що належать підприємствам на правах приватної власності (Moiseev, & Kiselev, & Nazarenko, 2004).

За законодавством ФРН боротьбу з незаконною порубкою лісу віднесено до прерогативи кожної із шістнадцяти земель, що мають власний лісовий закон, у якому продубльовано основні положення федерального законодавства, відповідно до регіональних особливостей (лісогосподарських традицій, економіки, соціальних умов). Докладно регулюючи відносини у сфері лісокористування, кожний лісовий закон містить приписи, які встановлюють відповідальність за порушення вимог і правил щодо рубок лісу й санкції за вчинення відповідних протиправних діянь (Gerasina, 2005).

Слід зауважити про наявність різноманітних інтернет-ресурсів, призначених для моніторингу стану лісів й оповіщення про вирубки. Один із них у жовтні 2019 року з'явився і в Україні. Це онлайн карта, на якій відображають дані про вирубку. Також функціонує схожий проєкт «Global Forest Watch», що охоплює всю планету (Kuchuk, & Krivolapov, 2020).

У країнах ЄС розроблено дієву систему контролю руху та стеження за деревиною, що була розроблена на підставі узагальнення і модернізації досвіду тропічних країн (Малайзії, Індонезії, Республіки Гайани, Ліберії, Бразилії). Для прикладу розглянемо системи, що функціонують в Австрії, Польщі та Румунії (Zaichko, 2019).

В Австрії систематизовано процес транспортування деревини шляхом поділу його на окремі етапи – від планування маршруту до відвантаження продукції споживачу. Водій фотографує деревину одразу після завантаження, інформацію про неї направляють на сервер через мережу Інтернет, вона стає доступною для перегляду одразу після введення даних на кожному етапі. У такий спосіб оператор контролює транспортування деревини в режимі онлайн (Klavets, 2015).

Польська система контролю передбачає індивідуальне биркування асортименту, внесення інформації про його розмірно-якісні характеристики в портативний комп'ютер і передання на центральний сервер. Усі операції з маркованою деревиною реєструють у системі. Фактично електронна система охоплює лише першу ланку ланцюга постачання. Однак ефективно функціонування системи в лісах державного холдингу сприяло поширенню контролю за рухом деревини на приватні компанії та постійних лісокористувачів (національні природні парки, заповідники) (Klavets, Labzebnyk, & Khan, 2015).

Румунська система забезпечує контроль за переміщенням деревини від місця її заготівлі до споживача (переробне підприємство, склад посередника, місце передання товару імпортеру тощо) у режимі реального часу завдяки використанню унікальної системи нумерації документів і роботи з єдиною державною базою даних. Центральним елементом цієї системи є контроль за рухом деревини під час здійснення перевезень, щоб не допустити змішування законно заготовленої деревини з деревиною незаконного походження. Відвантаження деревини здійснюють за умови внесення інформації до бази даних про вантаж за допомогою мобільного пристрою та наявності пари буквено-цифрових кодів, один з яких генерується на пристрої, а інший – завантажується із системи через мережу Інтернет. Термін дії кодів обмежений у часі, однак достатній для доставляння вантажу в місце призначення. Відсутність кодів є ознакою незаконності походження деревини (Kravets, 2015).

Отже, використання інформаційних систем контролю руху та стеження деревини в європейських країнах є частиною бізнес-рішень державних і приватних лісопромислових компаній з удосконалення менеджменту, підвищення економічної ефективності, забезпечення прозорості бізнесу та підтвердження їхньої соціальної відповідальності (Kravets, 2015).

З 2019 року в Україні також реалізовано спроби запровадити Систему електронного обліку деревини в усіх лісових господарствах Державного агентства лісових ресурсів України. Ця система забезпечує прозорість процесу лісозаготівлі, адже завдяки поколотному маркуванню вартісної деревини вона містить інформацію: 1) хто саме та на підставі яких дозвільних документів заготовив деревину; 2) хто й куди її перевозить; 3) на яких умовах було придбано деревину.

Необхідні механізми вже введено в дію. Водночас Комітет деревообробної та меблевої галузей Європейської бізнес-асоціації протягом тривалого часу акцентує на необхідності прийняття окремого нормативного акта й закликає зобов'язати всіх лісокористувачів долучитися до Системи електронного обліку деревини. Адже доки учасниками системи є тільки лісгоспи й Державне агентство лісових ресурсів України, залишається простір для маніпуляцій з походженням деревини, і ми не можемо наблизитися до подолання проблеми незаконних рубок та нелегального обігу лісу. Отже, для припинення можливих нелегальних рубок і незаконного обігу деревини слід поширити Систему електронного обліку деревини на всі без винятку лісові угіддя (Kuzmenko, 2018).

Крім того, в Україні перевірити легальність вирубки можна за допомогою смартфона або

комп'ютера. Будь-яка особа може зайти з комп'ютера чи телефона на сайт lk.ukrforest.com й ознайомитися з переліком лісорубних квитків на заготівлю деревини або перевірити на карті законність здійснення рубок. Реєстр містить низку опцій, зокрема, можна обрати необхідну область, лісгосп, лісництво, квартал та виділ, систему й тип рубок, їхній статус і період проведення. У загальному переліку можна обрати опцію «Переглянути» й детально ознайомитися з певним лісорубним квитком і ділянками, на яких відбувається чи відбуватиметься заготівля деревини, а також переглянути на онлайн карті ("Yak pereviraty", 2020). Функціонування цього додатка є прогресивним рішенням, адже в європейських державах залучення громадськості до моніторингу легальності порубок засвідчило свою ефективність.

На підставі зазначеного вище пропонуємо такі заходи для припинення нелегальних вирубок в Україні:

1. Співпраця та обмін інформацією між Інтерполом, українськими й міжнародними екологічними організаціями, урядами та правоохоронними органами країн Європи.

2. Контроль за переміщенням деревини на всіх етапах за допомогою сучасних технологій: стеження із супутників, радіомітки на деревині, пошукові собаки та (або) ДНК-аналіз для визначення справжньої породи деревини та її походження.

3. Моніторинг річок у лісових регіонах для виявлення характерних трісок деревини, які утворюють бензопили.

4. Розподіл функцій контролю і захисту лісів та їхнього комерційного використання між незалежними одна від одної структурами.

5. Громадський контроль за лісовим господарством.

6. Статистичний аналіз обігу деревини, який виявляв би невідповідності й підроблення документів.

7. Викоренення корупції, яка, зокрема, є однією з причин «лісової злочинності» (Solonina, 2019).

8. Запровадження Системи електронного обліку деревини в усіх лісових господарствах.

9. Визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності за екологічні злочини.

Наукова новизна

У публікації висвітлено ключові проблеми лісового господарства України. На підставі даних Інтерполу окреслено схему «лісової злочинності» в Україні. Проаналізовано специфіку заходів, спрямованих на запобігання незаконним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу, які

використовують у Швеції, Норвегії, Канаді, США, Британській Колумбії, Австрії, Угорщині, Польщі, ФРН. Запропоновано ефективні заходи запобігання нелегальним порубці, перевезенню, зберіганню, збуту лісу в Україні.

ВИСНОВКИ

Проблема незаконних порубки, перевезення, зберігання, збуту лісу є надзвичайно актуальною для України. За даними Інтерполу, злочинність у цій сфері є третьою за прибутковістю у світі та щороку приносять злочинним угрупованням світу від 51 до 152 млрд доларів (Solonina, 2019).

Виправити невтішну ситуацію щодо запобігання незаконній вирубці лісів можливо лише за умови консолідації зусиль держави, бізнесу та громадськості. Тому пріоритетними напрямками досягнення стратегічних завдань слід

вважати такі: удосконалення законодавчої та нормативної бази лісового господарства для забезпечення можливості формування ефективної лісової політики запобігання злочинам розглянутої категорії; удосконалення моделі й механізмів державного управління у сфері лісового та мисливського господарства шляхом уточнення і розмежування повноважень органів влади, контролюючих органів, прав й обов'язків суб'єктів господарювання; забезпечення реалізації деревини на прозорих конкурентних засадах із доступом до відкритих реєстрів на всі дозвольні документи; інституційне посилення охорони та захисту лісів і боротьби з незаконними рубками та обігом незаконно добутої деревини й упровадження концепції громадського контролю (Furdychko, & Drebot, 2012).

REFERENCES

- Annual rent. (n.d.). *www2.for.gov.bc.ca*. Retrieved from <https://www2.for.gov.bc.ca/hth/timber-tenures/annualrent.htm>.
- Batyr, Yu.H. (2019). *Derzhavne upravlinnia i rehulivannia lisovym hospodarstvom Ukrainy [State management and regulation of forestry in Ukraine]*. doi: 10.5281/zenodo.3233345 [in Ukrainian].
- Department of Forest Ecology and Management. (n.d.). *www.slu.se*. Retrieved from <https://www.slu.se/en/departments/forest-ecology-management>.
- Firewood Cutting Permits Six Rivers National Forest. *Site "U.S.D.A. Forest Service"*. Retrieved from https://www.fs.usda.gov/Internet/FSE_DOCUMENTS/stelprdb5415103.pdf.
- Firewood Cutting. *Site "U.S.D.A. Forest Service"*. Retrieved from <https://data.fs.usda.gov/geodata/rastergateway/LCMS/index.php>.
- Firewood Permit. (n.d.). *www.for.gov.bc.ca*. Retrieved from <https://www.for.gov.bc.ca/drm/forms/>.
- Furdychko, O., & Drebot, O. (2012). Lisovyi sektor ekonomiky Ukrainy: problemy i perspektyvy rozvytku [Forestry sector of Ukraine's economy: problems and prospects of development]. *Ekonomika Ukrainy, Economy of Ukraine*, 3, 70-79 [in Ukrainian].
- Gerasina, S.I. (Ed.). (2005). *Informatsyonnye materialy po zakonodatelstvu FRN v oblasti lesnogo khoziaystva i okhoty [Information materials on the legislation of the FRN in the field of forestry and hunting]*. (N.V. Diurr, Trans). Moscow: Mezndunar. akad. otsenki i konsaltinga [in Russian].
- Kisiliuk, E.M., & Matiushenko, O.I. (2020). Kryminalno-pravovi aspekty pid chas kvalifikatsii nezakonnoi porubky lisu [Criminal law aspects during the qualification of illegal logging]. *Yurydychnyi biuletyn, Legal bulletin*, 13. doi: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.24> [in Ukrainian].
- Kravets, P.V. (2015). *Zakliuchnyi zvit "Udoskonalennia systemy kontroliu za rukhom derevyny v Ukraini ta pidhotovky zakliuchnykh propozyitsii shchodo zmin do natsionalnogo zakonodavstva" [Final report "Improvement of the timber movement control system in Ukraine and preparation of final proposals for changes to national legislation"]*. Kyiv: Enpi east fleg II. Retrieved from http://www.enpi-fleg.org/site/assets/files/1899/sistemi_kontroliu_za_rukhom_dereviny_v_ukra_n_ta_propozitc_zm_n_do.pdf [in Ukrainian].
- Kravets, P.V., Labzebyk, M.M., & Khan, Ye.Yu. (2015). *Zakordonnyi dosvid nalahodzhennia system kontroliu rukhu i stezhennia derevyny [Foreign experience in setting up traffic control and tracking systems for wood]*. Kyiv: Enpi east fleg II. Retrieved from http://sfmu.org.ua/files/OCD8_1.pdf [in Ukrainian].
- Kuchuk, H., & Krivolapov, I. (2020). Rozpiznavannia dilianok vyrubky lisiv z vykorystanniam zhortkovykh neironnykh merezh [Recognition of deforestation areas using convolutional neural networks]. *Systemy upravlinnia, navihatsii ta zviazku, Control, navigation and communication systems*, 2(60), 70-74. doi: <https://doi.org/10.26906/SUNZ.2020.2.070> [in Ukrainian].
- Kuzmenko, Ye. (2018). Yak protydiaty nezakonnym rubkam lisu [How to counteract illegal logging]. *Sait "Yevropeiska Biznes Asotsiatsiia", Site "European Business Association"*. Retrieved from <https://eba.com.ua/yak-protydiaty-nezakonnym-rubkam-lisu> [in Ukrainian].
- Kysylevych, O.V. (2019). Stattia 246 Kryminalnogo kodeksu Ukrainy ta realii yii efektyvnosti [Article 246 of the Criminal Code of Ukraine and the realities of its effectiveness]. *Molodyi vchenyi, A young scientist*, 4(68), 366-370. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-82> [in Ukrainian].
- Levchenko, Yu.O. (2018). Nezakonna porubka lisu: faktory determinatsii ta sposoby yikh usunennia [Illegal deforestation: factors of determination and ways to eliminate them]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Legal scientific electronic journal*, 4. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/4_2018/37.pdf [in Ukrainian].
- Moiseev, N.A., & Kiselev, G.M., & Nazarenko, E.B. (2004). *Ekonomika lesnogo khoziaystva [Forestry economics]*. Moscow: MGUL [in Russian].

- Norway steps up the fight against illegal deforestation with UN and INTERPOL. *Site "Office on Drugs and Crime"*. Retrieved from <https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2018/June/norway-steps-up-the-fight-against-illegal-deforestation-with-un-and-interpol.html>.
- Solonina, Ye. (2019). Lisova zlochynnist. Protydiiu nelehالنii vyrubtsi lisiv v Ukraini obhovoryly za uchastiu "Interpolu" [Forest crime. Counteraction to illegal deforestation in Ukraine was discussed with the participation of Interpol]. *Sait "Radio Svoboda", Site "Radio Liberty"*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/30171677.html> [in Ukrainian].
- Tree Cutting. *Site "U.S.D.A. Forest Service"*. Retrieved from <https://www.fs.fed.us/visit/know-before-you-go/tree-cutting>.
- Yak pereviryty, chy zakonno rubaiut lis? [How to check whether it is legal to cut down a forest?]. (2020). *Sait "Derzhavne ahentstvo lisovykh resursiv Ukrainy", Site "State Agency of Forest Resources of Ukraine"*. Retrieved from <https://forest.gov.ua/news/yak-perevirity-chi-zakonno-rubayut-lis> [in Ukrainian].
- Zaichko, O.V. (2019). Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia nezakonnii porubtsi lisu [Criminological characteristics and prevention of illegal logging]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zaichko, O.V. (2019). *Zapobihannia nezakonnii porubtsi abo nezakonnomu perevezenniu, zberihanniu, zbutu lisu [Prevention of illegal logging or illegal transportation, storage, sale of forests]*. B.M. Holovkin (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Annual rent. URL: <https://www2.for.gov.bc.ca/hth/timber-tenures/annualrent.htm>.
- Батир Ю. Г. Державне управління і регулювання лісовим господарством України. 2019. doi: 10.5281/zenodo.3233345.
- Department of Forest Ecology and Management. URL: <https://www.slu.se/en/departments/forest-ecology-management>.
- Firewood Cutting Permits Six Rivers National Forest. *U.S.D.A. Forest Service*: [site]. URL: https://www.fs.usda.gov/Internet/FSE_DOCUMENTS/stelprdb5415103.pdf.
- Firewood Cutting. *U.S.D.A. Forest Service*: [site]. URL: <https://data.fs.usda.gov/geodata/rastergateway/LCMS/index.php>.
- Firewood Permit. URL: <https://www.for.gov.bc.ca/drm/forms/>.
- Фурдичко О., Дребот О. Лісовий сектор економіки України: проблеми і перспективи розвитку. *Економіка України*. 2012. № 3. С. 70–79.
- Информационные материалы по законодательству ФРН в области лесного хозяйства и охоты / пер. с нем. Н. В. Дюрр ; под ред. С. И. Герасина. М. : Междунар. акад. оценки и консалтинга, 2005. 150 с.
- Кісілюк Е. М., Матюшенко О. І. Кримінально-правові аспекти під час кваліфікації незаконної порубки лісу. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 13. doi: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.24>.
- Кравець П. В. Заключний звіт «Удосконалення системи контролю за рухом деревини в Україні та підготовки заключних пропозицій щодо змін до національного законодавства». Київ : Enpi east fleg II, 2015. 54 с. URL: http://www.enpi-fleg.org/site/assets/files/1899/sistemi_kontroliu_za_rukhom_derevini_v_ukra_n_ta_propozitc_zm_n_do.pdf.
- Кравець П. В., Лабзебник М. М., Хань Є. Ю. Закордонний досвід налагодження систем контролю руху і стеження деревини. Київ : Enpi east fleg II, 2015. 29 с. URL: http://sfmu.org.ua/files/0CD8_1.pdf.
- Кучук Г., Криволапов І. Розпізнавання ділянок вирубки лісів з використанням згорткових нейронних мереж. *Системи управління, навігації та зв'язку*. 2020. Т. 2 (60). С. 70–74. doi: <https://doi.org/10.26906/SUNZ.2020.2.070>.
- Кузьменко Є. Як протидіяти незаконним рубкам лісу. *Європейська Бізнес Асоціація*: [сайт]. 2018. URL: <https://eba.com.ua/yak-protidyaty-nezakonnym-rubkam-lisu/>.
- Кисилевич О. В. Стаття 246 Кримінального кодексу України та реалії її ефективності. *Молодий вчений*. 2019. № 4 (68). С. 366–370. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-82>.
- Левченко Ю. О. Незаконна порубка лісу: фактори детермінації та способи їх усунення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2018/37.pdf.
- Моисеев Н. А., Киселев Г. М., Назаренко Е. Б. Экономика лесного хозяйства. М. : МГУЛ, 2004. 204 с.
- Norway steps up the fight against illegal deforestation with UN and INTERPOL. *Office on Drugs and Crime*: [site]. 2018. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2018/June/norway-steps-up-the-fight-against-illegal-deforestation-with-un-and-interpol.html>.
- Солонина Є. Лісова злочинність. Протидію нелегальній вирубці лісів в Україні обговорили за участю «Інтерполу». *Радіо Свобода*: [сайт]. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30171677.html>.
- Tree Cutting. *U.S.D.A. Forest Service*: [site]. URL: <https://www.fs.fed.us/visit/know-before-you-go/tree-cutting>.
- Як перевірити, чи законно рубають ліс? *Державне агентство лісових ресурсів України*: [сайт]. 2020. URL: <https://forest.gov.ua/news/yak-perevirity-chi-zakonno-rubayut-lis>.
- Заїчко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання незаконній порубці лісу : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 210 с.
- Заїчко О. В. Запобігання незаконній порубці або незаконному перевезенню, зберіганню, збуту лісу : монографія / наук. ред. Б. М. Головкін. Харків : Право, 2019. 192 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2020

Krotiuk A. – Ph.D in Law, Associate Professor Head of the Department of Criminology and Criminal Enforcement of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2890-9091>

Foreign Experience of Prevention Illegal Cutting, Transportation, Storage, Sale of Forests

*The **purpose** of this article is to study foreign experience in preventing illegal logging, transportation, storage, sale of forests and identify effective measures to prevent crimes of this category in order to implement them into the legal reality of Ukraine. **Methodology.** Methodological tools are selected in accordance with the purpose, specifics of the object and subject of research. In the course of the research the generalization, processing and analysis of the obtained results were carried out. The comparative legal method was used in the analysis of current legislation and international regulations; statistical – for the processing of empirical data and in the process of studying statistical material in order to develop a mathematical basis. A special research method used in the article is the method of systems analysis. The **scientific novelty** of the publication is that it outlines the problematic issues of prevention of illegal logging, transportation, storage, sale of forests in Ukraine and foreign countries. Based on the generalization of foreign experience, effective measures to prevent crimes of this category are proposed. **Conclusions.** The current state of forest use in Ukraine, as evidenced by the dynamics of macroeconomic indicators and the intensification of criminal encroachments in the form of illegal logging, transportation, storage, sale of forests, is characterized by a technical lag behind the level of world powers. To find scientifically sound measures to intervene in the economy of forest use, it is important to turn to the experience of leading countries. This can be useful for improving the legislation of Ukraine, by borrowing positive measures developed to combat illegal logging, transportation, storage, sale of forests in foreign countries. In European countries, the use of information systems for traffic control and tracking of timber is an effective measure to prevent illegal logging, transportation, storage, sale of forests.*

Keywords: crime; forest; illegal logging; foreign experience; prevention; electronic accounting.

УДК 340.3:343.5:316.36:159.9

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.31>

Зінсу О. І. – аспірантка відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6203>

Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід у сфері запобігання, протидії домашньому насильству

*Метою статті є з'ясування закономірностей і тенденцій розвитку світової юридичної практики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Теоретичним підґрунтям дослідження є теоретико-методологічні засади механізмів соціально-правового впливу на вияви домашнього насильства. **Методологія.** З огляду на поставлену мету й предмет, обрано методологічний інструментарій дослідження. Зокрема, було застосовано компаративістський і концептуальний плюралістичний підходи, що забезпечило міждисциплінарний комплексний характер і поглиблений науковий пошук різних соціально-культурних контекстів, що слугувало розкриттю специфіки імплементації міжнародних норм і стандартів у національне законодавство країн світу. Використання положень концептуального плюралізму сприяло визначенню множинності інтерпретацій правових конструкцій та механізмів системи запобігання, протидії домашньому насильству зі збереженням недоторканності вихідного концепту, а використання методу порівняльного аналізу – виявленню тотожного й відмінного в проблематиці домашнього насильства у світі й у конкретній державі зокрема. Під час дослідження виявлено основні тенденції у сфері запобігання, протидії домашньому насильству, а саме: запровадження інституту термінових охоронних, захисних приписів, обмежувальних приписів/наказів, розвиток мережі соціальних центрів, притулків для осіб, які постраждали від домашнього насильства. Розглянуто структуру типової корекційної програми щодо зміни насильницької поведінки для осіб, які вчинили сімейне насильство, й акцентовано на тематичних розділах цієї програми. Зазначено, що вихідними умовами імплементації норм міжнародних стандартів у національне законодавство країн світу є врахування соціокультурних традицій, правової ментальності та керівних положень державно-політичного курсу. **Наукова новизна.** Вивчення міжнародно-правових стандартів і зарубіжного досвіду слугувало вдосконаленню теоретико-прикладних засад обраного предмета дослідження. Подальшого розвитку набуло вивчення правового регулювання протидії насильству в сім'ї, родині, побуті. Під час проведення аналізу було доведено, що заходи запобігання, протидії домашньому насильству повинні постійно вдосконалюватися відповідно до змін політично-правового курсу національного й міжнародного законодавства. **Висновки.** Встановлено, що предметні форми й методи соціально-правового впливу у сфері запобігання, протидії, домашньому насильству є взаємодією різних складників державного механізму, для яких характерним є імплементація міжнародних норм, стандартів у національне законодавство країн світу. Розв'язання проблематики домашнього насильства у світі та в конкретно обраній державі потребує урахування норм традиційного права, національної ментальності й соціокультурних традицій і пов'язане з особливостями державної політики в зазначеній галузі. Перспективою подальших досліджень є розроблення відповідних методичних рекомендацій і корекційних програм.*

Ключові слова: держава; домашнє насильство; правова держава; суспільні відносини; державотворення; соціально-правовий вплив; імплементація; типова корекційна програма; заборонний припис; охоронні заходи.

Вступ

Актуальність теми дослідження обумовлена потребою вивчення сучасних тенденцій розв'язання проблематики домашнього насильства та з'ясування шляхів, динаміки й механізмів спільних зусиль міжнародного товариства в розробленні дієвих заходів профілактики, запобігання й протидії зазначеному явищу.

Домашнє насильство визнано одним із найактуальніших викликів порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина. Ситуація, яку породжує це явище, зачіпає приватні й суспільні інтереси, зокрема право людини на безпечне середовище та гармонійний розвиток, і нерідко набуває ознак суспільно-небезпечного діяння із заподіянням істотної шкоди правоохоронним інтересам держави, особи, суспільства. На цьому тлі резонансно постає проблематика реалій неправомірної поведінки в сім'ї, побуті та родині.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є з'ясування закономірностей і тенденцій розвитку світової юридичної практики у сфері запобігання, протидії домашньому насильству. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: опрацювати нормативно-правові акти зарубіжних країн, а також практику застосування цих документів із виявленням подібностей і відмінностей у юридичних формах, державних механізмах, інституціях, що розкривають розв'язання правових проблем, прогалин і колізій обраного об'єкта й предмета дослідження; окреслити зміст деяких заходів соціально-правового реагування на прояви домашнього насильства; визначити теоретико-методологічні засади, тенденції та особливості імплементації норм Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашнього насильства та боротьбу з цими явищами в

законодавство держав-підписантів зазначеного документа; визначити інституціональні й теоретичні засади соціально-правового впливу на вияви, профілактику домашнього насильства в державах, які не входять до переліку держав-підписантів Стамбульської конвенції.

Виклад основного матеріалу

Проблематиці домашнього насильства присвячено чимало досліджень українських та зарубіжних вчених. Так, різні аспекти сімейного насильства досліджували А. Байда, І. Бандурка, О. Бандурка, О. Баранова А. Блага, А. Вознюк, Я. Возняк, А. Галай, В. Галай, Г. Герасименко, Л. Головка, О. Джува, Н. Довгань-Бочкова, А. Запорожець, В. Іващенко, М. Легенька, О. Ломакіна, Т. Марценюк, О. Ткаленко та ін. Світові тенденції протидії сімейному насильству вивчала О. Баранова; дослідження кримінально-правової протидії домашньому насильству в окремих країнах Європейського Союзу здійснено У. Митник; закордонний досвід запобігання сімейно-побутовим насильницьким злочинам щодо жінок з боку правоохоронних органів вивчали О. Гумін і Г. Римарчук.

Значущими в контексті розвитку правової рефлексії стали результати монографічних досліджень українських вчених щодо насильства в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання насильству досліджувала А. Блага; адміністративно-правове регулювання протидії насильству в сім'ї вивчали В. Галуцько, Г. Горбова; питання протидії насильству в сім'ї привернули увагу Ю. Лисюк).

Дослідження проблематики домашнього насильства представлено в працях іноземних вчених: вплив домашнього насильства на дітей і статус дітей як свідків домашнього насильства у Швеції (Eriksson, 2011); поширеність і частота домашнього насильства під час вагітності та пов'язані з цим фактори ризику у Швеції (Finnbogadóttir, Dykes, & Wann-Hansson, 2016).

Суттєвим внеском у науковий дискурс зазначеної проблематики стали дослідження домашнього насильства в міграційному середовищі та пов'язані з ним соціокультурні виміри. Зокрема, цікавими є наукові пошуки імміграційної політики: жінки та домашнє насильство в контексті Квебеку (Zavala, 2013); прояви *домашнього насильства в різних культурах* (Hassan, 2013); характер домашнього (сімейного) насильства та бар'єри для використання послуг індійськими жінками, які проживають в Австралії (Colucci et al., 2013).

Також учені здійснювали дослідження сімейного насильства в галузі порівняльного права: порівняльний підхід до позитивного права Франції та Конго (Diandaha, 2009); подружнє насильство над марокканськими жінками та його наслідки (Dougraidi, 2019); домашнє насильство в

родинному, сімейному будинку та втручання родичів у камерунських родинах (Chouala, 2008).

Аналіз уявлень людей про насильство над жінками в Сенегалі здійснили дослідники з Державного університету ім. Шейха Анта Діопа в Дакарі (Leye, Sougou, Faye, Seck, & Dia, 2019).

Попри чималу кількість наукових досліджень, пов'язаних із характеристикою різних аспектів домашнього насильства, ще й досі бракує комплексних наукових пошуків щодо зарубіжного досвіду профілактики, запобігання, протидії домашньому насильству, що актуалізує обрану тему дослідження й обґрунтовує потребу в проведенні наукових досліджень на інтеграційному рівні юридично-психологічної науки.

Дослідження, проведені Інститутом демографії й соціальних досліджень на замовлення Фонду народонаселення ООН, засвідчують, що 1,1 млн українок щорічно стикаються з фізичною та сексуальною агресією в сім'ї, причому більшість із них не звертається з цього приводу до правоохоронних органів. За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, 38 % убивств жінок у світі вчиняють їхні партнери, у деяких країнах цю цифру наближено до 70 %. Одна з чотирьох жінок світу впродовж усього життя потерпає від сексуального насильства ("Lyst Ministerstva osvity", 2018).

У Франції протягом 2014 року 118 жінок загинули від побоїв свого партнера або колишнього партнера, водночас 25 чоловіків померли, стали жертвами свого партнера, компаньйона або колишнього товариша. Зі 143 випадків смерті у 120 випадках (83,92 %) винними були чоловіки, у 23 випадках (16,08 %) – жінки (Allwood, 2017, p. 2).

За період 2012 – 2013 років до кризового центру «Боварі» при Комітеті у справах жінок і сім'ї (Республіка Таджикистан) звернулося 3268 громадян, з яких 3054 – жінки. З цієї кількості 1714 звернень стосувалися питань насильства в сім'ї ("Postanovlenie Pravitelstva", 2014, art. 11).

У Німеччині протягом 2019 року поліція зафіксувала 141 792 жертви насильства з боку інтимних партнерів у визначених категоріях, що майже на один відсоток більше за попередній рік. Постраждали 81 % жінок та 19 % чоловіків. На момент вчинення злочину половина жертв проживала з винним в одному домогосподарстві (50,5 %) ("Gewalt in Partnerschaften", 2020).

Водночас у Казахстані станом на перше півріччя 2019 року кількість злочинів в сімейно-побутовій сфері становить 415, з яких 261 справу передано до суду. Для статистики захисних приписів за фактами насильства в сім'ї характерним є збільшення кількості приписів в 11 разів. Так, за даними міністерства національної економіки Республіки Казахстан за десять років (з 2010 по 2018 роки) кількість приписів і встановлених особливих вимог з фактів

побутового насильства зростає з 5830 до 64 852 випадків (Oushybaev et al., 2019, p. 4).

У Республіці Бенін дослідження, проведене на замовлення Міністерства у справах сім'ї, соціальних питань, національної солідарності, інвалідів і людей похилого віку щодо насильства проти жінок на національному рівні виявило, що більша частина опитаних жінок (51,5 %) хоча б раз за життя зазнала фізичних або психічних страждань, до яких належать: вербальна агресія щодо жінки (72,8 %); погрози розлучення (32,8 %); відмова їсти приготоване жінкою (30,9 %); скарги на поведінку жінки до свекрухи (26,9 %); образи жінок перед незнайомцями (22,6 %); сексуальне насильство (28,5 %); зґвалтування дівчат у віці 2–14 років (1,4 %); викрадення (8,5 %) та висічення (15,0 %). З огляду на таку поширеність насильства проти жінок, уряд оприлюднив Закон № 2011-26 від 9 січня 2012 року «Про попередження та придушення насильства над жінками» ("La loi", 2012, p. 5).

Водночас в Україні протягом 2019 року потерпілими від кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, стала 1861 особа (з них чоловіків – 300, жінок – 1450). Це значно вищий показник, ніж 2018 року, коли постраждали 989 осіб (чоловіків – 173, жінок – 725) (Anosova et al., 2019, p. 15).

Статистичні дані спонукають до розроблення дієвої системи запобігання, протидії, профілактики домашньому насильству, що передбачає вивчення зарубіжного досвіду в зазначеній сфері суспільних відносин і впровадження інтегрованого підходу до вдосконалення національних концепцій, зважаючи на актуальний державно-політичний курс, історичні умови, тип правової системи та соціокультурну казуальність феномену правової реальності.

Отже, однією із сучасних світових тенденцій розвитку суспільства є розв'язання проблематики домашнього насильства та формування дієвих заходів запобігання, протидії домашньому насильству. Значним внеском в історичне становлення міжнародного законодавства у сфері протидії, запобігання домашньому насильству є Загальна декларація прав людини (1948), Пекінська декларація та Платформа дій (1995), Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Американська конвенція про права людини (1969), Африканська хартія прав людини і народів (1981), Конвенція про права дитини (1989), Цілі Сталого розвитку (2015) та інші нормативно-правові акти й стандарти. Першу кампанію з нульової толерантності до домашнього насильства було розпочато в Единбурзі (Шотландія). Новим етапом розвитку в цьому контексті стало підписання Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашнього насильства та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція, 2011). «Наразі

її підписали 46 країн, зокрема й Україна – 7 листопада 2011 року. Причому більшість із її підписантів, а саме 31 країна, на сьогодні ратифікували документ» (Поров, & Пулюренко, 2018, p. 8–9). Слід зауважити, що вироблення дієвої системи запобігання, протидії домашньому насильству є надзвичайно складним завданням, виконання якого передбачає врахування елементів соціокультурного конструкта, норм політико-правової концепції різних типів правових систем, з акцентуванням на різних сферах звичаєвої, традиційної сімейної культури, суспільних стереотипах, національній ментальності та бар'єрах. Відповідно, стратегії запобігання та втручання, які успішно впроваджують, реалізують в одній державі чи в окремому демографічному сегменті, можуть викликати певні протилежні тенденції в іншій державі, іншому сегменті. Такий стан свідчить про необхідність узгодження змісту норм національного права та вихідних положень міжнародного права. Отже, з огляду на зазначене, є доречним хоча б у загальних рисах здійснити аналіз імплементації норм міжнародного права в національне законодавство зарубіжних держав щодо запобігання, профілактики, протидії домашньому насильству. Відзначимо, що в контексті взаємодії міжнародних норм і національного правопорядку країн світу поняття «домашнє насильство» охоплює різні форми насильства в сімейних, родинних і партнерських відносинах, а варіативність визначення «домашнє насильство» виокремлюється в площині «побутове насильство», «сімейне насильство», «подружнє насильство», «партнерське насильство», «*violence conjugale*», «*violence domestique*». Натомість загальним є намагання світової спільноти раціонально осмислити й створити дієві механізми викорінення дискримінаційних стереотипних уявлень про соціальні ролі; утвердження гуманістичних відносин і ненасильницької моделі поведінки в сім'ї, побуті, родині.

Так, у ст. 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок, домашнього насильства та боротьби з цими явищами зазначено, що «домашнє насильство» означає всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання, або між колишніми чи теперішніми подружжями (партнерами), незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні, або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні ("Konventsiiia Rady", 2011, art. 3).

У ст. 1 Закону Республіки Таджикистан «Про попередження насильства в сім'ї» наголошено, що насильство в сім'ї – це умисне протиправне діяння фізичного, психічного, сексуального й економічного характеру, вчинене в межах

сімейних відносин одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, яке стає причиною порушення його прав і свобод, заподіяння фізичного болю або шкоди його здоров'ю, або загрозою заподіяння такої шкоди здоров'ю ("Zakon Respubliki Tadzjikistan", 2013, art. 1).

Водночас у законодавстві Республіки Бенін виокремлено домашнє (подружнє) насильство й насильство в сімейному середовищі. Зокрема, домашнє насильство – це будь-яке фізичне або сексуальне насильство, вчинене особою проти іншої особи, коли обидві сторони одружені, чи перебувають у фактичних шлюбних відносинах, або проживають в одному будинку, або коли обидві сторони мали інтимні стосунки в минулому, але вже не разом ("La loi", 2012, art. 3).

Тим часом у ст. 1 Закону Киргизької Республіки «Про охорону та захист від сімейного насилля» зазначено, що сімейне насильство – це навмисні дії фізичного, психологічного, економічного характеру або їх загроза, а також зневажливе ставлення, вчинене одним членом сім'ї/прирівняним до нього особою щодо іншого члена сім'ї/прирівняного до нього особи ("Zakon Kyrgyzskoy Respubliki", 2017, art. 1). Так, у п. 5 ст. 1 наголошено, що зневажливе ставлення – це умисне невиконання обов'язків з турботи про членів сім'ї та прирівняних до них осіб ("Zakon Kyrgyzskoy Respubliki", 2017, art. 1).

Згідно зі ст. 1 Закону Республіки Казахстан «Про профілактику побутового насильства», побутове насильство – це умисне протиправне діяння (дія або бездіяльність) однієї особи у сфері сімейно-побутових відносин стосовно іншої (інших), що заподіює або містить загрозу заподіяння фізичного та (або) психічного страждання ("Zakon Respubliki Kazakhstan", 2009, art. 1). Причому воно може відбуватися у формі фізичного, психологічного, економічного та сексуального насильства.

Що стосується обмежувальних або захисних приписів, то слід зауважити, що у п. 268 Пояснювальної записки до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, наголошено, що національне законодавство окремих сторін може передбачати одночасне застосування обмежувальних і захисних приписів. Обмежувальний або захисний припис можна вважати доповненням до короткострокового термінового заборонного припису. Варто зазначити, що широкий спектр заходів, які охоплюють подібні приписи, означає, що вони існують під різними назвами: обмежувальний припис, заборонний припис, постанова про виселення, захисний припис або судовий наказ. Попри такі відмінності, вони мають одне призначення – недопущення насильства та захист жертви ("Konventsiiia Rady", 2011, p. 150-151).

Отже, обмежувальний або захисний припис/наказ націлено на реагування на прояви домашнього насильства й запобігання вчинення нових фрагментів насилля в сім'ї, родині, побуті. Так, в Іспанії Порядок захисту жертв домашнього насильства врегульовано Законом 27/2003 від 31 липня, у якому визначено порядок отримання наказу про захист жертв домашнього насильства та який об'єднує різні інструменти захисту жертв цих злочинів і проступків, а також передбачено, що шляхом швидкої та простої судової процедури жертви домашнього насильства можуть отримати статус про всебічний захист, до якого належать цивільні, кримінальні й соціальні заходи та соціальний захист ("Ley 27/2003"). Заяву про надання захисного наказу заповнюють за формою на спеціальному формулярі ("Violencia doméstica"). Статистичні дані свідчать, що в Іспанії протягом 2018 року подано 39176 заяв (клопотань) про видачу захисного наказу ("Guide pratique", 2020, p. 7).

У Франції клопотання про захисний обмежувальний припис/наказ подають до судді сімейного суду. Заяву (клопотання) про отримання захисного (обмежувального) припису/наказу подають на спеціальному формулярі 15458*05 ("Requête au juge"), який має містити інформацію загального та спеціального характеру, зокрема: дані про осіб, учасників домашнього конфлікту, сімейний стан, зазначення обмежувальних, заборонних заходів, які заявник вважає за потрібне зазначити. Наприклад, заборона відповідачеві приймати, зустрічатися чи брати участь у будь-яких стосунках із заявником та (чи) іншими особами, яких позивач повинен вказати; заборона відповідачу їхати в певні місця, де, як правило, перебуває заявник; пропонувати відповідачеві медичну, соціальну чи психологічну допомогу та (або) інші заходи, зазначені у ст. 515-11 Цивільного кодексу Франції ("Requête au juge"). Таким чином, еволюція кількості запитів про захисні накази, поданих до суддів сімейних справ з 2010 року, у цій країні становить: у 2010 році – 54 запити; 2011 році – 1660; 2012 – 2021; 2013 – 2239; 2014 – 2593; 2015 – 2962; 2016 – 3102; 2017 – 3138; 2018 – 3332; 2019 – 4145 ("Guide pratique", 2020, p. 6).

Інноваційним інструментом правового впливу на домашнє насильство є застосування спеціальних електронних браслетів. Так, у Франції в Декреті № 2020-1161 від 23 вересня 2020 року визначено організаційно-правові засади впровадження мобільного електронного пристрою у визначених законодавством випадках і зокрема, для забезпечення та контролю за дотриманням заборони наблизитися на відстань, визначену судом ("Décret n°2020-1161", 2020).

Що стосується корекційних Програм для кривдників й осіб, схильних до вчинення домашнього насильства, а також Програм для

потерпілих осіб, то варто зауважити, що корекційні програми поділено на добровільні й обов'язкові, які *можуть відокремлюватися* або не відокремлюватися, залежно від панівної культури суспільства, певних взаємозалежних змінних та інших чинників, окремо для чоловіків і для жінок (Zinsu, 2021, p. 12).

Наприклад, у Киргизькій Республіці Типова корекційна програма по зміні насильницької поведінки для осіб, які вчинили сімейне насильство, містить добровільну й обов'язкову програму, які визначені окремо для чоловіків і для жінок. Програма для чоловіків полягає у 2-х індивідуальних зустрічах та 24 групових зустрічах, обов'язкова програма розрахована на 30 днів, добровільна – на 6 місяців. Програма для жінок складається з 2 індивідуальних зустрічей та 16 групових зустрічей, обов'язкова програма розрахована на 30 днів, а добровільна – на 4 місяці. Запропоновані теми типових корекційних програм є цікавими та корисними не лише для осіб, стосовно яких застосовують зазначені програми, але й для тих, кого цікавлять удосконалення власних комунікативних навичок, пошук гармонії з собою та з іншими. Слід зауважити, що добровільна корекційна програма для жінок містить такі теми, як: визначення партнерських стосунків, пошук партнерських рішень, поліпшення відносин з іншими людьми, асертивне сприйняття оцінок, подолання гніву, подолання відчуття неприємних почуттів, запрошення до співробітництва, аналіз збентеження й емоційного насильства тощо ("Postanovlenie Pravitelstva", 2019).

Добровільна корекційна програма для чоловіків передбачає такі теми: припинення насильницької поведінки; залякування та збентеження як тактика контролю; визначення поведінки без залякування й аналіз залякування і збентеження; поняття поваги й аналіз емоційного насильства; використання ізоляції як тактики контролю; примуси й приниження як тактики контролю; застосування заперечення, мінімізації та звинувачення для контролю над людьми тощо ("Postanovlenie Pravitelstva", 2019).

Також важливим є значення просвітницьких правових і психологічних програм, скерованих на формування ненасильницьких моделей поведінки в сім'ї, побуті, родині; розвиток потенційних здібностей особистості; підвищення обізнаності у своїх правах; спонукання особи до самостійності й автономії як системної особистісної риси. Зазвичай, зазначені напрямки програм реалізують як державні, так і недержавні структури.

Зокрема, в Республіці Бенін з метою формування ненасильницької моделі поведінки запроваджено освітні програми з основ спільного проживання, формування навичок взаємної поваги між особами різної статі та формування

неприйняття й засудження насильства. Вагомим внеском у зазначене є функціонування в Беніні мережі територіальних центрів соціального просування, одним із завдань яких є соціальна допомога, консультації потерпілим від домашнього насильства. Такі центри, наприклад, є в містах Кету (Kétou), Коме (Comé), Савалу (Savalou), Саве (Savè), Параку (Parakou). У Німеччині Мюнхенський інформаційний центр для чоловіків охоплює консультаційний пункт і групи самопомогі для чоловіків з метою формування позитивної самосвідомості чоловіків. У Франції діють численні консультативні, інформаційні центри, асоціації, громадські організації, серед яких Федерація жертв Франції, інформаційний центр стосовно прав жінок та сімей. Безперечно, існує різниця в якісних і кількісних показниках рівня надання соціальної, правової, психологічної допомоги в різних краях світу. Низький соціально-економічний статус, правова неознаність збільшують ризики домашнього насильства та є *вагомими перешкодами* й обмеженнями на шляху розв'язання проблематики домашнього насильства в країнах з низьким рівнем економіки та мізерним соціальним забезпеченням вразливих категорій населення. Наприклад, проаналізуємо результати досліджень, проведених сенегальськими вченими в 11 регіонах Сенегалу з 10 квітня до 9 травня 2017 року (Leye, Sougou, Faye, Seck, & Dial, 2019). Відповідно до них можна стверджувати, що відсутність автономії та скрутне економічне становище, у якому живуть жінки й дівчата, є чинниками, що підтримують насильство в суспільстві. Водночас домінування агресора, за твердженням сенегальських вчених, спонукає його використовувати загрози й таким чином змусити жертву не повідомляти про домашнє насильство. Отже, психологічна підтримка жертв і правова інформованість є недостатніми (Leye, Sougou, Faye, Seck, & Dial, 2019).

Наступним міжнародним стандартом структурного елемента системи запобігання, протидії домашньому насильству є організація та функціонування притулків для осіб, постраждалих від домашнього насильства, й осіб, яким загрожує насильство. Їх створюють органи місцевої влади, хоча і не виключено створення притулків громадськими об'єднаннями, організаціями, міжнародними організаціями, фізичними особами, підприємцями, відповідно до законодавства конкретної держави. Надання послуг можливе на платній і безоплатній основі.

Зокрема, будинки допомоги та розміщення для жінок, потерпілих від домашнього насильства, у Канаді надають безплатні та конфіденційні послуги 24 години на добу, 7 днів на тиждень і пропонують доступ до послуг перекладачів 41 мови, а також до спеціалізованого обладнання для жінок з вадами слуху. Також слід зауважити, що перший німецький

притулок для жінок, відкритий у Берліні 1976 року, був проектом Федерального міністерства сімейних справ, літніх людей, жінок і молоді. Нині в Німеччині діють понад 400 притулків для жінок (Zaporozhets et al., 2012, p. 46).

Аналізуючи зарубіжний досвід запобігання, протидії домашньому насильству, доцільно також окреслити такий інноваційний механізм, як Схема розкриття інформації про домашнє насильство у Великій Британії. Так званий Закон Клер регулює порядок надання інформації щодо особи, стосовно якої в минулому відбувалися випадки домашнього насильства. Закон названо на честь Клер Вуд. Свого часу саме вона познайомилася в соціальній мережі зі своїм майбутнім партнером, який згодом вчинив жорстоке насильство проти неї, що спричинило її смерть. Важливо, що Схему розкриття інформації про домашнє насильство в Англії та Уельсі («Схема») розроблено для потенційних жертв домашнього насильства, що мають «право запитувати» або «право знати» про історію насильства партнера (Duggan, & Grace, 2018, p. 3).

Ще одним структурним елементом в міжнародному та закордонному законодавстві стосовно окресленої проблематики є запровадження спеціалізованих навчальних курсів для суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Так, у Данії питання щодо домашнього насильства внесені до навчальних планів студентів-медиків, медсестер і дослідників у галузі охорони здоров'я. Це також один із предметів підготовки аспірантів на факультетах гінекології, педіатрії та психіатрії. У Сполученому Королівстві для суддів, що мають справу з випадками домашнього насильства, доступні спеціальні програми підготовки. Відвідування подібних курсів – необхідна умова для того, щоб стати суддею, компетентним у галузі домашнього насильства ("Konventsiia Rady", 2013, p. 23).

Водночас у Канаді, як наголошує Т. Фулей, деякі провінції, зокрема Альберта, розробили спеціальні посібники, а Національний суддівський інститут Канади (НСІ) – окремий 4-денний курс з розгляду справ щодо домашнього насильства у сімейних та кримінальних судах ("Managing the Domestic Violence Cases in Family and Criminal Courts") (Fulei, 2018, p. 112). Характерною особливістю кожного навчального курсу, орієнтованого на опанування професійними навичками (skill-based course), є те, що всі теоретичні аспекти, які вивчають або під час презентацій, або у коментарях експертів, введено до сценарію навчальної справи (Fulei, 2018, p. 114).

Вироблення ефективної системи запобігання, протидії домашньому насильству передбачає також розробку й складання державних цільових Програм з реалізації озвученого політико-правового

курсу держави стосовно домашнього насильства. Наприклад, у Канаді прийнято План спеціальних акцій (дій) щодо запобігання ситуаціям домашнього насильства з високим ризиком небезпеки та підвищенню безпеки жертв на 2020 – 2025 роки. У Республіці Таджикистан постановою Уряду від 3 травня 2014 року № 294 затверджена Державна програма щодо попередження насильства в сім'ї в Республіці Таджикистан на 2014 – 2023 роки ("Postanovlenie Pravitelstva", 2014), яка спрямована на забезпечення рівно-правності чоловіків і жінок у розв'язанні сімейних проблем, незалежно від національності, раси, статі, мови, релігійних і політичних переконань, соціального стану, освіти, майна; захисту й зацікавленості в материнстві; турботи про виховання дітей і захисту їхніх прав та інтересів; моногамії; добровільності шлюбу та вільного його розірвання; взаємної відповідальності з майнових, духовних питань і взаємної турботи членів сім'ї ("Postanovlenie Pravitelstva", 2014).

Прийнята 2016 року Концепція сімейної та гендерної політики в Республіці Казахстан до 2030 року спрямована на реалізацію заходів з підтримки інституту сім'ї (Oyshybaev et al., 2019, p. 46). Тим часом перший План дій проти домашнього насильства в Іспанії було розроблено 1998 року. Конституційну угоду про створення в Іспанії Обсерваторії проти домашнього насильства та гендерного насильства підписано 26 вересня 2002 року.

Таким чином, розв'язання проблеми домашнього насильства у світі й у конкретно обраній державі є системою чинників економічного, політичного, культурного характерів та з-поміж іншого пов'язане з особливостями обраного вектора механізмів державного впливу.

Наукова новизна

За результатами дослідження сформульовано й обґрунтовано низку концептуальних положень, що мають наукову новизну та практичне значення. Вивчення міжнародних стандартів і зарубіжного досвіду дало змогу вдосконалити теоретико-прикладні засади обраного предмета дослідження. Подальшого розвитку набуло вивчення правового регулювання протидії насильству в сім'ї, родині, побуті. Проведений аналіз виявив, що заходи запобігання, протидії домашньому насильству повинні постійно розвиватися, удосконалюватися відповідно до змін політично-правового курсу національного та міжнародного законодавства.

Висновки

Отже, предметні форми й методи соціально-правового впливу у сфері запобігання, протидії, домашньому насильству є взаємодією різних складників державного механізму, для яких характерним є імплементація міжнародних норм,

стандартів у національне законодавство країн світу. Отримані результати дослідження можуть бути використані в науково-дослідній сфері – для системного вивчення домашнього насильства як соціального феномену та суспільно-небезпечного

діяння; в освітній діяльності – у процесі підготовки матеріалів правового просвітницького характеру; у навчально-методичній діяльності – під час підготовки навчальних матеріалів, методичних рекомендацій, корекційних і тренінгових програм.

REFERENCES

- Allwood, G. (2017). La violence à l'égard des femmes fondée sur le genre dans la France contemporaine: bilan de la politique relative aux violences conjugales et aux mariages forcés depuis la Convention d'Istanbul, *Modern and Contemporary France*, 25(4), 1-20. doi: <https://doi.org/10.1080/09639489.2017.1340003>.
- Anosova, Yu.V., Kapur, A., & Lehenka, A. (et al.). (2019). *Monitorynh sytuatsii reahuvannia systemy pravosuddia na vchynennia domashnoho nasylstva ta nasylstva za oznakoyu stati* [Monitoring the situation of the justice system's response to domestic violence and gender-based violence]. Retrieved from <https://la-strada.org.ua/download/monitoryng-sytuatsiyi-reaguvannya-systemy-pravosuddya-2019> [in Ukrainian].
- Chouala, Y.A. (2008). La "belle famille" et "la famille élargie": Acteurs des violences conjugales et domestiques dans les foyers Camerounais. *Violences sociales et exclusions. Le développement social de l'Afrique en question*. doi: <https://doi.org/10.4000/apad.3063>.
- Colucci, E., O'Connor, M., Field, K., Baroni, A., Pryor, R., & MinasColucci, H. (2013). Nature of domestic/family violence and barriers to using services among indian immigrant women. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*, 3(2), 9-26. Retrieved from https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/Colucci_Alterstice3%282%29.
- Décret n°2020-1161 du 23 septembre 2020 relatif à la mise en œuvre d'un dispositif électronique mobile anti-rapprochement (France). (n.d.). www.legifrance.gouv.fr. Retrieved from <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000042357259>.
- Diandaha, M. (2009). *Les violences conjugales en Droit comparé: approche comparative des droits positifs français et congolais par Cyprien Godard Mouanga Diandaha*. Retrieved from <http://www.theses.fr/2009PA083269>.
- Douraidi, N. (2019). *La Violence conjugale à l'égard des femmes marocaines et son Impact Psychiatrique*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/123456789/17430>.
- Duggan, M., & Grace, J. (2018). Assessing vulnerabilities in the Domestic Violence Disclosure Scheme. *Child and Family Law Quarterly*, 30(2), 145-166. Retrieved from <http://hdl.handle.net/123456789/17430>.
- Eriksson, M. (2011). Contact, Shared Parenting, and Violence: Children as Witnesses of Domestic Violence in Sweden. *International Journal of Law Policy and the Family*, 25(2), 165-183 doi: 10.1093/lawfam/ebn004. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269859780>Contact_Shared_Parenting_and_Violence_Children_as_Witnesses_of_Domestic_Violence_in_Sweden.
- Finnbogadóttir, H., Dykes, A., & Wann-Hansson, C. (2016). Prevalence and incidence of domestic violence during pregnancy and associated risk factors: a longitudinal cohort study in the south of Sweden. *BMC Pregnancy Childbirth*, 16(228). doi: <https://doi.org/10.1186/s12884-016-1017-6>.
- Fulei, T. (2018). Navchalnyi kurs iz rozhliadu sudamy sprav pro domashnie nasylstvo: dosvid Kanady [Court Violence Course Training Course: The Canadian]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Experience. Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 04/2, 110-121. Retrieved from [http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/ua/arhiv-nomeriv/2018/04\(2\)/\[110-121](http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/ua/arhiv-nomeriv/2018/04(2)/[110-121) [in Ukrainian].
- Gewalt in Partnerschaften bleibt auch 2019 auf hohem Niveau. (2020). (n.d.). www.bmfsfj.de. Retrieved from <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/aktuelles/alle-meldungen/gewalt-in-partnerschaften-bleibt-auch-2019-auf-hohem-niveau-162194>.
- Guide pratique de l'ordonnance de protection – nouvelle édition. (2020). *Ministère De La Justice*. Retrieved from <http://www.justice.gouv.fr/publications-10047/guides-professionnels-10048/guide-pratique-de-lordonnance-de-protection-nouvelle-edition-33138.html>.
- Hassan, G. (2013). Violence conjugale et diversité culturelle. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*, 3(2). Retrieved from https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/HassanIntro_Alterstice3%282%29.
- Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy ta poiasniuvalna dopovid [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence and Explanatory Report]. (2011). Stambul. (n.d.). *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/1680093d9e> [in Ukrainian].
- Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyshchamy (Stambulska konventsiiya). Dovidnyk dlia chleniv parlamentu [Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention). Handbook for members of parliament]. (2014). (n.d.). *rm.coe.int*. Retrieved from <https://rm.coe.int/1680096e45> [in Ukrainian].
- La loi n°2011-26 du 09 janvier 2012 Portant prévention et répression des violences faites aux femmes. (n.d.). www.undp.org. Retrieved from <https://www.undp.org/docs/violences-faites-aux-femmes>.

- Ley 27/2003, de 31 de julio, reguladora de la Orden de protección de las víctimas de la violencia doméstica. (n.d.). www.boe.es. Retrieved from <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2003-15411>.
- Leye, M.M., Sougou, N.M., Faye, A., Seck, I., & Dia, A.T. (2019). Perceptions des populations sur les violences faites aux femmes au Sénégal. *Dans Santé Publique*, 4(31), 581-590. Retrieved from <https://www.cairn.info/revue-sante-publique-2019-4-page-581.htm>.
- Lyst Ministerstva osvity i nauky Ukrainy "Metodychni rekomendatsii shchodo zapobihannia ta protydiv nasylstvu": vid 18 trav. 2018 r. No. 1/11-5480 [Letter from the Ministry of Education and Science of Ukraine "Methodical recommendations for preventing and combating violence" from May 18, 2018, No. 1/11-5480]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text> [in Ukrainian].
- Oyshybaev, K.B., Kaydarova, A.S., & Battalova, Z.N.S. (et al.). (2019). *Kogda nasilie nachinaetsia doma: rukovodstvo po predotvrashcheniiu bytovogo nasillia [When Violence Starts at Home: A Guide to Preventing Domestic Violence]*. Нұр-Сұлтан [in Russian].
- Popov, H., & Pylypenko, I. (2018). Napriamy implementatsii polozhen Stambulskoi konventsii v zakonodavstvo Ukrainy [Directions of implementation of the provisions of the Istanbul Convention in the legislation of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4/2(58), 7-19. Retrieved from http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/files/issues-2018/Visnyk-NAPU_4-2_2018.pdf [in Ukrainian].
- Postanovlenie Pravitelstva Kyrgyzskoy Respubliki "O poriadke osushchestvleniia okhrany i zashchity ot semeynogo nasillia": ot 1 avg. 2019 g. No. 390 [Decree of the Government of the Kyrgyz Republic "On the procedure for the implementation of protection and protection from domestic violence" from August 1, 2019, No. 390]. (n.d.). cbd.minjust.gov.kg. Retrieved from <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14713> [in Russian].
- Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Tadzhikistan "O Gosudarstvennoy programme po preduprezhdeniiu nasillia v seme v Respublike Tadzhikistan na 2014-2023 gody": ot 3 maia 2014 g. No. 294 [Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan "On the State Program for the Prevention of Domestic Violence in the Republic of Tajikistan for 2014-2023" from May 3, 2014, No. 294]. (n.d.). www.adlia.tj. Retrieved from http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=121737 [in Russian].
- Requête au juge aux affaires familiales: délivrance d'une ordonnance de protection (Formulaire 15458*05). *Republique Française*. Retrieved from <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/R42412>.
- Violencia doméstica y de género. *Poder judicial España*. Retrieved from <https://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Temas/Violencia-domestica-y-de-genero/>.
- Zakon Kyrgyzskoy Respubliki "Ob okhrane i zashchite ot semeynogo nasillia": ot 27 apr. 2017 g. No. 63 [Law of the Kyrgyz Republic "On protection and protection from domestic violence" from April 27, 2017, No. 63]. (n.d.). adilet.zan.kz. Retrieved from cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111570 [in Russian].
- Zakon Respubliki Kazakhstan "O profilaktike bytovogo nasillia": ot 4 dekab. 2009 g. No. 214-IV [Law of the Republic of Kazakhstan "On the prevention of domestic violence" from December 4, 2009, No. 214-IV]. (n.d.). adilet.zan.kz. Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_/z090214.htm [in Russian].
- Zakon Respubliki Tadzhikistan "O preduprezhdeniiu nasillia v seme": ot 19 marta 2013 g. No. 954 [Law of the Republic of Tajikistan "On the prevention of domestic violence" from March 19, 2013, No. 954]. (n.d.). ncz.tj. Retrieved from http://ncz.tj/node/1275/contacts?calendar_block_month=9&calendar_block_year=2020&title=&field_number_value=&body_value_op=contains&body_value=&field_date_value%5Bvalue%5D=&field_status_value%5B1%5D=0&field_status_value%5B2%5D=0&field_date_value_1%5Bvalue%5D=&field_date_value_2%5Bvalue%5D=&order=field_date&sort=asc [in Russian].
- Zaporozhtsev, A.V., Labun, A.V., & Zabroda, D.H. (et al.). (2012). *Nasylstvo v simi ta diialnist orhaniv vnutrishnikh sprav shchodo yoho podolannia [Domestic violence and law enforcement]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zavala, S.C. (2013). Politiques dimmigration: femmes et violence conjugale dans le contexte québécois. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*, 3(2), 97-110. Retrieved from https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/CastroZavala_Alterstice3%282%29.
- Zinsu, O.I. (2021). Domashnie nasylstvo: okremi aspekty yurydychnoho dyskursu [Domestic violence: some aspects of legal discourse]. *Priorytetni napriamy reformuvannia suchasnoho zakonodavstva, Priority areas for reforming modern legislation: Proceedings of the Scientific and Practical Conference* (pp. 10-13). Kharkiv: Helvetyka. Retrieved from <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/49feb2021/2.pdf> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Allwood G. La violence à l'égard des femmes fondée sur le genre dans la France contemporaine: bilan de la politique relative aux violences conjugales et aux mariages forcés depuis la Convention d'Istanbul. *Modern and Contemporary France*. 2017. Vol. 25 (4). P.1–20. doi: <https://doi.org/10.1080/09639489.2017.1340003>.
- Моніторинг ситуації реагування системи правосуддя на вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі / [Ю. В. Аносова, А. Капур, А. Легенка та ін.]. 2019. URL: <https://la-strada.org.ua/download/monitoring-sytuatsiyi-reaguvannya-systemy-pravosuddya-2019>.
- Chouala Y. A. La «belle famille» et «la famille élargie»: Acteurs des violences conjugales et domestiques dans les foyers Camerounais. *Violences sociales et exclusions. Le développement social de l'Afrique en question*. 2008. doi: <https://doi.org/10.4000/apad.3063>.
- Colucci E., O'Connor M., Field K., Baroni A., Pryor R., MinasColucci H. Nature of domestic/family violence and barriers to using services among indian immigrant women. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*. 2013. No. 3 (2). P. 9–26. URL: https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/Colucci_Alterstice3%282%29.

- Décret n°2020-1161 du 23 septembre 2020 relatif à la mise en œuvre d'un dispositif électronique mobile anti-rapprochement (France). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000042357259>.
- Diandaha M. Les violences conjugales en Droit comparé: approche comparative des droits positifs français et congolais par Cyprien Godard Mouanga Diandaha. 2009. URL: <http://www.theses.fr/2009PA083269>.
- Douraidi N. La Violence conjugale à l'égard des femmes marocaines et son Impact Psychiatrique. 2019. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/17430>.
- Duggan M., Grace J. Assessing vulnerabilities in the Domestic Violence Disclosure Scheme. *Child and Family Law Quarterly*. 2018. No. 30 (2). P. 145–166. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/17430>.
- Eriksson M. Contact, Shared Parenting, and Violence: Children as Witnesses of Domestic Violence in Sweden. *International Journal of Law Policy and the Family*. 2011. No. 25 (2). P. 165–183 doi: 10.1093/lawfam/eb004. URL: https://www.researchgate.net/publication/269859780_Contact_Shared_Parenting_and_Violence_Children_as_Witnesses_of_Domestic_Violence_in_Sweden.
- Finnbogadóttir H., Dykes A., Wann-Hansson C. Prevalence and incidence of domestic violence during pregnancy and associated risk factors: a longitudinal cohort study in the south of Sweden. *BMC Pregnancy Childbirth*. 2016. No. 16 (228). doi: <https://doi.org/10.1186/s12884-016-1017-6>.
- Фулей Т. Навчальний курс із розгляду судами справ про домашнє насильство: досвід Канади. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 04/2. С. 110–121. URL: [http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/ua/arhiv-nomeriv/2018/04\(2\)/\[110-121\]](http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/ua/arhiv-nomeriv/2018/04(2)/[110-121]).
- Gewalt in Partnerschaften bleibt auch 2019 auf hohem Niveau. 2020. URL: <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/aktuelles/alle-meldungen/gewalt-in-partnerschaften-bleibt-auch-2019-auf-hohem-niveau-162194>.
- Guide pratique de l'ordonnance de protection – nouvelle édition. *Ministère De La Justice*. 2020. URL: <http://www.justice.gouv.fr/publications-10047/guides-professionnels-10048/guide-pratique-de-lordonnance-de-protection-nouvelle-edition-33138.html>.
- Hassan G. Violence conjugale et diversité culturelle. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*. 2013. Vol. 3. No. 2 URL: https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/HassanIntro_Alterstice3%282%29.
- Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул, 2011. URL: <https://rm.coe.int/1680093d9e>.
- Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. 2014. URL: <https://rm.coe.int/1680096e45>.
- La loi n°2011-26 du 09 janvier 2012 Portant prévention et répression des violences faites aux femmes. URL: <https://www.undp.org/docs/violences-faites-aux-femmes>.
- Ley 27/2003, de 31 de julio, reguladora de la Orden de protección de las víctimas de la violencia doméstica. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2003-15411>.
- Leye M. M., Sougou N. M., Faye A., Seck I., Dia A. T. Perceptions des populations sur les violences faites aux femmes au Sénégal. *Dans Santé Publique*. 2019. No. 4. Vol. 31. P. 581–590. URL: <https://www.cairn.info/revue-sante-publique-2019-4-page-581.htm>.
- Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству : лист Міністерства освіти і науки України від 18 трав. 2018 р. № 1/11-5480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18#Text>.
- Когда насилие начинается дома: руководство по предотвращению бытового насилия : информ. справ / [К. Б. Ойшыбаев, А. С. Кайдарова, Ж. С. Батталова и др.]. Нұр-Сұлтан, 2019. 57 с.
- Попов Г., Пилипенко І. Напрями імплементації положень Стамбульської конвенції в законодавство України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 4/2 (58). С. 7–19. URL: http://www.visnyknapu.gp.gov.ua/files/issues-2018/Visnyk-NAPU_4-2_2018.pdf.
- О порядке осуществления охраны и защиты от семейного насилия : постановление Правительства Кыргызской Республики от 1 авг. 2019 г. № 390. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14713>.
- О Государственной программе по предупреждению насилия в семье в Республике Таджикистан на 2014–2023 годы : постановление Правительства Республики Таджикистан от 3 мая 2014 г. № 294. URL: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=121737.
- Requête au juge aux affaires familiales: délivrance d'une ordonnance de protection (Formulaire 15458*05). *Republique Française*. URL: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/R42412>.
- Violencia doméstica y de género. *Poder judicial España*. URL: <https://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Temas/Violencia-domestica-y-de-genero/>.
- Об охране и защите от семейного насилия : Закон Кыргызской Республики от 27 апр. 2017 г. № 63. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111570>.
- О профилактике бытового насилия : Закон Республики Казахстан от 4 декаб. 2009 г. № 214-IV. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000214_/z090214.htm.
- О предупреждении насилия в семье : Закон Республики Таджикистан от 19 марта 2013 г. № 954. URL: http://ncz.tj/node/1275/contacts?calendar_block_month=9&calendar_block_year=2020&title=&field_number_value=&body_value_op=contains&body_value=&field_date_value%5Bvalue%5D=&field_status_value%5B1%5D=0&field_status_value%5B2%5D=0&field_date_value_1%5Bvalue%5D=&field_date_value_2%5Bvalue%5D=&order=field_date&sort=ascs.
- Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання : навч.-метод. посіб. / [уклад.: А. В. Запорожцев, А. В. Лабунь, Д. Г. Заброта та ін.]. Київ, 2012. 246 с.

Zavala S. C. Politiques dimmigration: femmes et violence conjugale dans le contexte québécois. *Revue Internationale de la Recherche Interculturelle*. 2013. Vol. 3. No. 2. P. 97–110. URL: https://www.journal.psy.ulaval.ca/ojs/index.php/ARIRI/article/view/CastroZavala_Alterstice3%282%29.

Зінсу О. І. Домашнє насильство: окремі аспекти юридичного дискурсу. *Пріоритетні напрями реформування сучасного законодавства* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 19–20 лют. 2021 р.). Харків : Гельветика, 2021. С. 10–13. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/law/49feb2021/2.pdf>.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.2020

Zinsu O. – Postgraduate Student of the Department of Doctoral and Postgraduate School, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3801-6203>

International Legal Standards and Foreign Experience in the Field of Prevention, Combating Domestic Violence

*The **purpose** of this article is to clarify the patterns and trends in the development of world legal practice in the field of prevention, combating domestic violence. The theoretical basis of the study are theoretical and methodological principles of mechanisms of socio-legal influence on the manifestations of domestic violence. **Methodology.** The methodological tools of the study were chosen taking into account the purpose and subject of the study. In particular, comparative and conceptual pluralistic approaches were applied, which provided the research with an interdisciplinary complex character and an in-depth scientific search for different socio-cultural contexts. This approach helped to reveal the specifics of the implementation of international norms and standards in the national legislation of the world. In particular, the application of the provisions of conceptual pluralism allowed to determine the multiplicity of interpretations of legal constructions and mechanisms of the system of prevention, counteraction to domestic violence while maintaining the inviolability of the original concept. In turn, the method of comparative analysis helped to identify identical and different in the issue of domestic violence in the world in general and in a particular country in particular. The study identified the main trends in the field of prevention, combating domestic violence, namely: the introduction of urgent security, protection regulations, restrictive regulations / orders, the development of a network of social centers, shelters for victims of domestic violence. The structure of a typical correctional program for the change of violent behavior for persons who have committed domestic violence is considered and attention is focused on the thematic sections of this program. It is proved that the initial conditions for the implementation of international standards in the national legislation of the world are to take into account socio-cultural traditions, legal mentality and guidelines of the state and political course. **Scientific novelty.** Based on the results of the research, a number of conceptual provisions have been formulated and substantiated, which are characterized by scientific novelty and have theoretical and practical significance. The study of international legal standards and foreign experience has improved the theoretical and applied principles of the chosen subject of study. The study of the legal regulation of combating violence in the family, family and everyday life was further developed. The analysis revealed that measures to prevent and combat domestic violence should be constantly improved in accordance with changes in the political and legal course of national and international law. **Conclusions.** It is established that the subject forms and methods of social and legal influence in the field of prevention, counteraction, domestic violence are the interaction of various components of the state mechanism and are characterized by the implementation of international norms and standards in the national legislation of the world. Addressing domestic violence on the world stage and in a specific state requires, among other things, taking into account the norms of traditional law, national mentality, socio-cultural traditions and is related to the peculiarities of public policy in this area. The prospect of further research is the development of appropriate guidelines and correctional programs.*

Keywords: state; domestic violence; rule of law; public relations; state formation; social and legal influence; implementation; typical correctional program; prohibition order; protective measures.

УДК 159.9:343.344:340.134

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.41>

Величенко Л. О. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

Компаративістський аналіз законодавчих норм щодо кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами

Мета статті – порівняти законодавчі норми кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами українського законодавства з положеннями законодавства провідних країн світу. Досягнення цієї мети передбачало виконання таких завдань: висвітлити досвід міжнародних країн у боротьбі з незаконним обігом зброї; проаналізувати нормативно-правові акти, які полягають у дотриманні міжнародного миру й безпеки; узагальнити досвід іноземних країн щодо кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Визначальним є загальний діалектичний метод наукового пізнання явищ. З-поміж спеціальних методів дослідження використано такі: порівняльно-правовий – під час аналізу норм міжнародного й національного законодавства; історико-правовий – під час розгляду наукових позицій стосовно деяких проблемних питань. **Наукова новизна.** В умовах сьогодення для України досвід інших країн у стратегії розв'язання проблем з незаконним обігом зброї є важливим базисом для забезпечення безпеки громадян, охорони їх життя та здоров'я, особистої недоторканності. Одним з основоположних напрямів соціальної політики України є розбудова різних сфер у державі, що поєднується з прийняттям нових законів для забезпечення регулювання важливих питань, а також подолання криміногенної ситуації, що призводить до підвищення рівня професійності злочинців. Наша держава протягом тривалого часу знаходиться в стані глибоких перетворень і реформовань. Важливо зазначити, що в період спроб повалення конституційного ладу України, зазіхань на територіальну цілісність і недоторканність кордонів з боку інших держав, в умовах війни на Сході України, а також унаслідок зубожіння значної частини населення країни потрібно спрямувати зусилля на боротьбу зі злочинністю, зокрема злочинами, у яких предметом учинення правопорушення є зброя, передусім – вогнепальна. **Висновки.** Проблема протидії незаконному поводженню зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами ускладнюється тим, що цей злочин є завжди резонансним, оскільки використання зброї може завдати непоправної шкоди життю чи здоров'ю громадян, призводить до загибелі публічних людей тощо. Тому протидія феномену досліджуваного злочину є однією з нагальних потреб суспільства й держави.

Ключові слова: іноземний досвід; аналіз; небезпечні предмети; вогнепальна зброя; законодавство; обіг зброї.

Вступ

У різних країнах питання кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами регулюють по-різному. Порівняльно-правовий аналіз кримінального законодавства іноземних країн, зокрема щодо кримінальної відповідальності у сфері незаконного поводження зі зброєю, є актуальним напрямом досліджень українських учених, оскільки завдяки такому аналізу є можливість удосконалити національне законодавство для врегулювання такого феномену, як незаконне поводження зі зброєю. Слід зазначити, що в іноземних державах питання незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами на законодавчому рівні врегульовано ефективніше, ніж у законодавстві України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в здійсненні порівняльного аналізу законодавчих норм кримінальної відпові-

дальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами з провідними країнами світу. Досягнення цієї мети передбачало виконання таких завдань: висвітлити досвід різних країн у боротьбі з незаконним обігом зброї; проаналізувати нормативно-правові акти, що ґрунтуються на дотриманні міжнародного миру й безпеки; узагальнити досвід інших країн щодо кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.

Питанням законодавчих норм кримінальної відповідальності в інших країнах щодо незаконного поводження зі зброєю присвячено праці різних учених, серед яких увагу слід акцентувати на роботах В. В. Голубоша, Л. М. Кулика, М. М. Майстренко, Н. Є. Міняйла, Н. В. Ченшової та ін. Однак розвиток суспільних відносин у зазначеній сфері, поява нових видів озброєння, удосконалення технічних характеристик наявних видів і зростання незаконних обсягів обігу вогнепальної зброї актуалізують необхідність удосконалення чинного кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу

Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами спричиняє значний резонанс у суспільстві, формує в населення почуття страху, шоківий стан, невпевненість у майбутньому, відчуття незахищеності власного життя і життя близьких людей, а також майна. Питання володіння зброєю громадянами постало нині як одне з найактуальніших у суспільстві, оскільки практика засвідчує, що наслідки такого володіння можуть бути різними, а подеколи – трагічні. За умов неконтрольованого поширення небезпечних предметів, зокрема вибухових, є імовірність потраплення їх у руки дітей, злочинців, психічно хворих людей, осіб, які не мають навичок поводження зі зброєю. Крім того, значний відсоток учинення злочинів за допомогою зброї вчиняють особи під дією алкогольних і наркотичних препаратів. У своєму дослідженні В. В. Голубош констатує, що забезпечення громадської безпеки має надзвичайно важливе значення, оскільки її ефективність сприяє стабільності суспільства та задоволенню життєвих потреб громадян (Holubosh, 2018). У структурі сучасної злочинності нелегальний обіг зброї набув якісно нових властивостей, які, на жаль, не отримали достатнього висвітлення ні в науковій літературі, ні в нормативному регулюванні, що зрештою призводить до проблем у правозастосовній практиці (Karimov, 2019).

Чинний КК України розмежовує злочини відповідно до розділів, кожен з яких об'єднує їх у певну групу за об'єктом посягання. Наприклад, розділ «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» містить 28 статей. Чи не найважливішою поміж них є стаття, присвячена незаконному поводженню зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263 КК України).

Крім того, КК України передбачає відповідальність за носіння, зберігання, придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу (ч. 1 ст. 263 КК України). Санкція статті за ч. 1 передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох до семи років.

Відповідно до ч. 2 ст. 263 КК України, за носіння, виготовлення, ремонт або збут кинджалів, фінських ножів, кастетів чи іншої холодної зброї без передбаченого законом дозволу передбачено покарання у вигляді штрафу від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або арешту на строк від трьох до шести місяців, або обмеження волі на строк від двох до п'яти років, або позбавлення

волі на строк до трьох років. За ч. 3 ст. 263 КК України особа, яка вчинила злочин, передбачений ч. 1 або 2 досліджуваної статті, якщо вона добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої, звільняється від кримінальної відповідальності ("Kryminalnyi kodeks", 2001).

Безпосереднім об'єктом ст. 263 КК України є громадська безпека в частині убезпечення від порушення правил (користування населенням) вогнепальної та холодної зброї, бойових припасів вибухових речовин і вибухових пристроїв. Тобто безпосередній об'єкт – це встановлений порядок поводження із зазначеними предметами (Shablysty, Tereshchenko, Kyselov, & Filipp, 2019, p. 38).

Об'єктивна сторона цього злочину (ч. 1 ст. 263 КК України) полягає у вчиненні будь-якого з таких діянь: носіння, зберігання, придбання, передача, збут цих предметів без передбаченого законом дозволу, а в ч. 2 ст. 263 КК України – носіння, виготовлення, ремонт, збут – кинджалів, фінських ножів, кастетів чи іншої холодної зброї без передбаченого законом дозволу (Shablysty, Tereshchenko, Kyselov, & Filipp, 2019, p. 39). Саме людина здійснює діяння, що є суспільно небезпечним, і немає значення, за допомогою яких предметів (Yarovenko, 2018).

Згідно з п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про викрадення, та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами чи радіоактивними матеріалами, незаконним зберіганням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв визначено дії, які полягають у володінні (незалежно від тривалості в часі) без відповідного дозволу або з простроченням його дії будь-яким із зазначених предметів, що знаходиться не при собі, а в обраному нею місці». Незаконне носіння холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв є умисними, вчиненими без передбаченого законом дозволу діями з їх переміщення, транспортування особою безпосередньо при собі (у руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо) ("Postanova Plenumu", 2002).

Незаконним придбанням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв слід вважати умисні дії, пов'язані з їх набуттям (за винятком викрадення, привласнення, вимагання або заволодіння шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем) у супереч передбаченому законом порядку – унаслідок купівлі, обміну, привласнення знайденого,

одержаного як подарунок, на відшкодування боргу тощо ("Postanova Plenumu", 2002).

Згідно з п. 13 постанови, незаконним виготовленням холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв слід вважати умисні, учинені без передбаченого законом дозволу дії з їх створення чи перероблення, унаслідок чого вони набувають відповідних характерних властивостей. Такими діями, зокрема, є перероблення ракетниці, стартового, будівельного, газового пістолета, інших пристроїв, пристосованих для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, у зброю, придатну до стрільби, або мисливської (зокрема гладкоствольної) рушниці – в обріз, виготовлення вибухових речовин, вибухових пристроїв чи боеприпасів з використанням будь-яких компонентів, які самі по собі не є вибухівкою, але внаслідок цих дій набувають здатності до вибуху тощо ("Postanova Plenumu", 2002).

У п. 14 постанови зазначено, що ремонт холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв – це таке відновлення характерних властивостей зазначених предметів шляхом зміни або реставрації зношених чи непридатних з інших причин частин, механізмів, усунення дефектів, поломок чи пошкоджень, налагодження нормального функціонування різних частин і механізмів, унаслідок якого ці предмети стають придатними до використання за цільовим призначенням ("Postanova Plenumu", 2002).

Незаконною передачею вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв є надання цих предметів іншій особі у володіння, для тимчасового зберігання за цільовим призначенням без передбаченого законом ("Postanova Plenumu", 2002).

Незаконний збут холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв полягає в умисній передачі їх іншій особі поза встановленим порядком шляхом продажу, обміну, дарування, сплати боргу тощо ("Postanova Plenumu", 2002).

У п. 28 постанови передбачено, що добровільною здачею органам влади зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв, яка згідно з ч. 3 ст. 263 КК України є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, необхідно вважати такі дії, коли особа, маючи можливість і надалі зберігати будь-який із зазначених предметів, незалежно від мотивів за власним бажанням передає його

відповідному державному органу ("Postanova Plenumu", 2002).

Суб'єкт злочину за ст. 263 КК України – це фізична осудна особа, яка досягла віку 16 років. Суб'єктивна сторона характеризується тільки умисною формою вини й тільки у вигляді прямого умислу.

Стаття 263 КК України (незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами) має альтернативну бланкетну диспозицію та формальний склад злочину, дії, перелічені в ній, характеризуються незаконністю, тобто їх здійснюють без відповідного на те дозволу (Maistrenko, 2010, p. 42).

На підставі викладеного й аналізу українського законодавства щодо регулювання обігу зброї встановлено, що досі питання обігу зброї в Україні не врегульовано законом. У сучасній державі відсутність закону про зброю є суттєвим порушенням засад побудови правової держави. Україна станом на 2021 рік залишається єдиною державою в Європі, яка не має власного закону з регулювання обігу цивільної вогнепальної зброї.

У зв'язку із цим, важливим є обов'язок держави будь-яким способом забезпечити належний громадський порядок у країні. Громадський порядок – це суспільні відносини, що забезпечують нормальні умови в різних сферах життєдіяльності людей (Baida, & Rudyka, 2020).

Задля того, щоб побачити наочний приклад позитивних змін у суспільстві, слід розглянути досвід провідних країн, наприклад, США, ФРН, КНР.

Інструментом підтримки та зміцнення міжнародного миру й безпеки на підставі спільних дій держав стала ООН, створена 1945 року. Преамбула Статуту ООН закріпила основи міжнародного миру: позбавити прийдешні покоління від лиха війни; затвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і рівність прав великих і малих націй; створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права; сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя за більшої свободи. Також визначено, що із цією метою необхідно виконувати такі умови: виявляти терпимість і жити разом у мирі один з одним, як добрі сусіди; об'єднати зусилля для підтримання міжнародного миру й безпеки; забезпечити прийняттям принципів і встановленням методів, щоб збройні сили застосовували не інакше, як у спільних інтересах, і використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному й соціальному прогресу всіх народів ("Statut Orhanizatsii", 1945).

Міжнародні документи щодо обігу вогнепальної зброї схожі між собою, у деяких аспектах навіть ідентичні. З огляду на те, що для кожної конвенції чи іншого документа, які приймають у цій царині, застосовують різні, хоч і схожі, визначення та поняття, можна дійти висновку, що єдності поглядів немає навіть усередині міжнародної спільноти. Як держави-виробники та постачальники зброї, так і їхні покупці не зацікавлені у встановленні кабальних умов для цієї прибуткової справи. Відомо, що такі держави, як США, РФ, Канада, Індія, мають значний вплив на політику ООН (Romanov, 2005).

Ще 1791 року в США було закріплено право володіти зброєю, його було передбачено другою поправкою до Конституції держави, яка ввійшла до першого десятка поправок, відомих як «Білль про права». Уряд США постійно намагається обмежити право громадян на володіння та носіння зброї. Друга поправка до Конституції США проголошує, що право народу на зберігання та носіння зброї не має бути обмеженим. Ще засновники Америки вбачали в озброєному населенні гарантію захисту проти тиранії. Чотирнадцяту поправку було прийнято вже для захисту цього права проти порушення його штатами. Верховний суд США справедливо вважав, що особи мають основоположне право володіти тими типами зброї та зберігати їх, які зазвичай використовує законслухняний народ для самозахисту й полювання, а також з іншою законною метою (Busol).

Відповідальність за злочини, що порушують правила поведінки з предметами, які становлять підвищену суспільну небезпеку, на федеральному рівні у США передбачено нормами Федерального кримінального кодексу, серед яких: глава 39 «Вибухові та інші небезпечні речовини», глава 40 «Ввезення, виготовлення, розповсюдження і зберігання вибухових речовин», глава 44 «Вогнепальна зброя», глава 53 «Кулемети, руйнівні пристрої та аналогічна вогнепальна зброя» розділу 18 Зводу законів США (Savchenko, 2007, р. 408). Відповідно до положень зазначених норм, злочином визнають незаконний обіг зброї, що передбачає незаконне їх придбання, зберігання, використання, перевезення, передачу, переробку, продаж, розповсюдження, виробництво, імпортування, заволодіння різними способами, а також порушення умов виробництва, зберігання, торгівлі та володіння викраденою зброєю. Відповідальність за незаконні імпортування, виробництво, збут або зберігання вибухових речовин, їх заволодіння, порушення умов поведінки з ними встановлена в § 841–848 глави 40 розділу 18 Зводу законів США. Схожі дії стосовно вогнепальної зброї визначено в главі 44 розділу 18 Зводу законів США. Холодна зброя

охоплена поняттям «небезпечна зброя» (§ 930 глави 44 Зводу законів США). У § 5801–5872 глави 53 розділу 26 Зведення законів США подано норми, що передбачають відповідальність за незаконні діяння під час виробництва, реєстрації або сплати податків щодо вогнепальної зброї (Savchenko, 2007, р. 409).

США – одна з небагатьох держав, де право на носіння зброї захищене конституцією. Проте сфера обігу зброї унікальна в США ще і в іншому ключовому аспекті: серед розвинених країн США мають найвищий рівень насильства, передусім унаслідок простого доступу американців до вогнепальної зброї. В Америці найбільшою є кількість убивств із застосуванням вогнепальної зброї. США вирізняються рівнем збройного насильства через те, що там значно більше зброї, ніж в інших розвинених країнах. В Америці вчиняють у шість разів більше вбивств вогнепальною зброєю, ніж у Канаді, і майже в 16 разів більше, ніж у ФРН.

Щороку в державі продають до 5 млн одиниць зброї, хоча здебільшого її купують колекціонери, які зібрали вже арсенали. Згідно з даними статистики, населення США має близько 150 млн одиниць зброї (Busol).

Кримінальне законодавство країн – представників континентальної чи романо-германської правової сім'ї (ФРН, Норвегія, Швеція, Данія, Швейцарія, Іспанія) має певні особливості. Дослідники доводять, що чинна редакція КК ФРН не охоплює всього кола кримінально караних діянь. Згідно з підрахунками західнонімецьких юристів, до норм закону про кримінальну відповідальність Німеччини, у яких містяться кримінально-правові приписи, належить понад чотири сотні законів ("Kriminalne право").

У Німеччині перший закон про зброю було прийнято 1891 року. Офіційно громадянам Німеччини можна мати при собі й носити зброю з 1928 року – саме тоді законодавство про зброю було лібералізовано. Нині будь-який громадянин має право володіти зброєю після настання віку 18 років за умови пред'явлення довідки про психічне та фізичне здоров'я. Додаткову ліцензію влада видає на носіння зброї при собі, якщо громадянин зміг довести, що йому це справді потрібно для самозахисту. Неприховане носіння в громадських місцях зброї заборонено (Busol).

У ФРН діє одна з найсуворіших у Європі систем контролю за обігом зброї. Лідер консервативної партії євроскептиків «Альтернатива для Німеччини» (AfD) Ф. Петрі висловилася на підтримку вільного носіння громадянами ФРН зброї та спеціальних засобів самооборони після серії збройних нападів у країні. За її словами, дедалі більше людей не почуваються в безпеці. Кожен законслухняний громадянин повинен бути спроможний захистити себе, свою сім'ю і

друзів: «Усі ми знаємо, як багато часу минає, поки поліція може дістатися до місця події, особливо в малонаселених пунктах» ("U Nimechchyni vystupaiut").

У ФРН порядок придбання, зберігання та використання вогнепальної зброї громадянами регламентує Закон про зброю від 6 березня 1976 року (Steindorf, 1995). Згідно із цим законом, уся зброя поділяється на вогнепальну й механічну. Такі поняття, як «короткоствольна зброя», «довгоствольна зброя», «мисливська зброя», «гладкоствольна зброя», «нарізна зброя», «пістолети» та «револьвери», з чинного законодавства Німеччини вилучено як такі, що не мають юридичного значення. Тобто для законодавця байдуже, чи то мисливська гладкоствольна рушниця, чи револьвер, чи карабін, – усі вони охоплені єдиним поняттям – «вогнепальна зброя». Кількість легально зареєстрованої в Німеччині зброї оцінюють приблизно в 10 млн одиниць. Водночас чорний ринок зброї в цій країні майже вдвічі більший за легальний. Ще кілька років тому поліцейська профспілка зробила заяву про те, що кількість незареєстрованої зброї в Німеччині сягає 20 млн одиниць. А це означає, що в Німеччині на двох повнолітніх мешканців країни припадає одна одиниця вогнепальної зброї (Belinskyi, 2012).

Слід зазначити, що закон Німеччини про зброю серед країн Європи за заборонними властивостями поступається тільки британському. Вогнепальну зброю у ФРН можуть придбати тільки мисливці та члени офіційно зареєстрованих спортивно-стрілецьких товариств. Правила продажу зброї стали суворішими після сумних подій в Ерфурті 2002 року, коли 19-річний Роберт Штайнхойзер, озброєний помповою рушницею та пістолетом, розстріляв в школі Ерфурта 16 вчителів, учнів й офіцера поліції. Він був членом стрілецького клубу, мав дозвіл на носіння зброї. Оточений поліцією в одному з приміщень будинку школи, Штайнхойзер застрелився. Після обшуку школи поліцією було знайдено принесені ним ще 500 патронів (Starchynkov, 2002, p. 13). У зв'язку із цим у Німеччині віковий ценз для власників зброї було підвищено з 18-ти до 21 року. Крім того, до обов'язкових умов належать відсутність судимості та зв'язків з екстремістськими організаціями. Зберігати зброю в будинку можна тільки в спеціальних сейфах, причому окремо від патронів. Навіть для придбання газового пістолета або «пугача» необхідна ліцензія. Суттєво обмежено продаж холодної зброї. Під заборону також потрапили електрошокери. Зброю, яка має вигляд справжньої, не можна вносити на вулицю. Навіть для пістолетів і гвинтівок, перероблених із вогнепальних у пневматичні, тепер потрібно одержати дозвіл. Порушення цього правила

із жовтня 2008 року є підсудною справою (Belinskyi, 2012).

Стратегічно важливим партнером з моменту набуття незалежності України є КНР. Китай – країна, яка першою в грудні 1994 року надала Україні гарантії ядерної безпеки у зв'язку з відмовою нашої країни від ядерної зброї. Визначальними для розвитку договірно-правової бази відносин є Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною та КНР, Спільна (Київська) декларація між Україною і КНР 1994 року, а також Спільна (Пекінська) декларація про розвиток та поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною та КНР 1995 року, що фактично виконує міжнародно-правову функцію міждержавного політичного договору (Sokolovskyi, 2017).

КК КНР передбачає кримінальну відповідальність за злочини проти громадської безпеки (ст. 114–139), де на законодавчому рівні закріплено відповідальність за незаконне виготовлення, купівлю-продаж, поштове відправлення, зберігання вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин; поява в громадському місці або транспорті з вогнепальною зброєю, боєприпасами, холодною зброєю, вибуховими, легкозаймистими, токсичними речовинами. Крім того, деякі статті розміщено в інших розділах КК, зокрема ст. 297 у главі 6 КК «Злочини проти порядку громадського управління» передбачає відповідальність за наявність у громадян зброї, носіння якої при собі заборонено, або вибухових речовин під час участі в мітингах чи масових заходах, що становить спеціальну норму, порівняно із зазначеними вище (Sokolovskyi, 2017).

Специфіка поглядів на кримінальну відповідальність за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої, залежить від правових звичаїв і традицій окремих країн світу, стану розвитку їх громадянського суспільства, рівня правової культури, філософії та ідеології, а також галузевих наукових розробок і рівня розвитку науки (Holubosh, 2018, p. 46).

Учені, досліджуючи іноземний досвід легалізації зброї, доходять висновку, що легалізація вогнепальної зброї є економічно вигідною, оскільки забезпечує значний дохід від продажу зброї та комплектуючих, її технічного обслуговування; ліцензій і курсів з користування; податку на зброю. Крім того, держава отримує колосальну економію від скорочення працівників силових структур. Рішення про легалізацію зброї не пов'язане з економічною, соціальною чи криміногенною ситуацією – воно лежить лише у політичній площині. Наявність зброї в цивільного населення створює психологічний дискомфорт у владній еліті, змушує її враховувати думку

громадян, нести соціальну відповідальність за прийняті рішення. У разі істотного обмеження прав виборців їх уже не вдасться розігнати гумовими кулями, водометами та сльозогінним газом, а розпочинати громадянську війну заради захисту інтересів олігархічного клану ніхто не наважиться. Не потрібно застосовувати зброю, оскільки її наявність у населення тримає в страху та змушує дотримуватися закону всіх без винятку (Kolosok, 2013).

Порівнявши ситуацію зі зброєю, що склалася в зазначених та інших європейських країнах, можна зауважити, що для того, щоб вогнепальну зброю вільно продавати в державі, потрібні розвинута економіка, високий рівень життя, значний рівень моральної відповідальності, досконалий закон і юридична база, які повинні гарантувати безпеку життя та здоров'я людей в суспільстві й державі (Kofanov, & Kofanova, 2019).

Аналіз іноземного досвіду легалізації вогнепальної зброї, оцінка його соціально-економічних наслідків у разі запровадження на території України не дають змоги точно встановити, чи є залежність між дозволом вільного володіння зброєю та рівнем злочинності. Проте достовірно можна стверджувати, що узаконення права володіння зброєю дисциплінує суспільство, владу й полегшує систему контролю за її обігом; єдиного правового закріплення обігу зброї на міжнародному рівні немає; єдності поглядів у колах міжнародної спільноти й Україні не сформовано через наявність впливових професійних «збройових лобі», які не зацікавлені в остаточному та принциповому розв'язанні проблем, що склалися (Busol).

Наукова новизна

В умовах сьогодення для України досвід інших країн у стратегії розв'язання проблем з незаконним обігом зброї є важливим базисом для забезпечення безпеки громадян, охорони їх життя та здоров'я, особистої недоторканності. Одним з основоположних напрямів соціальної

політики України є розбудова різних сфер у державі, що поєднується з прийняттям нових законів для забезпечення регулювання важливих питань, а також подолання криміногенної ситуації, що призводить до підвищення рівня професійності злочинців. Наша держава протягом тривалого часу знаходиться в стані глибоких перетворень і реформувань. У період спроб повалення конституційного ладу України, зазіхань на територіальну цілісність і недоторканність кордонів з боку інших держав, в умовах війни на Сході України, а також унаслідок зубожіння значної частини населення країни потрібно спрямувати зусилля на боротьбу зі злочинністю, зокрема злочинами, у яких предметом учинення правопорушення є зброя, передусім – вогнепальна.

Іноземний досвід кримінальної відповідальності за досліджуваний злочин є цінним для національного законодавства. Встановлено, що відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами передбачена в кримінальному законодавстві різних країн, проте нормативно-правова база таких дій різниться. Здійснивши порівняльно-правовий аналіз обігу зброї в інших державах, з'ясовано, що найсуворішим з-поміж досліджуваних країн є законодавство Німеччини, оскільки в цій державі заборонено мати зброю звичайним громадянам. Крім того, виявлено недосконалість українського законодавства щодо регулювання обігу зброї.

Висновки

Отже, проблема протидії незаконному поводженню зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами ускладнюється тим, що цей злочин є завжди резонансним, оскільки використання зброї може завдати непоправної шкоди життю чи здоров'ю громадян, призводить до загибелі публічних людей тощо. Тому протидія феномену досліджуваного злочину є однією з нагальних потреб суспільства й держави.

REFERENCES

- Baida, A.O., & Rudyka, V.Ya. (2020). Zlochynty proty hromadskoho poriadku ta moralnosti v zakonodavstvi Ukrainy ta krainakh yevropeiskoho souzu [Crimes against public order and morality in the legislation of Ukraine and the countries of the European Union]. *Pravo.ua, Right.ua*, 1, 125-130. doi: <https://doi.org/10.32782/law.2020.1.19> [in Ukrainian].
- Belinskyi, Yu.Ye. (2012). Pravove rehuliuвання obihu zbroi u krainakh yevropeiskoho souzu: deaki notatky do naukovoї dyskusii [Legal regulation of arms trafficking in the European Union: some notes to the scientific discussion]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 360-368 [in Ukrainian].
- Busol, O. *Zarubizhnyi dosvid lehalizatsii vohnepalnoi zbroi ta mozhyvist zaprovadzhennia na terytorii Ukrainy [Foreign experience in the legalization of firearms and the possibility of introduction in Ukraine]*. Retrieved from http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2757:zarubizhnyidosvid-legalizatsii-vohnepalnoi-zbroji&catid=8&Itemid=350 [in Ukrainian].

- Holubosh, V. (2018). Zarubizhne rehulivannia vidpovidalnosti za zlochyny proty hromadskoi bezpeky, predmetom yakykh ye zbroia, boiovi prypasy, vybukhovi rehovyny ta vybukhovi prystroi [Foreign regulation of liability for crimes against public safety, the subject of which are weapons, ammunition, explosives and explosive devices]. *Suchasnyi stan kryminalnoho zakonodavstva ukraïny: shliakhy reformuvannia, The current state of criminal law in Ukraine: ways to reform: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* p. 46). Irpin [in Ukrainian].
- Holubosh, V.V. (2018). Formy obiektyvnoi storony zlochyniv proty hromadskoi bezpeky, predmetom yakykh ye zbroia, boiovi prypasy, vybukhovi rehovyny ta vybukhovi prystroi [Forms of the objective side of crimes against public safety, the subject of which are weapons, ammunition, explosives and explosive devices]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, 1(90)*, 228. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-150-155> [in Ukrainian].
- Karimov, V.Kh. (2019). Vliianie sovremennykh informatsionno-telekommunikatsionnykh tekhnologiy na kriminalnyy oborot ognestrelnogo oruzniia i boepripasov [Influence of modern information and telecommunication technologies on the criminal turnover of firearms and ammunition]. *Pravo i politika, Law and policy, 1*, 40-45. doi: <https://doi.org/10.7256/2454-0706.2019.1.28693> [in Ukrainian].
- Kofanov, A.V., & Kofanova, O.S. (2019). Pravova rehlementatsiia obihu vohnestrilnoi zbroi v krainakh kolysnogo Varshavskoho dohovoru ta Radianskoho Soiuzu [Legal regulation of the circulation of firearms in the countries of the former Warsaw Pact and the Soviet Union]. *Internauka, Interscience, 2*. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2019-2-4852> [in Ukrainian].
- Kolosok, A.M. (2013). Lehalizatsiia zbroi yak katalizator rozvytku sotsialnoi vidpovidalnosti suspilstva [Legalization of weapons as a catalyst for the development of social responsibility of society]. *Aktualni problemy ekonomiky, Current economic problems, 11*, 113-118. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2013_11_18 [in Ukrainian].
- Kryminalne pravo Nimechchyny [German criminal law]. (n.d.). *zen.in.ua*. Retrieved from <http://zen.in.ua/n/n%D1%96mechchina-federativna-respub%D1%96kan%D1%96mechchina/krim%D1%96nalne-pavo> [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukraïny: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2953-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2953-III]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].
- Maistrenko, M.M. (2010). Kryminolohichna kharakterystyka ta poperedzhennia orhanamy vnutrishnikh sprav zlochyniv proty hromadskoi bezpeky, predmetamy yakykh ye zbroia, boiovi prypasy ta vybukhovi rehovyny [Criminological characterization and prevention of crimes against public security by the internal affairs bodies, the subjects of which are weapons, ammunition and explosives]. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
- Makohon, Yu.V. (2019). Spivrobotnytstvo Ukraïny ta Kytaiu na suchasnomu etapi [Cooperation between Ukraine and China at the present stage]. *Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukraïny "Kyivskiy Politekhnychniy Instytut", Economic Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", 16*, 124-131. doi: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.16.2019.181695> [in Ukrainian].
- Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukraïny "Pro sudovu praktyku v spravakh pro vykradennia ta inshe nezakonne povodzhennia zi zbroieiu, boiovymy prypasamy, vybukhovymy rehovynamy, vybukhovymy prystroiamy chy radioaktyvnymy materialamy": vid 26 kvit. 2002 r. No. 3 [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine "On Judicial Practice in Cases of Abduction and Other Illegal Treatment of Weapons, Ammunition, Explosives, Explosive Devices or Radioactive Materials" from April 26, 2002, No. 3]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text> [in Ukrainian].
- Romanov, O. (2005). Mizhnarodno-pravove rehulivannia obihu zbroi u sviti ta natsionalnyi dosvid Ukraïny [International legal regulation of arms trafficking in the world and the national experience of Ukraine]. *Yurydychnyi zhurnal, Legal journal, 12(42)*, 36-45 [in Ukrainian].
- Savchenko, A.V. (2007). *Kryminalne zakonodavstvo Ukraïny ta federalne kryminalne zakonodavstvo Spoluchenykh Shtativ Ameriky : kompleksne porivnialno-pravove doslidzhennia [Criminal law of Ukraine and federal criminal law of the United States of America: a comprehensive comparative legal study]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Shablysty, V.V., Tereshchenko, A.I., Kyselov, I.O., & Filipp, A.V. (2019). *Konspekt lektsii z kryminalnoho prava [Synopsis of lectures on criminal law]*. Dnipro [in Ukrainian].
- Sokolovskiy, V.L. (2017). Hromadska bezpeka yak ob'ekt zlochynu [Public safety as an object of crime]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Starchynkov, M. (2002). Zbroia ta suspilstvo: harantiia zakhystu chy dzherelo ahresii [Weapons and society: a guarantee of protection or a source of aggression]. *Yurydychnyi visnyk Ukraïny, Legal Bulletin of Ukraine, 28*, 13 [in Ukrainian].
- Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii [Charter of the United Nations]. (1945). (n.d.). *www.un.org*. Retrieved from <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> [in Ukrainian].
- Steindorf, J. (1995). *Waffenrecht: Waffengesetz mit Durchführungsverordnungen*. München.
- U Nimechchyni vystupaiut za vilne nosinnia zbroi [In Germany, advocate the free carrying of weapons]. (n.d.). *www.rbc.ua*. Retrieved from <https://www.rbc.ua/ukr/news/germanii-vystupayut-svobodnoe-noshenie-oruzhiya-1471747121.html> [in Ukrainian].
- Yarovenko, V.V. (2018). Ugolovnaia otvetstvennost za primenenie kholodnogo oruzniia [Criminal liability for the use of edged weapons]. *Iuridicheskie issledovaniia, Legal research, 3*, 58-75. doi: <https://doi.org/10.25136/2409-7136.2018.3.25553> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Байда А. О., Рудика В. Я. Злочини проти громадського порядку та моральності в законодавстві України та країнах європейського союзу. *Право. ua*. 2020. № 1. С. 125–130. doi: <https://doi.org/10.32782/law.2020.1.19>.
- Белінський Ю. Є. Правове регулювання обігу зброї у країнах європейського союзу: деякі нотатки до наукової дискусії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 360–368.
- Бусол О. Зарубіжний досвід легалізації вогнепальної зброї та можливість запровадження на території України. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2757:zarubizhniydosvid-legalizatsiji-vognepalnoi-zbroji&catid=8&Itemid=350.
- Голубош В. Зарубіжне регулювання відповідальності за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої. *Сучасний стан кримінального законодавства України: шляхи реформування* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет конф. (Ірпінь, 1 берез. 2018 р.). Ірпінь, 2018. С. 46.
- Голубош В. В. Форми об'єктивної сторони злочинів проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (90). С. 1520–155. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2018-1-150-155>.
- Каримов В. Х. Влияние современных информационно-телекоммуникационных технологий на криминальный оборот огнестрельного оружия и боеприпасов. *Право и политика*. 2019. № 1. С. 40–45. doi: <https://doi.org/10.7256/2454-0706.2019.1.28693>.
- Кофанов А. В., Кофанова О. С. Правова регламентація обігу вогнепальної зброї в країнах колишнього Варшавського договору та Радянського Союзу. *Інтернаука*. 2019. № 2. (Серія «Юридичні науки»). doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2019-2-4852>.
- Колосок А. М. Легалізація зброї як каталізатор розвитку соціальної відповідальності суспільства. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 11. С. 113–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2013_11_18.
- Кримінальне право Німеччини. URL: <http://zen.in.ua/n/n%D1%96mechchinafederativnarespubl%D1%96kan%D1%96mechchina/krim%D1%96nalne-pavo>.
- Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2953-III. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
- Майстренко М. М. Кримінологічна характеристика та попередження органами внутрішніх справ злочинів проти громадської безпеки, предметами яких є зброя, бойові припаси та вибухові речовини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2010. С. 285.
- Макогон Ю. В. Співробітництво України та Китаю на сучасному етапі. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський Політехнічний Інститут»*. 2019. № 16. С. 124–131. doi: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.16.2019.181695>.
- Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02#Text>.
- Романов О. Міжнародно-правове регулювання обігу зброї у світі та національний досвід України. *Юридичний журнал*. 2005. № 12 (42). С. 36–45.
- Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. 596 с.
- Шаблістий В. В., Терещенко А. І., Кисельов І. О., Філіпп А. В. Конспект лекцій з кримінального права. Дніпро, 2019. С. 83.
- Соколовський В. Л. Громадська безпека як об'єкт злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 262 с.
- Старчинков М. Зброя та суспільство: гарантія захисту чи джерело агресії. *Юридичний вісник України*. 2002. № 28. С. 13.
- Статут Організації Об'єднаних Націй. 1945. URL: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
- Steindorf J. Wafferecht: Waffengesetz mit Durchführungsverordnungen. München, 1995.
- У Німеччині виступають за вільне носіння зброї. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/germanii-vystupayut-svobodnoe-noshenie-oruzhiya-1471747121.html>.
- Яровенко В. В. Уголовная ответственность за применение холодного оружия. *Юридические исследования*. 2018. № 3. С. 58–75. doi: <https://doi.org/10.25136/2409-7136.2018.3.25553>.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2020

Velychenko L. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

Comparative Analysis of Legislation on Criminal Liability for Illegal Handling of Weapons, Ammunition or Explosives

*The **purpose** of the article is to compare the legal norms of criminal liability for illegal handling of weapons, ammunition, and explosives of Ukrainian legislation with the leading countries of the world. Achieving this goal involved the following tasks: to highlight the experience of international countries in combating illicit arms trafficking; to analyze normative-legal acts, which consist in observance of international peace and security; summarize the experience of foreign countries in criminal liability for illegal handling of weapons, ammunition or explosives. Methodology. **Methodological tools** are selected according to the purpose, specifics of the object, and subject of research. The determining factor is the general dialectical method of scientific knowledge of phenomena. Among the particular research methods used are the following: comparative law – during the analysis of international and national law; historical and legal – during the consideration of scientific positions on particular issues. **Scientific novelty.** Today, for Ukraine, the experience of foreign countries in the strategy of solving the problem of illicit arms trafficking is a significant basis for ensuring the safety of citizens, protection of their lives and health, personal integrity. One of the fundamental directions of Ukraine's social policy is the development of various spheres in the state, which is combined with the adoption of new laws to ensure the regulation of important issues. As well as the fight against the criminogenic situation, which leads to an increase in the level and professionalism of criminals. Our state has long been in a state of profound transformation and reform. It is important to note that in the period of attempts to overthrow the Constitutional system of Ukraine, encroachments on the territorial integrity and inviolability of borders by other states, in the war in eastern Ukraine, as well as significant impoverishment of most segments of the population, more attention should be paid to crime, including the fight against crimes in which the subject of the offense is a weapon, especially a firearm. **Conclusions.** The problem of combating the illicit handling of weapons, ammunition, or explosives is that this crime is quite resonant because delinquents with the help of weapons cause irreparable damage to the life or health of citizens, in particular, lead to the death of public figures. Therefore, counteracting the phenomenon of the studied crime is one of the urgent needs of the society of our state.*

Keywords: foreign experience; analysis; firearm; criminal liability; legislation; circulation of weapons.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВА

УДК 340.125:536-1

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.50>

Орлов Ю. Ю. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7696-4744>

Термодинамічні процеси в соціальній системі як чинник правової лібералізації*

Мета дослідження полягає у визначенні термодинамічних процесів у соціальній системі як чинника правової лібералізації. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Використано, зокрема, діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ у їх суперечностях, розвитку та змінах, що дало змогу репрезентувати соціум як термодинамічну систему. Спеціальними методами дослідження, використаними в статті, є: метод системного аналізу, порівняльно-правовий, моделювання. **Наукова новизна.** Запроваджено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму. Доведено вплив залежності між ними на лібералізацію правової системи. Аргументовано положення про те, що зміна зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників. **Висновки.** У межах опису соціуму як термодинамічної системи обґрунтовано сутність таких її інтегральних показників, як соціальна активність (сукупна соціально значуща активність окремих осіб і соціальних груп), соціальна напруженість (специфічний стан суспільної свідомості й поведінки), соціальна свобода (пов'язана з комплексом соціальних норм та механізмів їх реалізації). Констатовано, що компетентне соціальне управління має ґрунтуватися на концепції самоорганізації соціальної системи й полягати у виявленні станів-аттракторів соціуму та стимулюванні процесів об'єктивного руху до цих станів.

Ключові слова: термодинамічний процес; соціальна система; правова лібералізація; самоорганізація.

Вступ

Концепція прав і свобод людини й громадянина, розвинута філософами епохи Просвітництва, сьогодні стала загальноновизною парадигмою. Вона покладена в основу державного будівництва розвинутих країн світу, відображена в їхніх конституціях та основоположних міжнародних угодах як засаднича ідея, що відкриває широкі можливості для розвитку в глобалізованому світі майбутнього.

Обґрунтовуючи й розвиваючи ідею дотримання прав та свобод людини і громадянина, дослідники зазвичай апелюють до історичного досвіду людства, знаходять аргументи в релігійних догматах, виходять з гуманістичного уявлення про людину як найвищу цінність. Загальною особливістю їхніх видатних і надважливих наукових досліджень є те, що вони здебільшого ґрунтуються на суб'єктивному підході до вивчення предмета дослідження, як це зазвичай і відбувається в гуманітарних науках.

Недоліком суб'єктивного підходу є те, що він дає змогу обґрунтувати наукову позицію про можливість довільної трансформації соціальної реальності шляхом змінення світоглядної

парадигми. Проте це не відповідає історичному досвіду людства.

Водночас останнім часом з'являється дедалі більше наукових праць, у яких дослідники намагаються об'єктивізувати знання про процеси, що відбуваються в соціально-правових системах, застосовуючи при цьому інструментарій природничих наук (Berezynskyi, 2017; Demianenko, B., & Demianenko, V., 2020; Filipov, & Salii, 2020; Vaydliikh, 201; Ilin, 2010; Malkov, & Korotaev, 2010; Nazaretian, 2015; Turchin, 2010; Shundikov, 2008).

Ці дослідження базуються на принципі універсального еволюціонізму, який стає домінуючою концепцією в сучасній науці й відповідно до якого всі матеріальні й ідеальні системи незалежно від рівня їх складності (фізичні, хімічні, біологічні, соціальні, правові, психологічні, технічні тощо) піддані еволюції. Усі системи в природі й суспільстві виникли внаслідок еволюційних процесів. При цьому зазначені процеси описуються єдиними універсальними законами самоорганізації, специфіку дії яких ми сьогодні починаємо розуміти.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у визначенні термодинамічних процесів у соціальній системі як чинника правової лібералізації. Терміном «термо-

* Введено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму й досліджено вплив залежностей між ними на лібералізацію правової системи.

динаміка», винесеним у назву статті, позначають розділ фізики, який вивчає поведінку складних багатоелементних динамічних систем. Особливістю термодинаміки як науки є те, що вона досліджує поведінку не окремих елементів системи, а дає опис її стану як єдиного цілого, застосовуючи для цього певні інтегральні показники, основними з яких є енергія системи та її ентропія (що пов'язана зі ступенем упорядкованості системи).

Виклад основного матеріалу

Суспільство є складною багатоелементною динамічною системою. При цьому, маючи незмірно вищий рівень організаційної складності, ніж класична фізична система, соціум, тим не менше, зберігає властивості такої системи. Отже, не існує природничо-наукових заперечень проти того, щоб спробувати описати його як систему термодинамічну, базуючись на принципі універсального еволюціонізму та концепції самоорганізації складних систем, більш відомої під назвою «синергетика».

Дотримуючись синергетичної парадигми, можна, зокрема, стверджувати, що певні аспекти функціонування суспільства допустимо пояснити безпосередньо з позиції термодинаміки. Причому для характеристики термодинамічного стану суспільства, так само, як систем меншої складності, слід застосовувати специфічні інтегральні показники, які, попри свою «соціальну специфічність», також матимуть енергетичну або ж ентропійну (інформаційну) природу.

Однією з найпростіших термодинамічних систем є ідеальний газ. Елементами цієї системи є окремі молекули, які перебувають у перманентному броунівському русі. А система в цілому характеризується низкою інтегральних показників, серед яких – температура (що визначає швидкість руху молекул і характеризує кінетичну енергію газу) і тиск (що характеризує його потенційну енергію, здатність здійснювати роботу). Як свідчить досвід, ці показники залежать один від одного, а також від об'єму газу. Зазначені залежності сформульовано у вигляді фізичних законів Бойля–Маріотта, Гей-Люссака та Шарля, добре відомих зі шкільного курсу фізики¹.

Розглядаючи суспільство як термодинамічну систему, згадані фізичні параметри ідеального газу допустимо інтерпретувати таким чином. «Соціальною температурою» будемо вважати інтегральний показник, що характеризує кінетичну енергію суспільства. Таким показником є *сукупна активність елементів соціуму*, тобто окремих осіб та соціальних груп. Ідеться саме про соціально значущу активність – в економіці, політиці, науці,

¹ При цьому масу газу вважають незмінною.

військовій, гуманітарній сферах тощо. Обов'язковими ознаками соціальної активності є цілеспрямованість, ініціативність та ситуативність (цим вона якісно відрізняється від температури у фізичній системі). Чинниками, що впливають на соціальну активність особи, можуть бути прагнення досягнути певних соціальних благ (майна, влади, слави, справедливості тощо), невдоволеність наявним станом речей у певній сфері діяльності, прагнення змінити ситуацію на краще. У сучасному розвинутому освіченому суспільстві причиною зростання соціальної активності стає потреба особи в самореалізації, розкритті своїх здібностей, прагнення принести користь суспільству.

«Соціальним об'ємом» вважатимемо комплексний параметр, який визначає «*простір свободи елементів соціуму*». Цей параметр обмежує свободу осіб та соціальних груп у певних межах, існуючи у формі комплексу соціальних норм та механізмів їх реалізації. У загальному випадку він містить у собі правову систему суспільства та суспільну мораль. Саме правові інструменти визначають рівень забезпеченості прав та свобод людини і громадянина.

Зауважимо, що свобода, не врегульована соціальними, передусім правовими, нормами, призводить до зростання ентропії (хаосу, безладу) в соціальній системі. Проте в процесі суспільної самоорганізації індивідуальна свобода елементів соціуму об'єктивно зазнає каналізації (входження в певне річище). Параметри порядку², що виникають під час цього процесу та стають соціальними нормами, можуть набути правової форми. Отже, рівень соціальної свободи має інформаційну природу.

Нарешті, як «тиск» у соціальній системі слід розглядати інтегральний показник, що характеризує її потенційну енергію, тобто здатність до активної дії. Таким показником є *соціальна напруженість*, яку розуміють як специфічний стан суспільної свідомості й поведінки. Зазвичай соціальну напруженість супроводжує невдоволення людей з приводу тих чи інших соціальних відносин.

Так само, як надзвичайно високий тиск газу здатний зруйнувати ємність певного об'єму, в якій той міститься, так і висока соціальна напруженість здатна спричинити революцію та руйнацію чинної правової системи суспільства.

Важливо зауважити, що соціальна активність і соціальна напруженість є об'єктивними показниками стану соціуму, на які людина може впливати лише опосередковано. Натомість соціальна

² У синергетиці під параметром порядку розуміють термодинамічну величину, що характеризує так званий далекий порядок в середовищі, який виникає в результаті спонтанного порушення симетрії при фазовому переході.

свобода завжди формується через усвідомлену людську діяльність як результат осмислення соціальної реальності, тобто вона містить виражену суб'єктивну складову.

У 2010 році російський дослідник В. М. Ільїн припустив, що інтегральні термодинамічні показники соціуму пов'язані тими самими закономірностями, що є застосовними для опису стану ідеального газу в класичній термодинаміці (Ilin, 2010, p. 29-41)]. Отже, зазначені закономірності можуть виявитися тими універсальними законами, що справедливі для складних багатоеlementних систем будь-якої природи.

Спираючись на знання з класичної фізики, сформулюємо ці закони стосовно соціальної системи¹.

Першу з цих закономірностей можна назвати **законом незмінної соціальної активності** або, для стислості – **ізоактивним законом** (від грецьк. *ίσος* – рівний). Він є аналогом фізичного закону Бойля-Маріота для соціальної системи і пов'язує соціальну напруженість та соціальну свободу (яка корелюється з ліберальністю правової системи) за умови незмінної рівня соціальної активності. Закон формулюється так: *за постійного рівня соціальної активності зростання жорсткості правової системи (зменшення соціальної свободи) призводить до зростання соціальної напруженості; й навпаки, лібералізація правової системи (зростання соціальної свободи) має наслідком зменшення соціальної напруженості.*

З позиції фізики цей закон встановлює, що накопичення потенційної енергії в соціальній системі (зростання здатності до активної дії) безпосередньо залежить від її структури (інформаційного наповнення). Утворення в соціальній системі певних правових норм і механізмів, що зменшують рівень соціальної свободи, може заважати вивільненню соціальної енергії, сприяючи її акумуляванню.

Людська історія має безліч підтверджень неухильної дії цього закону. Наочною ілюстрацією може слугувати, наприклад, ситуація в Російській імперії часів царювання Олександра III. Наприкінці XIX сторіччя імператор провадив жорстку політику контрреформ, соціальних репресій та примусової русифікації, яку супроводжувало звуження прав та свобод підданих. Загальновідомо, що це призвело до поступового зростання соціальної напруженості, яке в часи правління Миколи II трансформувалося в активізацію вуличних протестів й формування

антимонархічних політичних рухів. Зазначені процеси завершилися революційним поваленням самодержавства у 1917 році й, зрештою, руйнацією всього державного механізму Російської імперії.

Відомо, що наприкінці свого царювання Олександр III висловив сумнів щодо правильності обраного ним курсу, на що командувач імператорською головною квартирою генерал-ад'ютант Оттон Ріхтер красномовно зауважив: «Уявіть собі, государю, котел, у якому вирують гази. А навкруги ходять люди з молотками й ретельно заклепують будь-який отвір. Але одного разу гази вирвуть такий шматок, що заклепати буде неможливо!..» (Aleksandrov). Головною помилкою Олександра III було те, що замість продовження реформ свого батька Олександра II й надання людям довгоочікуваних соціальних свобод він вчинив навпаки – почав знову їх відбирати.

Іншим прикладом дії ізоактивного закону можна вважати політику імператорської Росії у XVIII сторіччі, спрямовану на знищення привілеїв та вольностей яїцьких козаків. У 1721 році козаків було підпорядковано Воєнній колегії, згодом було ліквідовано інститут виборних отаманів, у 1754 році введено державну монополію на стратегічний для козаків продукт – сіль. Ознакою зростання соціальної напруженості в середовищі козацтва став розкол козацького війська на старшинську та військову частини. Наслідком недалекоглядної політики Росії стало Яїцьке козацьке повстання 1772 року, що незабаром переросло в селянську війну під проводом О. Пугачова 1773–75 років, яка ледь не призвела до краху самодержавства.

І навпаки, сучасним розвинутим суспільствам, що сповідують ідеї лібералізму, проголошеного у XVII–XVIII ст. Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, А. Смітом та ін., і стверджують непорушність природних прав та свобод людини, вдалося досягти суттєвого зменшення соціальної напруженості. Досягнута таким чином суспільна стабільність стала передумовою сталого соціального прогресу, який сьогодні набуває прояву в дотриманні миру між цивілізованими країнами, у їхньому впевненому економічному, технологічному, гуманітарному та культурному розвитку.

Якщо дія закону незмінної соціальної активності може здатися досить очевидною, то дія наступного закону не виглядає настільки ж наочною. Аналогом фізичного закону Гей-Люссака для соціуму є закон взаємозв'язку соціальної свободи (ліберальності правової системи) та соціальної активності за незмінного рівня соціальної напруженості. Його можна назвати **законом незмінної соціальної напруженості**, або **ізотензивним законом** (від лат. *tensio* – напруженість). Сформулюємо його таким чином: *за умови постійного рівня соціальної напруженості зменшення соціальної активності призводить до*

¹ Формулюючи термодинамічні закономірності у соціальній системі, В. М. Ільїн помилково стверджує про пропорційну залежність змінювання інтегральних показників, не врахувавши той факт, що вони, на відміну від фізичних параметрів, не можуть бути виражені кількісно. Тому автор статті вважає коректним говорити лише про напрям змінювання цих показників.

зменшення соціальної свободи (посилення жорсткості правової системи); і навпаки, збільшення соціальної активності має наслідком зростання соціальної свободи (лібералізацію правової системи).

З позиції фізики цей закон встановлює, що структура (інформаційне наповнення) соціальної системи безпосередньо залежить від рівня її кінетичної (рухової) енергії. У малорухомій соціальній системі умови для фіксування, «кристалізації» соціальних відносин є більш сприятливими.

Ілюстрацією дії ізотензивного закону можна вважати історію деспотичного правління московського царя Івана IV Грозного. У ті часи московіти вірили в те, що самодержавство має божественне походження, оскільки привнесене в суспільство святим князем Володимиром. До того ж, Іван IV став першим великим князем московським, вінчаним на царство, що надало його владі сакральності. Безперечна віра у всемогутність царя, здатного і правомочного безроздільно вирішувати долю кожного підданого, пригнічувала соціальну активність людей аж до інфантильної пасивності. Красномовним є такий історичний факт: коли після кривавого знищення мешканців Новгороду 1570 року Іван IV пішов з військом на Псков, його мешканці навіть не думали чинити опір царю, а лише молилися й покійно чекали своєї долі.

В умовах тотальної покійності цар, увірувавши у власну божественність, рішуче не сприймав ідею обмеженої монархії, що в той час набувала популярності у Європі. У відомому листі до Андрія Курбського цар Іван наполягає на своїй необмеженій владі, зауважуючи, що «карати й милувати своїх холопів цар вільний», а «хто противиться владі – той противиться Богу» ("Istoriia perepiski").

Деспотичні методи царювання Івана IV набули прояву в поступовому придушенні свободи підданих, насамперед бояр та інших осіб, наближених до царського двору. Немотивовані репресії згодом лише посилювалися. Страти «викритих у зраді» бояр, створення «опричного» війська, що чинило тотальні вбивства й грабежі населення, знищення жителів Новгороду (єдиного міста в державі, яке мало досвід демократичного правління), пограбування монастирів, нарешті, московські страти 1570–71 років – далеко не повний список подій, що свідчать про планомірне й системне придушення царем звичаєвих свобод своїх підданих, несприйняття навіть думки про наявність у них будь-яких прав. Унаслідок політики Івана Грозного московську еліту було знищено, а безвідповідальні пристосуванці, що вижили – були не здатними до управління державою. У підсумку це призвело до руйнування економіки, розвалу державного механізму, настання так званого

«смутого часу» й зрештою – до зміни правлячої династії.

У 1620 році монах Авраамій (А. І. Палицін) таким чином визначив причини «смутого часу»: «Головною причиною було шалене мовчання народу, який не смів сказати істину своїм царям» (Paltsyn).

Зауважимо, що в період правління Івана Грозного видимих ознак значного змінювання рівня соціальної напруженості не спостерігається, що, на наш погляд, було зумовлено ідеологічними причинами, передусім – вірою людей у божественність самодержавства. Протестні настрої зазвичай не сумісні з обожнюванням влади. Люди не уявляли, як можна жити по-іншому, й тому покійно чекали змін на краще, які мали би відбутися природним шляхом, «Божою волею».

Варто зауважити, що жорсткі авторитарні режими формуються саме в країнах з низьким рівнем соціальної активності. Деспотіями були майже всі древні держави: Ассирія, Вавилон, Давній Єгипет, Персія Сасанідів тощо. У наш час «атавізми» деспотії можна іноді спостерігати в економічно нерозвинених країнах Африки та Азії, де соціальна активність перебуває на порівняно низькому рівні. Серед цих країн – Центрально-африканська республіка (де 1966 року, відмінивши конституцію, владу захопив Жан Бедель Бокасса), Судан (у 1969 році владу захопив радикальний ісламіст Джафар Німейрі), Уганда (1971 року генерал Іді Амін Дада вчинив воєнний переворот), Камбоджа (1975 року «червоні кхмери» під проводом Пол Пота встановили кривавий деспотичний режим) тощо.

З іншого боку, очевидно, що для суспільства у сучасних цивілізованих країнах характерним є безпрецедентне зростання соціальної активності в усіх сферах життя. При цьому соціальна активність зростає за нелінійним законом (з прискоренням), чому сприяє створення конкурентного середовища в економіці, політиці, науці, технологіях тощо. Відповідно до дії ізотензивного закону, це сприяє сталій лібералізації правових систем, поступовому утвердженню прав та свобод людини і громадянина.

Аналогом фізичного закону Шарля для соціальної системи буде закон взаємозв'язку соціальної активності та соціальної напруженості за умови фіксованого рівня соціальної свободи. Назвемо його **законом незмінної соціальної свободи**, або **ізолібертатним законом** (від лат. *libertatem* – свобода): *за постійного рівня соціальної свободи зростання соціальної напруженості веде до зростання соціальної активності; і навпаки, зменшення соціальної напруженості призводить до зниження соціальної активності.*

Цей закон, на відміну від попередніх, не передбачає усвідомленої участі людей у його реалізації, оскільки діє за незмінного рівня

соціальної свободи – відсутня цілеспрямована діяльність із формування (коригування) правової системи суспільства. У цьому сенсі дія закону незмінної соціальної свободи меншою мірою залежить від суб'єктивних вчинків окремих осіб.

Ізолібертатний закон є специфічною формою прояву універсального фізичного закону збереження енергії. Він описує процес перетворення потенціальної енергії соціуму на його кінетичну (творчу або руйнівну) енергію. Соціальна напруженість (потенційна здатність до дії) переходить в соціальну активність (суспільну кінетику).

Наприклад, природне зростання соціальної напруженості під час економічних та політичних криз зазвичай призводить до активізації господарської діяльності людей у межах чи поза межами чинної правової системи або ж до зростання політичної активності суспільства, спрямованої проти наявної системи соціального управління, у якій люди вбачають причину кризи.

Випадки зростання господарської активності людей унаслідок соціальної напруженості, викликані економічними проблемами, трапляються в людській історії повсякчас. Недавній приклад з нашої історії – підпільна діяльність в СРСР так званих «цеховиків», яка тривала у період з 1930-х до 1980-х років. Причиною цього явища була нездатність радянської влади вирішити проблему хронічного товарного дефіциту. З іншого боку, прикладами підвищення політичної активності внаслідок економічних проблем, викликаних незграбними управлінськими рішеннями влади, можуть бути, зокрема, «соляний бунт» 1648 року в Москві, «хлібний бунт» 1650 року в Новгороді та Пскові, «мідний бунт» 1662 року в Москві тощо.

Взагалі, будь-яке соціальне заворушення, викликане недосконалістю системи соціального

управління – від повстання рабів під проводом Спартака до Великої французької революції – має своєю безпосередньою причиною зростання соціальної напруженості.

Якщо в результаті зростання соціальної активності вдалося вирішити певну економічну чи політичну проблему (наслідок дії ізотензивного закону), то рівень соціальної напруженості знижується (через дію ізоактивного закону). Унаслідок цього зменшується й соціальна активність (дія ізолібертатного закону). Вивільнена в ході цього процесу соціальна енергія витрачається на змінювання чинної правової системи.

Цікаво, що дію ізолібертатного закону сьогодні з користю застосовують країни з розвинутою економікою. У середовищі учасників економічної діяльності соціальна напруженість виникає через самоорганізаційні процеси формування правил конкуренції. Це має наслідком підтримання економічної активності на високому рівні. При цьому соціальна свобода цих учасників об'єктивно обмежується природним шляхом.

Особливістю проявів законів соціальної термодинаміки є те, що вони діють спільно й одночасно. Причому інтегральні термодинамічні показники постійно змінюються, а, отже, їхню незмінність можна констатувати лише умовно на деякому обмеженому проміжку часу. Спільна дія законів соціальної термодинаміки породжує в соціумі стохастичні процеси, подібні до метеорологічних. Це запускає процеси самоорганізації, які відбуваються у формі певних паттернів (регулярних способів руху). Одним із можливих паттернів є автоколивальна система, яку умовно можна назвати соціальним термодинамічним циклом (див. схему).

Схема

Соціальний термодинамічний цикл

Якби соціальна система була ізольованою, тобто не піддавалася впливу зовнішніх чинників, рух зазначеним циклом відбувався би «по колу», періодично відновлюючи певні рівні інтегральних термодинамічних показників соціуму.

Насправді соціальна система є відкритою для впливу на неї ззовні. Одним із найбільш впливових чинників є *демографічний тиск*, який проявляється у формі сталого зростання чисельності населення та збільшення його щільності в глобальних масштабах часу і простору. Зокрема, демографічний тиск спричиняє зростання соціальної напруженості на етапі 6 (незалежно від процесу зростання напруженості, зумовленого зменшенням соціальної свободи, і паралельно з ним). Це відбувається аналогічно до того, як збільшення маси ідеального газу (додаткова накачка газу в обмежений об'єм) спричиняє зростання його тиску. Цей приріст соціальної напруженості має об'єктивну природу і є додатковим до зростання напруженості, породженого рукотворним обмеженням соціальної свободи. Таке додаткове підвищення соціальної напруженості спричиняє, відповідно, додаткове зростання соціальної активності, що, зрештою, зумовлює додаткове зростання рівня соціальної свободи, яке набуває фіксації в правових нормах та механізмах їх реалізації.

Демографічний тиск також безпосередньо впливає на соціальну активність. Зростає щільності населення закономірно призводить до посилення взаємозалежності членів суспільства, зростання рівня їх соціалізації, збільшення кількості та ускладнення активних соціальних зв'язків. Таким чином, зростання соціальної активності зазнає додаткового приросту на етапі 1 за рахунок зовнішнього фактору. Відповідно, стимулюється додаткове зростання соціальної свободи (етап 2).

Отже, в кожному наступному періоді (на кожному «оберті») соціального термодинамічного циклу рівень соціальної свободи виявляється більшим, ніж у попередньому; і це набуває фіксації в нормах права та новостворених механізмах їх реалізації. Таким чином, рух зазначеним циклом відбувається не «по колу», а скоріше «по висхідній спіралі». З кожним наступним циклом рівень соціальної свободи виявляється зафіксованим на все більш високому рівні, утворюючи глобальну тенденцію до сталого зростання. Цей процес відбувається, незважаючи на те, що на кожному «оберті» циклу рівень соціальної свободи зазнає тимчасового спаду на етапі 5.

Науковий висновок про стале зростання соціальної свободи у глобальному масштабі підтверджує історичний досвід. Нині цей процес набуває відображення, зокрема, в закріпленні природних прав та свобод людини і громадянина в правових системах розвинутих демократичних держав.

Отже, рух суспільства в бік зростання соціальної свободи, утвердження прав і свобод людини як основи подальшого соціального розвитку є об'єктивно обумовленим феноменом, який людина не може з власної волі підмінити іншим. Він задається суспільству, так би мовити, на фізичному рівні. Стан якнайбільшої реалізації прав і свобод людини і громадянина є станом-аттрактором будь-якої соціальної системи, до якого вона рухається незалежно від суб'єктивних впливів. Саме тому концепція прав та свобод людини і громадянина стає основою соціального розвитку майже усіх сучасних суспільств незалежно від їхньої історії, традицій, релігії, ідеології, та навіть рівня соціальної еволюції.

Викладене дозволяє стверджувати, що *найбільш далекоглядним підходом в управлінні суспільством є той, що базується на концепції самоорганізації складних систем. Він полягає у виявленні стану-аттрактора соціальної системи та стимулюванні процесів об'єктивного руху до нього.* При цьому доцільно відкинути практику прийняття управлінських рішень під впливом ідеологічних догматів, усталених традицій або персональних амбіцій.

Наприкінці варто зазначити про те, як суб'єктивна форма змінювання рівня соціальної свободи узгоджується з об'єктивною природою соціального термодинамічного циклу. Якби соціальна свобода (тобто правова система суспільства) перебувала в незмінному стані через небажання влади її трансформувати відповідно до суспільних потреб, то в історичній перспективі через стале історичне зростання демографічного тиску об'єктивно мали б зростати соціальна напруженість та соціальна активність. В результаті дії ізолібертатного та ізотензивного законів це призвело би до суспільних заворушень і насильницької зміни рівня соціальної свободи. При цьому протестну соціальну активність здатні зменшити лише ті зміни у правовій системі, які відбуваються в напрямі лібералізації, розширення прав і свобод людини. Лише тоді відповідно до дії ізоактивного закону соціальна напруженість у суспільстві починає зменшуватися і ситуація тимчасово стабілізується.

Наукова новизна

Запроваджено поняття інтегральних термодинамічних показників соціуму. Доведено вплив залежності між ними на лібералізацію правової системи. Аргументовано положення про те, що зміна зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників.

Таким чином, концепція прав і свобод людини отримує природничо-наукове обґрунтування. *У людства немає іншого історичного вибору, ніж*

поступово лібералізувати правову систему, запроваджуючи й розширяючи права та свободи членів суспільства. В іншому разі через об'єктивний процес поступового посилення глобального демографічного тиску стало зростатимуть соціальна напруженість та соціальна активність, що неминуче призведе до руйнації чинної правової системи й в остаточному рахунку, знову ж таки до розширення прав і свобод людини і громадянина.

Висновки

За викладеним можна дійти таких висновків:

1. Наукові спроби об'єктивізувати знання про процеси, що відбуваються у соціально-правових системах, із застосуванням інструментарію природничих наук можуть зумовити здобуття нетрадиційних знань про суспільство і право.

2. Розглядаючи соціум як термодинамічну систему, для її опису доцільно запровадити такі інтегральні показники:

– соціальна активність, яку слід розуміти як сукупну соціально значущу активність окремих осіб та соціальних груп;

– соціальна напруженість, яку пропонуємо розуміти як специфічний стан суспільної свідомості й поведінки;

– соціальна свобода, яку визначає комплекс соціальних норм та механізмів їх реалізації.

3. Змінювання зазначених інтегральних термодинамічних показників відбувається відповідно до об'єктивних закономірностей, які відповідають основним газовим законам у фізиці й встановлюють попарну залежність цих показників.

4. Одночасна дія зазначених закономірностей має наслідком, зокрема, реалізацію сталого автоколивального циклу.

5. Сучасна практика забезпечення соціальної свободи, розширення прав та свобод людини і громадянина є об'єктивним наслідком сталого історичного зростання демографічного тиску.

6. Компетентне соціальне управління має базуватися на концепції самоорганізації соціальної системи й полягати у виявленні станів-аттракторів соціуму та стимулюванні процесів об'єктивного руху до цих станів.

REFERENCES

- Aleksandrov, K. *Pro kotel i shofera [About the boiler and the driver]*. Retrieved from <http://beloedelo.com/actual/actual/?417> [in Russian].
- Berezynskiy, V. (2017). Mistseva samoorhanizatsiia naselennia ta yii rol u stanovlenni hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Local self-organization of the population and its role in the formation of civil society in Ukraine]. *Hrani, Faces*, 4(144), vol. 20, 85-87. doi: <https://doi.org/10.15421/171765> [in Ukrainian].
- Demianenko, B., & Demianenko, V. (2020). Kryza liberalno-demokratychnoi doktryny rozvytku suchasnoho sotsiumu: vyklyky dlia Ukrainy [The crisis of the liberal-democratic doctrine of the development of modern society: challenges for Ukraine]. *Document. Communication*, 9, 64-98. doi: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-64-98> [in Ukrainian].
- Ilin, V.N. (2010). *Termodinamika i sotsiologiya: fizicheskie osnovy sotsialnykh protsessov i iavleniy [Thermodynamics and Sociology: Physical Foundations of Social Processes and Phenomena]* (2nd ed.). Moscow: KomKniga [in Russian].
- Istoriia perepiski Ivana Groznogo s Kurbskim [History of correspondence between Ivan the Terrible and Kurbsky]. (n.d.). *rushist.com*. Retrieved from <http://rushist.com/index.php/literary-articles/2243-perepiska-ivana-groznogo-s-kurbskim-kratko> [in Russian].
- Filipov, V., & Saliy, I. (2020). Transformatsiini protsesy i zminy suchasnoho suspilstva ta yikhniy vplyv na sotsialnu aktyvnist sotsiumu [Transformational processes and changes in modern society and their impact on social activity of society]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2(52), 127-134. doi: <https://doi.org/10.15421/171765> [in Ukrainian].
- Malkov, S.I., & Korotaev, A.V. (Eds.). (2010). *Istoriia i sinergetika: metodologiya issledovaniia [History and synergy: research methodology]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- Nazaretian, A.P. (2015). Antropologiya nasiliia i kultura samoorganizatsii [Anthropology of violence and culture of self-organization]. *Ocherki po evoliutsionno-istoricheskoy psikhologii, Essays on evolutionary-historical psychology*. Moscow: URSS [in Russian].
- Paltsyn, A. *Istoriia v pamiat predidushchim rodom, da ne zabvenna budut blagodeiania, ezne pokaza nam, mati slova boznia, vseгда ot vseia tvari blagoslovennaa, prisnodevaa maria. i kako sovershi obeshchanie svoe, k prepodobnomu sergiu, ezne reche, iako neotstupna budu, ot obiteli tvoeia. spisano byst toia zne velikia, obiteli znivonachalnyiia troitsa sergieva monastyria, kelarem inokom avramiem palitsynym [History in memory of the pre-coming kind, but the good deeds will not be forgotten, the hedgehog showing us, mother of the word of God, is always blessed from all creatures, ever-virgin Mary. and how you make your promise, to the Monk Sergius, even more often, as if I will be persistent, from your monastery. written off by the same great monastery of the life-giving trinity of the Sergius monastery, by the monk Avramii palitsyn by the cellarem]*. Retrieved from http://yakov.works/acts/17/1/palizyn_01.htm [in Russian].
- Shundikov, K.V. (2008). Sinergeticheskii podkhod v pravovoy nauke: problemy adaptatsii [Synergetic Approach in Legal Science: Problems of Adaptation]. *Pravovedenie, Jurisprudence*, 1, 145-156 [in Russian].
- Turchin, P.V. (2010). *Istoriicheskaiia dinamika: na puti k teoreticheskoy istorii [Historical Dynamics: Towards a Theoretical History]*. (Trans). G.G. Malinetskiy, A.V. Podlazov, S.A. Borinskaia (Eds.). Moscow: LKI [in Russian].
- Vaydlikh, V. (2010). *Sotsiodinamika: Sistemnyy podkhod k matematicheskomu modelirovaniu v sotsialnykh nauках [Sociodynamics: A Systems Approach to Mathematical Modeling in the Social Sciences]*. (Trans). Iu.S. Popkov, A.E. Semechkin (Ed.). Moscow: Librokom [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров К. Про котел и шофера. URL: <http://beloedelo.com/actual/actual/?417>.
- Березинський В. Місцева самоорганізація населення та її роль у становленні громадянського суспільства в Україні. *Грані*. 2017. № 4 (144). Т. 20. С. 85–87. doi: <https://doi.org/10.15421/171765>.
- Дем'яненко Б., Дем'яненко В. Криза ліберально-демократичної доктрини розвитку сучасного соціуму: виклики для України. *Document. Communication*. 2020. № 9. С. 64–98. doi: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2020-9-64-98>.
- Ильин В. Н. Термодинамика и социология: физические основы социальных процессов и явлений. Изд. 2-е испр. М. : КомКнига, 2010. 304 с.
- История переписки Ивана Грозного с Курбским. URL: <http://rushist.com/index.php/literary-articles/2243-perepiska-ivana-groznogo-s-kurbским-kratko>.
- Філіпов В., Салій І. Трансформаційні процеси і зміни сучасного суспільства та їхній вплив на соціальну активність соціуму. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 2 (52). С. 127–134. doi: <https://doi.org/10.15421/171765>.
- История и синергетика: методология исследования / отв. ред. С. Ю. Малков, А. В. Кортаев. М. : Либроком, 2010. 192 с.
- Назаретян А. П. Антропология насилия и культура самоорганизации. *Очерки по эволюционно-исторической психологии*. М. : УРСС, 2015. 256 с.
- Палицын А. История в память предъидущим родом, да не забвенна будут благодеяния, еже показа нам, мати слова божиа, всегда от всея твари благословеннаа, приснодеваа мариа. и како соверши обещание свое, к преподобному сергию, еже рече, яко неотступна буду, от обители твоея. списано бысть тоя же великиа, обители живоначальныя троица сергиева монастыря, келарем иноком авраимем палицыным. URL: http://yakov.works/acts/17/1/palizyn_01.htm.
- Шундигов К. В. Синергетический подход в правовой науке: проблемы адаптации. *Правоведение*. 2008. № 1. С. 145–156.
- Турчин П. В. Историческая динамика: на пути к теоретической истории / пер. с англ. ; под общ. ред. Г. Г. Малинецкого, А. В. Подлазова, С. А. Боринской. М. : ЛКИ, 2010. 368 с.
- Вайдлих В. Социодинамика: Системный подход к математическому моделированию в социальных науках / пер. с англ. ; под ред. Ю. С. Попкова, А. Е. Семечкина. М. : Либроком, 2010. 480 с.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2020

Orlov Yu. – Doctor of Law, Senior Research Fellow, Chief Researcher of the Department of Organization of Scientific Activity and Protection of Intellectual Property Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7696-4744>

Thermodynamic Processes in the Social System as a Factor of Legal Liberalization

*The **purpose** of the study is to identify thermodynamic processes in the social system as a factor of legal liberalization. **Methodology.** Methodological tools are selected in accordance with the purpose, specifics of the object and subject of research. In particular, the dialectical method of scientific knowledge of socio-legal phenomena in their contradictions, development and changes was used, which made it possible to represent society as a thermodynamic system. Special research methods used in the article are: method of system analysis, comparative law and modeling. **Scientific novelty.** The concept of integrated thermodynamic indicators of society is introduced. The influence of the dependence between integrated thermodynamic indicators on the liberalization of the legal system is proved. It is argued that the change of integral thermodynamic indicators occurs in accordance with the objective laws that correspond to the basic gas laws in physics and establish a pairwise dependence of these indicators. **Conclusions.** Within the description of society as a thermodynamic system, the essence of such its integral indicators is substantiated: a social activity (total socially significant activity of individuals and social groups); social tension (specific state of public consciousness and behavior); social freedom (related to a set of social norms and mechanisms for their implementation). It is stated that competent social management should be based on the concept of self-organization of the social system and consist in identifying the states-attractors of society and stimulating the processes of objective movement to these states.*

Keywords: thermodynamic process; social system; legal liberalization; self-organization.

Мотлях О. І. – доктор юридичних наук, професор, завідувач наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6135-9952>

Спеціальні знання в поліграфології та їх особливості

Мета дослідження – висвітлити питання, пов'язані зі спеціальними знаннями в новоутвореній міждисциплінарній науці поліграфології, акцентувавши увагу на їх особливостях. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Це загальний діалектичний метод наукового пізнання реальних явищ, а також їх зв'язку з теорією та практикою щодо застосування спеціальних знань у поліграфології. Також використано спеціальні методи дослідження, а саме: метод системного аналізу, порівняльно-правовий, системно-структурний і метод прогнозування. **Наукова новизна.** Уперше обґрунтовано наукову думку стосовно спеціальних знань у поліграфології, висвітлено їх зміст й особливості. Розглянуто проблемні питання, які нині постали в поліграфологічній діяльності й загальмовують повноцінний процес долучення цієї галузі знань до сфери суспільних правовідносин. **Висновки.** Обґрунтовано наукову позицію стосовно того, що поліграфологія є порівняно новою, цілком сформованою міждисциплінарною наукою, яка, акумулюючи здобутки низки інших наук, вибудовує власне бачення з питань спеціальних знань. Їх можна визначити як специфічні, якими володіє обмежене коло фахівців цього профілю й не є загальнодоступними та загальновідомими для більшості суб'єктів, що використовують такі результати. Доведено, що спеціальні знання поліграфолога може використовувати тоді, коли його залучають до виконання специфічних досліджень у конкретній сфері чи напрямі діяльності, під час проведення психофізіологічних експертиз із застосуванням поліграфа, зокрема в питаннях кримінального судочинства. Проблемні питання цієї науки стосуються передусім неузгодженості понятійного апарату, браку уніфікованості методики проведення поліграфологічних досліджень, невідпрацьованості єдиних підходів до оформлення висновків проведених досліджень тощо, що зрештою вносить дисбаланс у ставлення до використання поліграфа й досліджень з його застосуванням, зокрема й у формування спеціальних знань цієї галузі.

Ключові слова: поліграф; поліграфологія; спеціаліст-поліграфолог; експерт; спеціальні знання; непроцесуальна та процесуальна форма; судова психофізіологічна експертиза.

Вступ

Поступовий розвиток поліграфології в Україні став поштовхом для формування її як нової міждисциплінарної науки. Акумулюючи краще з різних за сутністю та призначенням наук, а саме: медицини, психології, кібернетики, які сприяли наповненню змісту сучасної поліграфології, вона вийшла на рівень самостійної науки, упевнено закріплює власні позиції практичними здобутками, які демонструють якісні результати роботи конкретної сфери чи окремого напрямку діяльності.

Актуальність теми дослідження, на наш погляд, вбачається в тому, що настав час для обговорення питання, пов'язаного зі спеціальними знаннями міждисциплінарної науки поліграфології. На жаль, аспекти цієї проблематики не стали об'єктом наукового обговорення в колах дослідників поліграфа. Частково зосереджували увагу на спеціальних знаннях у поліграфологічній діяльності вітчизняні й іноземні вчені та практики: П. Д. Біленчук, О. В. Белюшина, А. О. Варламов, Г. В. Варламов, В. П. Захаров, О. А. Назаров, В. В. Коровін, Я. В. Комісарова, В. М. Князев, Д. В. Куценко, В. Я. Марчак, О. Р. Малхазов, О. П. Сошніков, Ю. І. Холодний, В. О. Шаповалов, І. П. Усіков та ін. Значною є кількість наукових

праць, присвячених поліграфології загалом, у яких зазначено про спеціальні знання в дослідженнях зарубіжних учених (Widacki, & Szuba-Boron, 2017; Kormos, 2017; Gołaszewski, 2019; Horvath, 2020; Stanley, 2020), однак досі не вирішеними є низка важливих питань з окресленої проблематики.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є здійснення системного аналізу спеціальних знань, які сформувалися і застосовуються в новоутвореній міждисциплінарній науці поліграфології. Виклад основного змісту поняття спеціальних знань ґрунтується на запропонованих наукових позиціях учених-процесуалістів і криміналістів з розвитку цих ключових галузей знань юридичного профілю.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- 1) з'ясувати значення спеціальних знань у новоутвореній міждисциплінарній науці поліграфології;
- 2) проаналізувати форми спеціальних знань у поліграфології та окреслити їхні особливості;
- 3) дослідити зміст проблемних питань, які уповільнюють процес утвердження цієї міждисциплінарної науки в Україні;

4) запропонувати практичні рекомендації щодо усунення прогалин, які наявні в поліграфології та негативно позначаються на її розвитку, зокрема стосовно питання подальшого впровадження спеціальних знань цієї науки в суспільні правовідносини.

Виклад основного матеріалу

Питання застосування спеціальних знань посідає важливе місце в різних галузях знань, зокрема й поліграфології. Загалом це умовна назва таких знань, оскільки юридично в нормативних документах їх не визначено. Є окремі згадування про них, зокрема в Законі України «Про судову експертизу», у якому зазначено, що судова експертиза – це дослідження експертом на підставі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що знаходиться в провадженні органів досудового розслідування чи суду. Посилання на них міститься і в ст. 16 цього Закону, у якій передбачено, що метою атестації працівників державної спеціалізованої установи, які залучаються до проведення судових експертиз та/або беруть участь у розробленні теоретичної та науково-методичної бази судової експертизи, є оцінювання рівня їхніх спеціальних знань і відповідність займаній посаді ("Zakon Ukrainy", 1994). Фрагментарно про терміни «спеціальні знання» і «спеціальні навички» є згадки в ст. 69 і 71 КПК України, які регламентують діяльність спеціаліста й експерта, а також володіння експертом спеціальними знаннями.

Обґрунтованішим зміст цього питання висвітлено в наукових напрацюваннях учених-процесуалістів і криміналістів як радянської доби, так і сучасних вітчизняних. Одним із перших, хто акцентував увагу на понятійному апараті й сутності «спеціальних знань» у кримінальному провадженні, був учений-криміналіст О. О. Ейсман. Він визначив їх як знання, що не є загальнодоступними, загальновідомими та не мають масового поширення, тобто це ті знання, якими володіє обмежене коло фахівців (Eysman, 1967). Дослідник також зауважив, що особи, які володіють такими знаннями, повинні отримати спеціальну освіту, професійну підготовку, набути досвіду роботи у відповідній сфері. Згодом у своїх працях академік В. Г. Гончаренко потлумачив спеціальні знання як знання та навички, отримані внаслідок фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла й використовувани визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для виконання за певною процедурою процесуальних завдань (Honcharenko, 2007). Власне наукове бачення щодо змісту цього питання виклали й

учені В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль, які уточнили термін «спеціальні знання». Вони зазначили, що це не загальновідомі в судочинстві наукові, технічні й практичні знання, набуті внаслідок професійного навчання чи роботи за окремою спеціальністю особою, залученою як спеціаліст чи експерт з метою сприяння слідству або суду в з'ясуванні обставин справи чи дачі висновку з питань, для вирішення яких потрібне їх застосування (Lisichenko, & Tsirkal, 1987). Вітчизняні процесуалісти М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський розширили позицію попередніх авторів, акцентувавши на тому, що до спеціальних знань експерта не належать загальновідомі й загальнодоступні наукові знання, повсякденні, побутові відомості, а також знання в галузі матеріального та процесуального права, якими повинні володіти (і вирішувати пов'язані з ними питання) слідчі, прокурори, судді (Mykheienko, Shybiko, & Dubynskyi, 1995). З певними уточненнями пропонує власне бачення і дослідниця Л. В. Мединська, яка зазначає, що спеціальні знання в кримінальному провадженні не є загальнодоступними чи загальновідомими. Особи, які ними володіють, повинні мати спеціальну освіту, професійну підготовку й досвід роботи у відповідній галузі (Medynska, 2014). Судові експерти В. С. Якіміва та А. О. Паруша трактують спеціальні знання як одну з основних ознак, що виражає сутність висновку експерта й дає змогу відмежовувати в кримінальному процесі цей вид доказів від інших (Yakimiva, & Parusha, 2020). Обґрунтування щодо «спеціальних знань» містяться і в працях інших вітчизняних учених і дослідників, вони несуттєво різняться між собою, відображаючи загальну сформовану наукову думку фахівців юридичного профілю. Традиційно «спеціальними знаннями» вважають знання, що виходять за межі загальноосвітньої підготовки й життєвого досвіду, такі, яких набувають у процесі професійної діяльності в певній галузі науки, техніки, ремесла, що ґрунтуються на теоретичних і методологічних положеннях відповідних галузей знань та підкріплені навичками, що отримані особою в процесі спеціального навчання чи досвіду професійної діяльності. Також сформульовано підходи стосовно того, що спеціальні знання – це відомості, які не є загальновідомими й вони не мають масового поширення. Їх здобувають особи, як й інші знання, під час цілеспрямованої професійної підготовки й отримання досвіду практичної роботи в певній галузі чи сфері діяльності, це система знань про окремі об'єкти, явища й закономірності, що досліджує відповідна галузь науки.

Поліграфологія як порівняно нова міждисциплінарна наука, акумулюючи здобутки низки інших наук, формує власне бачення з питань спеціальних знань. Поліграфолог може

використовувати їх тоді, коли його залучають до виконання специфічних досліджень у конкретній сфері діяльності, під час проведення психофізіологічних експертиз із застосуванням поліграфа, зокрема в питаннях кримінального судочинства. З одного боку, такі спеціальні знання мають інноваційну складову, що надає можливість якісно заповнити нішу, яка утворилася й протягом тривалого часу існувала щодо формування цілісного сприйняття поліграфології як окремої, науково обґрунтованої та практично спрямованої міждисциплінарної науки. З іншого – у суспільстві нагальною є потреба в спеціальних знаннях поліграфології, оскільки за їх допомогою стало значно простіше розв'язувати складні ситуаційні задачі, особливо у сфері діяльності правоохоронних і судових органів. Важливу роль ці знання відіграють і в роботі правозахисних організацій, установ, інших державних інституцій, бізнесі, комерційному та приватному секторі тощо. Водночас залишається невирішеною низка проблемних питань, що створюють перепони для системного, повноцінного утвердження поліграфології для потреб суспільних правовідносин разом з іншими затребуваними галузями знань. Ці проблеми спричинені як окремими бюрократичними процедурами, так і неузгодженістю дій та методологічних підходів між поліграфологами й школами, яких вони представляють. Слід визнати, що поліграфологія ще не дістала належного визнання в нашому суспільстві та не цілком закріпилася, що дає підстави окремій частині науковців і практиків ставити під сумнів її фундаментальне значення для вирішення нагальних та ситуаційних питань в окремій сфері її застосування. На наше переконання, така позиція є хибною. У сучасних умовах поліграфологія забезпечила позитивні зрушення в процесах життєдіяльності суспільства, а її затребуваність обґрунтована нагальними запитами суспільства. Звісно, чимало її аспектів потребують удосконалення, доопрацювання, а це доволі тривалий процес. Загалом вона демонструє стабільну динаміку розвитку. Такі поступові етапи становлення відбувалися і з іншими науками, зокрема криміналістикою, яка зародилася в надрах кримінального процесу наприкінці XIX ст., а остаточно сформувалася в середині 50-х років XX ст., пройшовши непростий шлях утвердження. Також частково поділяємо позицію опонентів розвитку вітчизняної поліграфологічної діяльності, які обґрунтовують нерозробленість не цілком визначеність деяких питань поліграфології, акцентуючи на проблематиці неузгодженості понятійного апарату цієї міждисциплінарної науки, неуніфікованості методики проведення поліграфологічних досліджень, невідпрацьованості єдиних підходів в оформленні висновків проведених досліджень тощо. Окреслені проблеми

спричиняють неоднозначне ставлення до поліграфа й досліджень з його застосуванням. Крім того, є низка й інших проблемних питань поліграфології, що потребують вирішення. Одним із ключових є профільна освіта поліграфолога, після якої він буде фахово надавати послуги в зазначеній сфері діяльності. Питання дискусійне й поки що є невизначеним. Різними є пропонувані підходи науковців і практиків до вивчення питань поліграфології. Частина дослідників доходять висновку, що це мають бути базові знання психолога, які формують основу знань поліграфології та поєднані з навичками роботи майбутнього спеціаліста на поліграфі. Опоненти обстоюють позицію, що не слід акцентувати на попередньо здобутій освіті, яка стає складником професії поліграфолога. Психологічні знання вона отримує в процесі цільового навчання на поліграфолога, які додаються до здобутої раніше вищої освіти спеціаліста чи магістра. Опановує професію він на базі набутих теоретичних знань поліграфології під час практики в процесі діяльності. Однак поліграфолог формує свої спеціальні знання переважно самостійно, подеколи – під патронатом наставника, у якого пройшов/пройшла цільове навчання, або ж переймаючи досвід у колег. На жаль, освітня діяльність поліграфолога в Україні на державному рівні дотепер є нерозробленою. Жодний заклад вищої освіти не здійснює підготовку фахівців цього профілю. Саме завдяки приватним вітчизняним школам поліграфологів, які за підтримки міжнародних поліграфологічних шкіл, виробників поліграфів, профільних громадських організацій здійснюють процес цільової підготовки таких спеціалістів, які на підставі здобутих знань, власного досвіду стають професіоналами цієї міждисциплінарної науки. Водночас в Україні є кілька приватних шкіл, у яких готують поліграфологів, і кожна з них на власний розсуд розробляє навчальні й робочі програми підготовки цих фахівців. Відсутність уніфікованих освітніх програм такої діяльності, неузгодженість питань щодо кількості академічних годин, необхідних для підготовки такого спеціаліста, невизначеність процедури одержання документа єдиного зразка про здобуття особою цієї освіти тощо додає чимало проблем для майбутнього фахівця, який має намір опанувати цю професію. Тобто поліграфолог, який буде надавати послуги із застосуванням поліграфа, передусім коли його залучатимуть в експертну діяльність, обов'язково потрапить у бюрократичний колапс, оскільки не всі державні інституції, зокрема судові, готові визнавати документ про цільову освіту такого спеціаліста, виданий приватною школою, і таким, що відповідає заявленим вимогам до цієї професії. Звісно, потім однозначно постає питання, чи достатніми є знання такої особи для

проведення надважливих питань експертизи й формування цим фахівцем якісного висновку як експерта. Тому поліграфологові надалі для підтвердження свого професійного рівня знань неодмінно доведеться отримувати документ державного зразка, а це можливо тільки у випадку, коли він пройде цільове підвищення кваліфікації за необхідної кількості академічних годин у державних закладах вищої освіти й отримає відповідний підтверджувальний документ встановленого Міністерством освіти і науки України зразка. Окреслені вище питання потребують ретельного аналізу та прийняття стосовно них конкретних і кардинальних рішень. Однак у вітчизняній поліграфології, зокрема в напрямі формування в ній спеціальних знань, є і певні здобутки. Дедалі більшою є кількість звернень відповідних структур, організацій, окремих посадових осіб, представників сторони захисту, інших зацікавлених осіб і громадян до експертних установ, компаній, приватних осіб, які надають якісні поліграфологічні послуги. Зростає рівень довіри суспільства до поліграфолога та цієї професії. Важливо, що державні інституції, серед них – і наділені спеціальними повноваженнями, як-то правоохоронні органи України, намагаються всебічно й системно запроваджувати поліграф і використовувати отримані за його допомогою результати, зокрема в складних ситуаціях, пов'язаних з розслідуванням кримінальних проваджень.

Процедури закріплення спеціальних знань поліграфології аналогічні усталеним формам, які наявні в інших процесуальних науках юридичного профілю. Залежно від процесуальної урегульованості порядку застосування спеціальних знань і відображення результатів у процесуальних документах, науковці та практики поділяють їх на непроцесуальні й процесуальні форми. Першу, тобто непроцесуальну, реалізують шляхом отримання оперативним працівником, слідчим консультацій від спеціалістів-поліграфологів у межах виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, а також висування та відпрацювання слідчих і криміналістичних версій на підставі даних, здобутих за результатом проведеного поліграфологічного опитування учасників кримінального процесу. Поліграфологи надають компетентним особам з розслідування кримінальних правопорушень допомогу у формі не тільки консультацій, а й практичних порад, рекомендацій, узагальнення інформації, допомоги в організації проведення інших непроцесуальних заходів, а також допомоги в підготовці та проведенні слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій. Тобто спеціальні знання надають особі, яка ними володіє, можливість застосувати різні відомості, отримані рекомендації, досвід на практиці (Lazebnyi, 2016). Однак серед цих видів непроцесуальної форми

діяльності в поліграфології найпоширенішою є саме консультативна робота спеціалістів. Її реалізують як у письмовій, так й усній формах на вимогу ініціатора проведення поліграфологічного дослідження. Фахові консультації спеціалістів цього профілю дають змогу компетентним органам і посадовим особам своєчасно та правильно прийняти надважливі, зокрема процесуальні, рішення в розслідуванні кримінальних правопорушень. Водночас слід зауважити, що такі консультації спеціалістів є їхньою суб'єктивною думкою, з огляду на зміст того, що поліграфологи володіють на достатньому теоретичному чи прикладному рівні знаннями в цій сфері діяльності, проте їх обґрунтування не мають юридичної сили, а результати проведених досліджень не фіксують у процесуальних документах. Такі консультування можуть слугувати тільки підставою для прийняття посадовцями відповідних рішень, однак відповідальність за їх використання цілком покладена на посадову особу, що прийняла таке рішення. Як результат – застосування цієї форми спеціальних знань надає можливість органу досудового розслідування (слідчому, оперативному працівнику, керівнику органу досудового розслідування, а також прокурору) отримати орієнтовні дані, які можуть бути використані для ефективного розслідування конкретно вчиненого кримінального правопорушення.

Практична реалізація непроцесуальної форми спеціальних знань може бути здійснена також і під час дослідження доказів на стадії судового розгляду, коли суд потребує усних консультацій або письмових роз'яснень спеціаліста такого профілю (ч. 1 ст. 360 КПК України).

Друга, процесуальна, реалізується в порядку призначення експертизи (ст. 242 КПК України); залучення спеціаліста як експерта в проведенні експертизи із застосуванням поліграфа (ч. 4 ст. 38; ч. 1 ст. 243; п. 4 та 5 ч. 2 ст. 244 КПК України) і допиту експерта в суді (ст. 356 КПК України). Експертиза є однією з визначальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі. На відміну від безпосереднього використання спеціальних знань слідчим, за результатом експертного дослідження експерт складає висновок, що є джерелом доказів у провадженні (Lukianchukov, Ye.D., Lukianchukov, V.Ye., & Petriaiiev, 2019). Застосування процесуальної форми діяльності в поліграфології передбачає можливість її використання на рівних з іншими процесуальними діями для забезпечення доказів у кримінальному судочинстві. З огляду на зміст ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Згідно з ч. 1. ст. 84 КПК України,

доказом визнають фактичні дані, отримані в передбачуваному Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя й суд встановлюють наявність чи відсутність фактів й обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Процесуальний порядок призначення та проведення психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа є загальним. Відповідно до ст. 7-1 (Підстави проведення судової експертизи (обстеження і дослідження)) Закону України «Про судову експертизу», такою підставою для проведення судової експертизи є відповідне судове рішення, чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою, якщо експертизу проводять на замовлення інших осіб. У такому випадку це відбувається в такому порядку:

1. Підготовка вмотивованого клопотання слідчого, погодженого з прокурором, чи самостійно прокурора до керівника експертної установи, яка спеціалізується на проведенні таких досліджень, чи спеціаліста-поліграфолога як юридичної чи фізичної особи, якого можна залучити до проведення експертизи як експерта, з додаванням до клопотання необхідного переліку запитань для їх з'ясування.

2. Залучення спеціаліста-поліграфолога як експерта до проведення судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа в порядку, встановленому (ч. 4 ст. 38; ч. 1 ст. 243; п. 4 та 5 ч. 2 ст. 244 КПК України), з покладанням на нього відповідних процесуальних обов'язків.

Саме нагальні потреби кримінального судочинства спонукають правоохоронні органи залучати поліграфологів та їх спеціальні знання для надання фахової допомоги у відкритому кримінальному провадженні. У зв'язку з браком експертів-поліграфологів у державних експертних установах України та їх надмірною завантаженістю в роботі як атестованих експертів цього напрямку діяльності, в експертний поліграфологічний процес часто долучають спеціалістів поліграфа з недержавних установ, підприємств і компаній (ст. 243 КПК України «Порядок залучення експерта»). Для цього за клопотанням слідчого, прокурора, слідчого-судді, суду, адвоката до керівника установи, яка спеціалізується на проведенні специфічних поліграфологічних досліджень, призначається судова психофізіологічна експертиза із застосуванням поліграфа щодо підекспертного та перевірки наданих ним раніше даних, отриманих досудовим слідством у питаннях розслідуваного кримінального правопорушення. Тобто приватних спеціалістів-поліграфологів залучають до участі в кримінальному провадженні як експертів, згідно з ч. 4 ст. 38; ч. 1 ст. 243; п. 4 та 5 ч. 2 ст. 244 КПК України. Така експертна діяльність цілком відповідає вимогам,

встановленим до інших видів судових експертиз. Результатом проведення експертом-поліграфологом судової психофізіологічної експертизи із застосуванням поліграфа є підготовка ним експертного висновку, який у сукупності з іншими зібраними доказами має доказове значення в розслідуваному кримінальному провадженні. Слід визнати, що суди не завжди схильні визнавати результати такої експертизи доказами, посилаючись на відсутність норми, яка регламентувала б поліграф у чинному КПК України, а також на непорядкованість цього науково-технічного приладу й результатів його застосування у вигляді окремого законодавчого акта.

Також для з'ясування питань, які пов'язані з експертною діяльністю, експерта часто запрошують для допиту в суді (ст. 356 КПК України). Саме за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту щодо роз'яснення підготовленого ним висновку. Така процедура є звичайною процесуальною дією, яку проводять у порядку, визначеному КПК України, з дотриманням обов'язкових складових: приведення головуючим суду експерта до присяги щодо сумлінного виконання ним своїх професійних обов'язків і попередження про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого ним висновку. Під час з'ясування питань, що потребували роз'яснення, експертів можуть бути поставлені запитання стосовно наявності в нього спеціальних знань і кваліфікації з досліджуваної тематики (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичної до предмета його експертизи; використаних ним верифікованих методик і теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готували висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності використання принципів і методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються оцінки й достовірності висновку. На думку В. Ю. Шепітька, оцінка висновку експерта – це «складна розумова діяльність, яка охоплює: 1) аналіз дотримання процесуального порядку доручення та проведення судової експертизи; 2) визначення відповідності висновку експерта завданню; 3) встановлення повноти й наукової обґрунтованості висновку експерта; 4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним під час провадження доказам; 5) перевірку належності (віднесення до кримінального провадження) даних, які містяться у висновку» (Shepitko, 2018). Водночас кожна зі сторін кримінального провадження для доведення або спростування достовірності висновку експерта має право надати відомості, які стосуються знань, умінь, кваліфікації, освіти й підготовки експерта. Це саме те проблемне питання, на якому зосереджували увага

нами вище і яке є вузьким місцем у поліграфології. За твердженням судового експерта-баліста Л. В. Максиміва, «висновок експерта – це процесуальний документ, складений відповідно до вимог законодавчих актів, у якому викладають підстави для проведення експертизи, перебіг (детальний опис проведених експертом досліджень з використанням певної методики дослідження) і результати експертного дослідження (обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи)» (Maksymiv, 2020). Інші наявні особливості, пов'язані із формами спеціальних поліграфологічних знань, частково відображаються в таких складових, як: наповнення змісту ознак, на відміну від інших галузей науки, техніки, ремесла, а саме: сутністю дій експерта (самостійне дослідження об'єктів і питань, які потребують застосування спеціальних знань); підставою проведення (клопотання слідчого чи прокурора); порядком проведення експертного дослідження; оформленням отриманих результатів дослідження (висновок експерта) тощо. Обґрунтованим у цьому випадку є наукове бачення вітчизняного процесуаліста Ю. Ю. Ярослава, який наголошує, що під час оцінювання достовірності висновку експерта як найважливіших складових критерію достовірності цього доказу, що потребує застосування спеціальних знань, необхідно керуватися такими вимогами:

- 1) з'ясуванням повноти та якості наданих на експертизу об'єктів;
- 2) з'ясуванням питання правильності обрання методики дослідження;
- 3) з'ясуванням правильності використання методики відповідно до рекомендацій;
- 4) з'ясуванням логічної правильності оцінювання ознак, що відповідає методичним рекомендаціям, й обґрунтованості проміжних і заключних висновків;
- 5) з'ясуванням рівня підготовленості експерта до застосування обраної методики (як варіант – наявності в нього дозволів (сертифікатів) на проведення окремих видів дослідження) (Yaroslav, 2019).

Загалом спеціальним знанням науки поліграфології, які пов'язані з іншими галузями наукових знань, притаманні індивідуальні особливості, що визначені специфічністю організаційних, технічних і методичних засад цієї діяльності та процедури проведення експертних досліджень із застосуванням поліграфа.

Наукова новизна

Спеціальні знання, які сформувалися в міждисциплінарній науці поліграфології, є самодостатніми, вони забезпечують виконання

важливих процесів діяльності у сфері кримінального судочинства. Однак постала низка проблемних аспектів, які ускладнюють повноцінне впровадження результатів спеціальних поліграфологічних знань у правозастосовну практику, передусім у складних питаннях, пов'язаних із розслідуванням учинених кримінальних правопорушень. Для їх вирішення пропонуємо:

- узгодити з міжнародними стандартами термінологію поліграфологічної діяльності – від понятійного апарату й до окремих обґрунтованих тлумачень щодо його змісту;
- уніфікувати методики проведення поліграфологічних досліджень. Застосовувати тільки валідні методики, які пройшли апробацію часом і практикою та є загально визнаними в середовищі іноземних і вітчизняних поліграфологів;
- напрацювати єдині підходи до оформлення висновків проведених поліграфологічних досліджень, оскільки така розбіжність вносить дисбаланс у ставлення до поліграфа, досліджень із застосуванням цього приладу й отриманих за його допомогою результатів.

Висновки

Узагальнюючи викладене вище, доходимо висновку, що:

1. Спеціальні знання поліграфолога є специфічними, якими володіє обмежене коло фахівців цього профілю і не є загальнодоступними та загальновідомими для більшості суб'єктів, які використовують їх результати.

2. У розвитку вітчизняної поліграфологічної діяльності постала низка проблемних питань, які потребують нагального вирішення, зокрема: нерозробленість та невизначеність окремих питань поліграфології, незгодженість понятійного апарату цієї науки, відсутність уніфікованості методики проведення поліграфологічних досліджень, невідпрацьованість єдиних підходів в оформленні висновків проведених досліджень тощо, що зрештою вносить дисбаланс у ставлення до поліграфа й досліджень із його застосуванням, зокрема формуванні спеціальних знань цієї новоутвореної науки.

3. Процедура закріплення спеціальних знань поліграфології аналогічна усталеним формам, які є в процесуальних науках юридичного спрямування. Залежно від процесуальної урегульованості порядку застосування спеціальних знань і відображення результатів у процесуальних документах, науковці та практики поділяють їх на непроцесуальні та процесуальні форми. Першу, тобто непроцесуальну, реалізують шляхом отримання оперативним працівником, слідчим консультацій від спеціалістів-поліграфологів у межах виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, а також висування й відпрацювання криміналістичних

версій на підставі даних, здобутих за результатом проведеного поліграфологічного опитування учасників кримінального процесу. Також їй надають у формі практичних порад, рекомендацій, узагальнення інформації, допомоги в організації проведення інших непроцесуальних заходів, допомоги в підготовці та проведенні слідчих (розшукових) чи негласних слідчих (розшукових) дій тощо. Друга, процесуальна, реалізується в порядку призначення експертизи (ст. 242 КПК України); залучення спеціаліста як експерта в проведенні експертизи із застосуванням поліграфа (ч. 4 ст. 38; ч. 1 ст. 243; п. 4 та 5 ч. 2 ст. 244 КПК України) і допиту експерта в суді (ст. 356 КПК України). Застосування процесуальної форми діяльності в поліграфології передбачає можливість її використання нарівні з іншими процесуальними діями для забезпечення доказів у кримінальному судочинстві.

4. Відмінність непроцесуальної від процесуальної форми використання спеціальних знань полягає в тому, що факти, встановлені під час

непроцесуальних дій, мають бути перевірені процесуальним шляхом, що є одним з найважливіших постулатів доказування. Своєю чергою процесуальна форма є більш значущою, на відміну від непроцесуальної, що пов'язано з тим, що факт застосування спеціальних знань у таких випадках відображається в процесуальних документах (постановах, протоколах слідчих (розшукових) і судових дій, висновках експертів). Дотримання встановлених правил складання процесуальних документів є засобом забезпечення достовірності відображених у них фактів.

5. Однозначно можна стверджувати, що спеціальні знання міждисциплінарної науки поліграфології є цілком сформованими, вони визначаються специфічністю організаційних, технічних і методичних засад цієї діяльності й процедури проведення експертних досліджень із застосуванням поліграфа. Цими знаннями має володіти кожний поліграфолог, який долучається до проведення такої специфічної експертизи.

REFERENCES

- Eysman, A.A. (1967). *Zakliuchenie eksperta (struktura i nauchnoe obosnovanie) [Expert opinion (structure and scientific substantiation)]*. Moscow: Iurid. lit [in Russian].
- Gołaszewski, M. (2019). Report from the 54th Seminar of the American Polygraph Association. *European Polygraph*, 3(49), vol. 13, 161-165. doi: 10.2478/ep-2019-0012.
- Honcharenko, V.H. (2007). Spetsialni znannia: henezys, predmet, rivni, formy vykorystannia v dokazuvanni [Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in proof]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy, Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 2(9), 22-34 [in Ukrainian].
- Horvath, F. (2020). A Hundred Years of Polygraphy: Some Primary Changes and Related Issues. *European Polygraph*, 1(51), vol. 14, 30-43. doi: 10.2478/EP-2020-0007.
- Kormos, M. (2017). Polygraph. Examinations in the Department of Special Psychology of the Ministry of the Interior of the Slovak Republic - a Retrospective View. *European Polygraph*, 3(41), vol. 11, 120-127. doi: 10.1515/ep-2017-0012.
- Lazebnyi, A.M. (2016). Vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen proty hromadskoho poriadku [The use of special knowledge in the investigation of criminal offenses against public order]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Irpin [in Ukrainian].
- Lisichenko, V.K., & Tsirkal, V.V. (1987). *Ispolzovanie spetsialnykh znaniy v sledstvennoy i sudebnoy praktike [The use of special knowledge in investigative and judicial practice]*. Kiev: Kiev. un-t [in Russian].
- Lukianchykov, Ye.D., Lukianchykov, B.Ye., & Petriaiiev, S.Yu. (2019). Vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni [The use of special knowledge in criminal proceedings]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut", Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute"*, 4(44), 125-130 [in Ukrainian].
- Maksymiv, L.V. (2020). Vysnovok eksperta yak dzherelo dokaziv u kryminalnomu provadzhenni: okremi aspekty [Expert opinion as a source of evidence in criminal proceedings: some aspects]. *Teoriia i praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology: Proceedings of the 3th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (p. 328). Kyiv; Mariupol [in Ukrainian].
- Medynska, L.V. (2014). Vykorystannia spetsialnykh znan u kryminalnomu provadzhenni Ukrainy [The use of special knowledge in criminal proceedings in Ukraine]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk, Prykarpattya Legal Bulletin*, 2(5), 278-286 [in Ukrainian].
- Mykheienko, M.M., Shybiko, V.P., & Dubynskiy, A.Ya. (1995). *Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (et al.). (Eds.). (2018). Otsinka vysnovku eksperta [Evaluation of the expert's opinion]. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia, Great Ukrainian legal encyclopedia*. (Vol. 1-20). Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Stanley, M.S. (2020). Critical Changes Over the 100 Year Evolution of Polygraph Practices. *European Polygraph*, 1(51), vol. 14, 50-57. doi: 10.2478/EP-2020-0010.

- Widacki, J., & Szuba-Boron, A. (2017). Polygraph. Examinations of Civil Servants in Poland. *European Polygraph*, 1(39), vol. 11, 15-23. doi: 10.1515/ep-2017-0002.
- Yakimiva, V.S., & Parusha, A.Yu. (2020). Spetsialni znannia ta yikh mezhi: aktualne pytannia teorii sudovoi ekspertyzy [Special knowledge and their limits: a topical issue of the theory of forensic science]. *Teoriia i praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology: Proceedings of the 3th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (p. 328). Kyiv; Mariupol [in Ukrainian].
- Yaroslav, Yu.Yu. (2019). Otsinka vysnovku eksperta za dopomohoiu spetsial'nykh znan [Evaluation of the expert's opinion with the help of special knowledge]. *Sudovo-psykholohichna ekspertyza. Zastosuvannia polihrafa ta spetsialnykh znan v yurydychnii praktytsi, Forensic psychological examination. Application of polygraph and special knowledge in legal practice*, 3(19). Retrieved from <https://goo.su/OiVw> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro sudovu ekspertyzu": vid 25 liut. 1994 r. No. 4038-XII [Law of Ukraine "On forensic examination" from February 25, 1994, No. 4038-XII]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Эйсман А. А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). М. : Юрид. лит., 1967. 152 с.
- Gołaszewski M. Report from the 54th Seminar of the American Polygraph Association. *European Polygraph*. 2019. Vol. 13. No. 3 (49). P. 161–165. doi: 10.2478/ep-2019-0012.
- Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22–34.
- Horvath F. A Hundred Years of Polygraphy: Some Primary Changes and Related Issues. *European Polygraph*. 2020. Vol. 14. No. 1 (51). P. 30–43. doi: 10.2478/EP-2020-0007.
- Kormos M. Polygraph. Examinations in the Department of Special Psychology of the Ministry of the Interior of the Slovak Republic – a Retrospective View. *European Polygraph*. 2017. Vol. 11. No. 3 (41). P. 120–127. doi: 10.1515/ep-2017-0012.
- Лазебний А. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2016. 24 с.
- Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие. Киев : Киев. ун-т, 1987. 100 с.
- Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Петраєв С. Ю. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2019. Вип. 4 (44). С. 125–130. (Серія «Політологія. Соціологія. Право»).
- Максимів Л. В. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 27 лют. 2020 р.). Київ ; Маріуполь, 2020. 328 с.
- Мединська Л. В. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 2 (5). С. 278–286.
- Михеєнко М. М., Шибіко В. П., Дубинський А. Я. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. Київ : Юрінком Інтер, 1995. 639 с.
- Оцінка висновку експерта. *Велика українська юридична енциклопедія* / [редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. 952 с.
- Stanley M. S. Critical Changes Over the 100 Year Evolution of Polygraph Practices. *European Polygraph*. 2020. Vol. 14. No. 1 (51). P. 50–57. doi: 10.2478/EP-2020-0010.
- Widacki J., Szuba-Boron A. Polygraph. Examinations of Civil Servants in Poland. *European Polygraph*. 2017. Vol. 11. No. 1 (39). P. 15–23. doi: 10.1515/ep-2017-0002.
- Якіміва В. С., Паруша А. Ю. Спеціальні знання та їх межі: актуальне питання теорії судової експертизи. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 27 лют. 2020 р.). Київ ; Маріуполь, 2020. 328 с.
- Ярослав Ю. Ю. Оцінка висновку експерта за допомогою спеціальних знань. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці*. 2019. № 3 (19). URL: <https://goo.su/OiVw>.
- Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

Стаття надійшла до редколегії 09.12.2020

Motliakh O. – Doctor of Law, Professor, Head of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Psychophysiological Studies of the Educational and Research Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: [https:// orcid.org/0000-0002-6135-9952](https://orcid.org/0000-0002-6135-9952)

Special Knowledge in Polygraphology and their Features

*The **purpose** of the study – is to highlight the issue of special knowledge in the newly formed interdisciplinary science of polygraphy with an emphasis on their features. **Methodology.** The methodological tools are chosen taking into account the goal, the specifics of the object and subject of research. It is a general dialectical method of scientific knowledge of real phenomena, as well as their connection with the theory and practice of applying special knowledge in the field of polygraph. Also special research methods, namely: the method of system analysis, comparative law, system-structural and forecasting method. **Scientific novelty.** For the first time among domestic and foreign researchers the scientific opinion concerning special knowledge in the field of polygraph is substantiated. Their content and features are revealed. Emphasis is placed on the problematic issues that currently exist in polygraph activities and slow down the full process of entry of this field of knowledge into public relations. **Conclusions.** The scientific position is substantiated that polygraphology is practically a new, fully formed branch of knowledge, which, accumulating the achievements of a number of other sciences, builds its own vision on the issue of special knowledge. They can be defined as specific, possessed by a limited number of specialists in this field and are not publicly available and well-known to most entities that use such results. It is proved that a polygraph examiner can demonstrate special knowledge when he is involved in specific research in a particular field or field of activity and, usually, during psychophysiological examinations using a polygraph, and in particular in criminal proceedings. As for the problematic issues of this field and their solution, they relate to the inconsistency of the conceptual apparatus, the lack of unification of methods of polygraph research, the lack of common approaches in drawing conclusions, etc., which ultimately introduces an imbalance in relation to the polygraph and research. application, including the formation of special knowledge in this field.*

Keywords: polygraph; polygraph; polygraph specialist; expert; special knowledge; non-procedural and procedural form; forensic psychophysiological examination.

Левченко Ю. О. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1124-9517>

Соціальна та правова сутність булінгу

Мета статті – проаналізувати поняття булінгу, визначити його соціальну та правову сутність, на підставі здійсненого аналізу сформулювати власну дефініцію булінгу. **Методологія.** Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання соціально-правових явищ і процесів. Зокрема, це такі методи, як історико-правовий, діалектичний, формально-логічний, системно-структурний, статистичний тощо. Теоретичним підґрунтям цієї публікації стали праці вітчизняних та іноземних учених, присвячені питанням дослідження булінгу. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше комплексно досліджено визначення булінгу, виокремлено його види, фази розвитку (драбина булінгу), сформульовано власну дефініцію поняття булінгу. **Висновки.** Якщо у світі проблему шкільного цькування почали активно досліджувати з 80-х років минулого століття, то науковий інтерес українських дослідників до цього питання активізувався лише в останнє десятиліття (перші дослідження в Україні розпочато лише 2005 року). Зазначене пов'язано насамперед з тим, що булінг серед українських школярів набув значного поширення (або ж, можливо, суспільство частіше стає свідком виявів булінгу внаслідок потрапляння жакливих відео в мережу. За даними ВООЗ, Україна входить у першу десятку країн Європи за його поширеністю поміж школярами віком 11–15 років. Невтішні показники змушують замислитися над проблемою всіх, хто може посприяти її розв'язанню: батьків, педагогічних працівників, правозахисників, психологів і, безперечно, управлінців, які формують політику в галузі освіти. Однак для розроблення ефективних механізмів протидії шкільному цькуванню, необхідно оперувати об'єктивними й актуальними даними щодо поточної ситуації, пов'язаної з відповідним явищем, розуміти його соціальну та правову сутність.

Ключові слова: булінг; насильство; шкільне насильство; фізичне насильство; економічне насильство; сексуальне насильство; психологічне насильство; фази розвитку булінгу; мобінг.

Вступ

Явище насильства має давню історію, що починається від часу появи людини й суспільства, майнових класів і держав. Давні історичні пам'ятки містять згадки, згідно з якими діти зазнавали різних форм насильства ще в Стародавньому Сході. Зокрема, убивство новонародженого розглядали як рішення щодо зменшення кількості дітей. Нині цей акт насильства вважають злочином, проте в період виникнення та існування рабовласницької формації це був звичний метод профілактики надмірного зростання чисельності населення шляхом фізичного знищення беззахисної істоти (Buchner et al., 2007, p. 74).

У різних галузях знань увагу зосереджують на різних аспектах насильства. Так, юриспруденція акцентує на порушенні правових норм, соціологія виявляє причини й поширеність насильства як соціальної девіації та визначає його як явище дискримінації особи, сім'ї, утиск або обмеження їхніх прав і свобод. З економічної позиції насильство можна розглядати як незаконну дію, яка приносить значно більший прибуток, ніж законні види діяльності в певній сфері. У філософії насильство визначають як застосування сили або загрози її застосування, як зведення сили в закон людських відносин.

Серед типів насильства виокремлюють: насильство індивідуальне й колективне; явне і

неявне (приховане); реальне й уявне; одноразове, багаторазове, що триває протягом років, тощо.

Отже, поняття «насильство» вчені різних галузей знань розглядають по-різному: від вузького значення (завдання фізичної шкоди іншій особі) до всеосяжної категорії – утиск прав людини. Насильство може виявлятися в різних формах: від нав'язування прізвиська й образливого погляду – до вбивства. Одиниці вимірювання ступеня насильства немає, проте масштаби його повсякчас розширюються. Воно має універсальний характер. Його об'єктом може стати будь-яка людина, будь-яка сім'я, незалежно від їхнього соціального становища, рівня життя, місця проживання.

Мета і завдання дослідження

Мета публікації – дослідити поняття, зміст і сутність булінгу. Для реалізації зазначеної мети виконано такі завдання: проаналізовано визначення булінгу, його соціальну та правову сутність, визначено види булінгу, окремо розглянуто поняття мобінгу.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що питання профілактики булінгу досліджували у своїх працях іноземні вчені, зокрема: Д. Ольвеус, М. Сольберг, М. Шафер та ін. Проблеми насильства в освітньому середовищі на сучасному етапі присвятили роботи такі вітчизняні вчені, як: О. Барліт, Є. Бафія, Б. Братусь, С. Бурова, О. Дроздов, М. Дмитренко, С. Землюкова,

О. Лавриненко, Д. Ольшанський, В. Панок, В. Ролінський, В. Синьов, С. Стельмах, Я. Сухенко, А. Фройда, А. Чернякова та ін.

Виклад основного матеріалу

Дослідження проблеми такої форми насильства, як булінг, розпочалося порівняно нещодавно, у 60–70-ті роки ХХ століття, коли суспільство замислилося над наявністю зв'язку між явищами девіантної та агресивної поведінки в соціумі й тим, як людину виховують, як вона зростає та навчається протягом шкільних років, стало усвідомлювати важливість вивчення причин і наслідків цього явища, щоб отримати важелі впливу та контролю за ситуацією. Дослідження доводять, що булінг можна вважати першим кроком до справжнього насильства й злочинної поведінки. Так, 60 % із тих, кого було визначено як кривдника в 6–9 класах, мали хоча б одну судимість у віці до 24 років, а 35–40 % – три або більше серйозних злочинів на момент досягнення віку 25 років (Sempson, 2008, p. 49).

Насильницькі дії, незалежно від видів і форм вияву, можуть бути одноразовими чи регулярно повторюватися. Проте коли насилля стає систематичним і має на меті закріпити владу й авторитет шляхом приниження та знецінення іншої особи в її власних очах й очах інших людей, то для позначення цього явища використовують поняття «булінг».

Перша згадка про насилля в дитячому колективі сягає ще XVI століття, а перша наукова публікація про булінг з'явилася понад сто років тому – 1905 року (Zhebrova, 2016, p. 17).

Феномен шкільного насильства, або булінгу, як самостійний об'єкт наукового дослідження вперше з'явився в наукових працях скандинавських учених, що присвячені вивченню цькування, опису видів, форм і циклу насильства, а також розробленню комплексу заходів із запобігання та зниження рівня його поширення.

Термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully». Відповідно до визначення Кембриджського словника англійської мови, дієслово «to bully» має таке значення: «ображати або залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим, ніж ви, досить часто примушування такої особи до небажаних дій» ("Meaning of 'bully'", 1998). Оксфордський словник визначає дієслово «to bully» як «прагнути завдати шкоду, залякати або примусити до небажаної дії вразливу особу або особу, яка сприймається як така» ("Meaning of 'bully'", 1998). Українською мовою цей термін перекладають як «залякування», «цькування». Відмітною ознакою булінгу є систематичні акти знуцання з боку однієї особи чи групи осіб з індивіда, який не може себе захистити.

Булінг є явищем інтернаціональним, його досліджують учені різних країн: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії тощо. Знаний науковець І. Кон стверджує, що протягом останніх 20 років «булінг» став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який позначає складну сукупність соціальних, психологічних, кримінологічних і правових проблем ("Focus on bullying", 1998, p. 15).

Однак в Україні проблему булінгу лише починають вивчати. Вітчизняні дослідження здійснюють у напрямі педагогіки та психології, вони ґрунтуються на закордонних розробках теорії булінгу.

У науковій літературі, присвяченій питанням булінгу, представлено чимало визначень цього явища. Х. Лейманн тлумачить булінг як «соціальну взаємодію, через яку одна людина (іноді декілька) зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але переважно не більше ніж чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що формує в жертви стан безпомічності й виключення з групи» (Randall, 2001).

Дослідники О. Морозов, Д. Булда та М. Бородаєва визначають булінг як агресивне переслідування одного з членів колективу іншими членами колективу або його частиною (Moroz, 2010, p. 262-263).

На думку В. Пономарьова й О. Ожійової, така агресивна поведінка може виявлятися як у фізичному, так і в психологічному або комбінованому (фізичному та психологічному) насильстві. Крім того, О. Ожійова вважає, що такі дії вчиняють з певною особливою метою (Ponomarev, 2013, p. 126).

Булінг Т. тлумачить Докукіна як агресивну поведінку однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу (Dokunina).

Д. А. Лейн визначив поняття булінгу, як тривале фізичне або психічне насильство з боку одного індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатний захистити себе в певній ситуації (Leyn).

Норвезький психолог Д. Ольвеус 1993 року опублікував визначення булінгу в середовищі дітей і підлітків, яке стало загальноприйнятим: це навмисна, систематично повторювана агресивна поведінка, що ґрунтується на нерівності соціальної влади або фізичної сили (Olweus, 1993).

Л. Кішлі вважає, що основними характеристиками булінгу є емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. Дослідниця зазначає, що булінг – це агресивна поведінка, яка спрямована на приниження почуттів, висловлювання негативних емоцій і принизливих оцінок щодо іншої людини.

Водночас булінг не є порушенням закону, адже законодавство переважно не встановлює відповідальність за таку поведінку.

На думку А. Король, усі дії, які є булінгом, попри їх різноманіття, мають спільні риси:

1) дисбаланс влади, тобто кривдник і жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища, різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо;

2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно завдає емоційного чи фізичного болю потерпілому, насолоджується, спостерігаючи це;

3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання (Korol, 2009, p. 84-93).

За ознакою усвідомленості власних дій булінг можна поділити на:

– усвідомлений, тобто особа, яка вчиняє насильство, усвідомлює серйозність власних дій та їх наслідки;

– неусвідомлений, коли особа не сприймає власні дії як насильницькі, а вважає їх жартами або грою.

Пропонуємо поділити булінг за кількістю учасників:

– одноособовий (індивідуальний), коли булером є одна особа;

– групове, коли акти насильства здійснюють дві особи й більше (колектив).

Також булінг може виявлятися в різних формах. Він може бути:

– фізичним – завдання ударів, штовхання, пошкодження або крадіжка власності;

– словесним – глузування або висловлювання, якими ображають стать, расу або сексуальну орієнтацію;

– соціальним – виключення інших із групи чи поширення пліток або чуток;

– у письмовій формі – написання записок або знаків, що завдають болю чи є образливими;

– електронним (кібербулінг) – поширення чуток та образливих коментарів з використанням електронної пошти, мобільних телефонів (наприклад, надсилання SMS) і сайтів соціальних мереж.

Із цього ракурсу булінг поділяють залежно від середовища, де відбувається насильство, на реальний та віртуальний.

Кібербулінг (належить до віртуального виду насильства) – це електронне повідомлення, яке:

– використовують, щоб вивести з рівноваги, залякати або збентежити іншу особу;

– використовують електронну пошту, мобільні телефони, SMS і сайти соціальних мереж для залякування, збентеження, соціального виключення та завдання шкоди репутації та дружнім стосункам;

– передбачає приниження, образи, а також може передбачати поширення чуток, розкриття

приватної інформації, фотографій чи відео або містити погрози завдати шкоду;

– завжди є агресивним і завдає болю ("Bulinh - my vsi mozhemo", 2013, p. 3).

Американські дослідниці Р. Ковальські, С. Лімбер і П. Агатстон пропонують деталізованішу характеристику кібербулінгу, виокремлюють вісім типів такої поведінки ("Stop shkilnyi teror", 2017, p. 14-17):

– перепалки, або флеймінг, – обмін стислими гнівними й запальними репліками, використовуючи комунікаційні технології;

– нападки, постійні виснажливі атаки – переважно у вигляді повторюваних образливих повідомлень, спрямованих на жертву;

– обмовлення, зведення наклепів – поширення принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій;

– самозванство – булер позиціонує себе як жертву, використовуючи пароль доступу до її акаунта в соціальних мережах, блогу, пошти тощо, а потім здійснює негативну комунікацію;

– ошуканство – отримання персональної інформації в міжособовій комунікації, передання її (текстів, фото, відео) у публічну зону Інтернету;

– відчуження (остракізм), ізоляція – виключення з групи, яке наражає на емоційні негаразди, аж до повного емоційного руйнування дитини;

– кіберпереслідування – це дії з прихованого вистежування переслідуваних, учинені переважно нишком, анонімно, з метою організації злочинних дій на кшталт спроб зґвалтування, фізичного насильства, побиття;

– хепіслепінг – будь-які відеоролики, у яких записані реальні напади.

Слід зазначити, що цей вид цькування небезпечний ще й тим, що дорослі (батьки, вчителі та інші) здебільшого не можуть надати адекватної допомоги, оскільки не володіють досвідом і знаннями щодо такої комунікації в кіберпросторі. Тому діти переважно не звертаються за допомогою до дорослих.

У школах провінції Онтаріо від директорів вимагають реагувати на випадки кібербулінгу, якщо це впливає на атмосферу в школі. Тобто, якщо учень є жертвою булінгу та збентежений через розсилання електронного повідомлення про нього чи неї іншим учням школи, такий учень може не мати бажання надалі відвідувати школу. Тому, на нашу думку, булінг є неприпустимим незалежно від форми вияву.

Основною причиною булінгу є відмінність, несхожість жертви з іншими: нетиповість зовнішності, поведінки, одягу, стилю, соціального стану тощо. Тобто цькуванням діти реагують на особливості жертви, на те, що відрізняє її від інших (Hradova, & Artamonova, 2020, p. 88).

Булінг виявляється через різні форми насильства, які вчиняють систематично стосовно однієї і тієї самої особи.

Це можуть бути вияви:

1) фізичного насильства, що охоплює штовхання, зачіпання, підніжки, бійки, стусани, ляпаси, удари й інші дії, які завдають болю, тілесні ушкодження тощо.

Наприклад, підлітки повсякчас очікували школяра на подвір'ї закладу освіти й били за надмірно високі, на їхню думку, досягнення в навчанні;

2) психологічного насильства, що передбачає образи, поширення неправдивих чуток, глузування, залякування, ізоляцію, ігнорування, бойкот, відмову від спілкування, погрози, маніпуляції, шантаж. Наприклад, група дівчаток у класі обговорює вечірку у вихідні й обмінюється фотографіями, не зважаючи на одну дівчинку, яку діти вирішили не запрошувати, удаючи, що її не існує. Таке ігнорування повторюють щоразу;

3) економічного насильства, що охоплює дрібні крадіжки, пошкодження або знищення особистих речей, вимагання грошей, їжі. Наприклад, дванадцятирічного хлопчика останнім часом постійно ображають однокласники. Вони забирають у нього гроші, змушують щодня просити гроші. Він боїться про це розповісти комусь, тому що старші діти йому погрожували, що поб'ють якщо він кому-небудь про це скаже;

4) сексуального насильства, що передбачає образливі жести, висловлювання, прізвиська, жарти, погрози, поширення чуток, обмацування сексуального (інтимного) характеру та/або змісту тощо. Наприклад, учень 6-го класу постійно вживає слова із сексуальним підтекстом, у присутності дітей і вчителів імітує дій сексуального характеру, повторює ці дії стосовно однокласників (Tilikina, 2019).

Булінг – проблема, яка не має кордонів і рангів. Виникнення цього явища залежить від готовності найсильніших особистостей дозволити собі знущання над обраними об'єктами, проте є і інший бік цього явища – наскільки об'єкт булінгу готовий зазнати знущань і не готовий просити допомоги або протидіяти самостійно (Marianovska, 2019, p. 151).

Булінг активізується тоді, коли дисбаланс сил між людьми. Дисбаланс може означати, що один з учнів є старшим за віком, належить до іншої раси або має більше друзів, ніж інший.

В освітньому середовищі булінг відбувається не тільки між учнями/ученицями. Специфічною проблемою в освітньому середовищі є булінг з боку вчителів стосовно учнів або батьків. Такий булінг може виявлятися через систематичні дії: необґрунтоване заниження оцінок, систематичне ігнорування думки учня або його дій, вішання «ярликів» на учнів, застосування принизливих

слів, залякування. Іноді об'єктом такого булінгу (цькування) може бути весь клас або група, а подеколи учні зазнають булінгу з боку одразу декількох учителів. Таку форму поведінки вчителя можуть наслідувати й інші учні, що переростає в колективний булінг жертви.

Булінг розвивається за певною схемою та має декілька фаз розвитку, які можна зобразити як «Драбину булінгу» (див. рис.) ("Spiral bullinha", 2019).

Кожна сходинка цієї драбини відповідає певному етапу розвитку булінгу, емоційному стану жертви й певним діям кривдника.

Попередня фаза булінгу – це формування булінг-спільноти. У цій фазі відбувається ідентифікація мішені булінгу (1), тобто виявляється учень, який має певні відмінності від інших, його сприймають як того, хто не відповідає загальноприйнятим нормам або «не такий, як інші». Однією з причин початкового булінгу можуть бути слабкі соціальні вміння та навички дітей, коли вони не вміють домовлятися, просити допомоги, ділитися думками чи тим, що їх тривожить, розпізнавати свої почуття та стани інших дітей через міміку, жести, інтонації. Важливо, що для формування булінгу потрібне схвалення або мовчазна підтримка дій булера іншими – спостерігачами.

Приєднання спостерігачів до цькування формує «коло булінгу», яке поглиблює булінг, знижуючи під груповим тиском співпереживання стосовно жертви (пригнічення емпатії) і погіршуючи стан жертви. Потім виникає сварка або конфлікт (2). У класі відбуваються поодинокі явища, після яких ситуація повертається до норми. Через певний час у класі повторюються схожі випадки – повторення жорстоких дій (3), коли стає помітним, як розподілено владу серед учнів у класі. Унаслідок цього спостерігається самозахист сторін булінгу (цькування) (4). Не залежно від ролі, у якій знаходиться кожен з учасників булінгу, кожен намагається себе захистити: кривдник – нападами, жертва – замкнутістю, втечею від реальності, демонструє пасивну поведінку, не чинить спротиву нападам і знущанню. Саме відсутність спротиву жертви внаслідок слабого розвитку соціальних умінь робить для нападника жертву зручною для реалізації викривлених способів самоствердження через домінування та приниження.

Друга фаза – це фаза власне булінгу. Ця фаза передбачає, по-перше, навмисні (свідомі) загрози з боку кривдника (5) – посилюються напади проти одного учня/учениці. Використовують будь-яку можливість познущатися. По-друге, спостерігається зростання невпевненості в собі жертви – коли мішень булінгу дедалі сильніше відчуває невпевненість у собі. Про те, від чого учень-жертва/учениця-жертва страждає, він/вона нікому

не розповідає. Після другої фази булінгу відбувається «переломом» жертви, коли учень або учениця, які зазнали цькування, перестають чинити опір – і настає третя фаза булінгу – пікова фаза. У цій фазі статус мішені (жертви) за учнем/ученицею закріплюється, починається самобичування. Відбувається ізоляція жертви (7) – булінг переходить з активної форми в пасивну, тобто вияви булінгу стають менш помітними.

Наступним етапом стає саморуйнування жертви (8) – зовні ситуація в класі (групі) видається спокійною, явних конфліктів або сварок немає, але в жертви булінгу розвивається тривалий стрес.

Четверта фаза булінгу – найвища, коли починається виключення жертви (9) зі шкільного

колективу, жертва булінгу може почати пропускати навчальні заняття. На цьому етапі кривдник переслідує тільки одну мету – щоб його жертва покинула клас (групу), заклад освіти. Наслідком цього стає «хвороба» жертви (10), яка виявляється найчастіше поза закладом освіти (психічні розлади, тривожність, фізичне нездужання психосоматичного походження тощо). Проте булінг може відбуватися й за іншою схемою, не включаючи певні стадії цього процесу. Втручання або переривання цього процесу можливе на будь-якій зі сходинок, тому важливо вчасно розпізнати булінг і зупинити його на ранніх стадіях, коли ситуація не дійшла до найвищої сходинки ("Drabyna bulinhu").

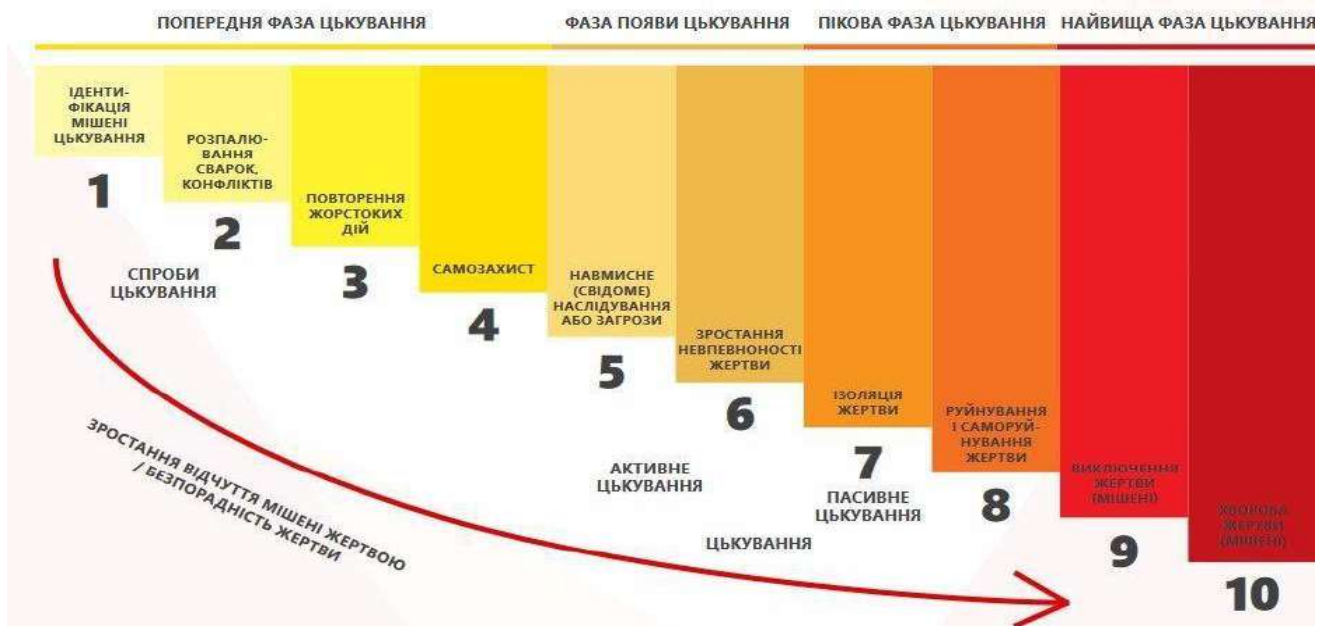

Рис. Дробица булінгу

Поширеним стає поняття мобінгу, яке науковці трактують по-різному. Прихильники першого підходу вважають мобінгом дії менш радикальні, ніж булінг: такі, як непристойні жарти, плітки. Прибічники другого підходу керуються кількісним показником безпосередніх «переслідувачів», називаючи мобінгом саме групові дії, а термін «булінг», на їхню думку, можна використовувати ширше щодо нападів будь-якого характеру (Léyn).

Мобінг можуть здійснювати не лише стосовно учасників освітнього процесу, а й на робочому місці.

Мобінг (від англ. mob – юрба) – систематичне цькування, психологічний терор, форма психологічного тиску у вигляді цькування співробітника в колективі, зазвичай з метою його звільнення. Цей термін на початку 1980-х років увів в обіг психолог і медик, доктор Ханц Лейман,

який провів дослідження цього явища на робочих місцях у Швеції.

Відомими є випадки, коли співробітники свідомо пошкоджували майно жертви, викидали її документи, ховали речі, псували техніку, видаляли потрібні файли, фізично переслідували в робочий та позаробочий час (зокрема по телефону), сексуально переслідували. Нерідко жертвами мобінгу стають молоді фахівці, які щойно прийшли на роботу в новий колектив. Такими жертвами можуть стати й працівники передпенсійного віку. Мобінг трапляється не тільки в приватних структурах, а й у державному секторі. Виявлено, що чим більший стаж державної служби, тим вищим є ризик застосування мобінгу з боку безпосереднього керівника, що виявляється переважно як надмірне завантаження роботою, порівняно з іншими працівниками, та/або доручення завдань,

які не відповідають рівню компетенції. Також керівник частіше застосовує мобінг до жінок, ніж до чоловіків.

Виокремлюють такі різновиди мобінгу:

1) вертикальний – колектив іде війною проти керівника, або ж начальник цькує працівника, який йому не імponує (босинг – від англ. boss);

2) горизонтальний – передбачає цькування колективом одного з працівників;

3) змішаний – коли цькують і по вертикалі, і по горизонталі. Образливі слова, ігнорування, непристойні жарти та коментарі, надмірна прискіпливість, бойкоти, небажання надавати інформацію, цькування перед усім колективом, доноси, плітки – це «легкі» вияви мобінгу.

Слід зауважити, що мобінг може бути свідомий (навмисний) і несвідомий (стихийний).

Свідомий мобінг передбачає цілеспрямовані дії, що мають конкретну, чітко сформульовану мету: створити людині такі умови, аби вона звільнилася із займаної посади. У такому випадку найчастіше йдеться про корисливі мотиви: обійняти чийсь посаду, привести на неї когось зі «своїх», вислужитися перед керівництвом.

Несвідомий – коли людина не усвідомлює, що здійснює цькування. Коли хтось із колег викликає в неї постійне роздратування, воно накопичується і мимоволі виявляється ззовні.

Мобінг може бути латентний і відкритий, індивідуальний і груповий. А ще хронічний, або самовідроджуваний, – коли, виживши одного колегу, й колектив береться за нову жертву. Так само може поводитися «серійний булер-кілер» (такими переважно є керівники відділів), який «знищує» жертву за жертвою. Нерідко трапляються булери-вампіри. Їх цікавить переважно процес, а не результат у вигляді звільнення колеги чи підлеглого. Основні способи виживання людини з роботи такі: відмова в допомозі та спілкуванні; ігнорування прохань; негласний бойкот; припинення ділових контактів; провокування стресових ситуацій; приниження тощо. Ті, хто здійснює мобінг, регулярно ставлять під сумнів професійну компетентність колеги; ігнорують його успіхи; за його досягнення хвалять інших; сприяють, аби працівник був навантажений неприємними йому обов'язками тощо. Дієвими є і дрібні дії: переплутати папери; видалити потрібні файли; зіпсувати техніку; «заморити» улюблені квіти; поширити плітки, що ганьблять людину; не покликати до телефону; не передати важливу інформацію; зробити об'єктом глузувань або неоднозначних жартів.

Унаслідок цькування на роботі може виникнути відчуття соціальної неповноцінності; захворювання на нервовому підґрунті; розлади сну; нервові зриви; депресивні стани; інфаркти й навіть самогубство. Відчуття «всі проти мене» руйнує психіку людини, фатально впливає на її

самооцінку. Працівник починає сумніватися в собі, власній компетентності, здатності порозумітися з іншими людьми. Найпарадоксальніше, що людина, яка зазнає систематичного цькування, інколи зятято не хоче йти з роботи. Боротьба заради боротьби призводить до схиблення психіки: прагнення «перемогти» глобалізується та перетворюється на супермету. Виникає ілюзія, що вона більше ніколи не зможе знайти собі «місце під сонцем». У жертви мобінгу може розвинути підозріливість на межі параної, коли рядові й навіть рутинні негаразди та збої в робочому процесі починають здаватися підступами ворогів, а в невинному зауваженні вчуваються іронія, сарказм і прихована критика. Виснаження нервової системи неминуче позначається на якості роботи.

Таким чином, на момент звільнення ні в кого не виникає сумніву в правомірності такого фіналу. Протягом тривалого часу потому людина ще може перебувати в стані посттравматичного стресу. Невпевненість у собі згодом може серйозно нашкодити на новому робочому місці й позначитися на подальшій долі. У цій тривалій психологічній війні не буває переможців: жертва знесилена й нерідко хвора; страждають її рідні та близькі. Організація, у якій таке сталося, зазнає матеріальних і моральних втрат: збитки через зниження продуктивності праці; підірвана репутація; звільнення (іноді трохи відстрочене) професіоналів, які не хочуть, з одного боку, брати участі в таких іграх, з іншого – ставати наступною жертвою.

Іноді не розрізняють явища конфлікту й булінгу. Конфлікт виникає, коли між двома чи кількома особами незгода, розбіжність думок або різні погляди. Конфлікт між учнями не завжди означає, що це булінг. Діти в ранньому віці вчать розуміти, що інші люди можуть мати іншу думку, ніж їхня власна, але розвиток цієї здатності сприймати іншу думку потребує часу, і цей процес триває до початку повноліття. Під час конфлікту кожна особа вільно висловлює свої погляди, то ж дисбалансу сил немає. Кожен відчуває, що може вільно обстоювати власну позицію. Засоби, якими люди вирішують конфлікт, може зробити його позитивним або негативним. Конфлікт стає негативним, коли особа поводить себе агресивно й виявляє це висловлюваннями чи діями, які завдають болю. Після цього конфлікт стає агресивною взаємодією. Конфлікт переростає в булінг, лише коли він повторюється знову й знову, виникає дисбаланс сил. Згодом може сформуватися схема поведінки, за якої особа, що поводить себе агресивно в конфлікті, продовжує так діяти або навіть загострює конфлікт. Особа, на яку спрямований агресивний конфлікт, може почуватися дедалі менше здатною висловити

власну думку. Саме тоді негативний конфлікт може перетворитися на булінг. Школа буде реагувати на булінг і конфлікт по-різному.

Нині в освітньому середовищі більшості шкіл переважають застарілі підходи до дисципліни, які ґрунтуються на системі покарань і заохочень, створюють змагальне середовище, використовують стигматизацію учнів (Alokhin, 2019, p. 89).

Наприклад, у разі конфлікту працівник школи може спробувати зібрати учнів, щоб кожен з них розповів свою версію подій, і допомогти їм спільно вирішити ситуацію. У випадку булінгу директор школи розгляне доцільність накладання прогресивних дисциплінарних заходів, які можуть передбачати відсторонення від занять або виключення зі школи.

Отже, булінг завжди має на меті: знищити, скривдити, деморалізувати, підкорити, викликати страх у жертви. В одному випадку це можуть бути систематичні словесні образи, вияви зневаги, знущання з когось. В іншому випадку наслідки можуть набувати форм вибивання, відбирання або пошкодження речей, приниження гідності тощо. Зазначені фізичні або словесні дії притаманні прямому булінгу. Зокрема, необхідно виокремити ще й непрямий булінг. Він виявляється через маніпулятивну поведінку, поширення пліток, відомостей, виключення зі спілкування певного кола осіб, спільних занять (хобі), ігор, ігнорування, бойкот.

Соціальну структуру булінгу можна розглядати крізь призму причин цього явища, переважна більшість яких має соціальне спрямування:

наявність у суспільстві фактично неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості; відсутність реальних дій, спрямованих на підвищення матеріального добробуту сімей; незадовільний стан роботи щодо підвищення рівня правової культури громадян; відсутність всебічної пропаганди ідей ненасильницького співіснування тощо.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в тому, що вперше комплексно досліджено визначення поняття булінгу, виокремлено його види, визначено фази його розвитку (драбина булінгу), сформульовано авторську дефініцію поняття боулінгу.

Висновок

Булінг – це один із видів насильства, який має навмисний характер, виявляється в тривалій агресії, пов'язаній з повторюваними діями фізичного, психічного, економічного, сексуального спрямування з боку особи або групи осіб, які мають певні переваги (фізичні, психологічні тощо), з можливим використанням технічних засобів, які вчиняють з певною метою (залякування особи, покарання за вчинення якогось діяння, моральне приниження, примушування зізнатися в чомусь тощо), що спричиняє різні (соціальні, матеріальні, моральні, фізіологічні, психологічні тощо) негативні наслідки та є небезпечним для життя та здоров'я особи.

REFERENCES

- Alokhin, M. (2019). Antybulinhovi praktyky v shkoli: sotsialno-pedahohichniy kontekst [Anti-bullying practices in school: socio-pedagogical context]. *Pedahohichniy protses: teoriia i praktyka, Pedagogical process: theory and practice*, 1-2(64-65), 85-91. Retrieved from <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/925043.pdf>. doi: 10.28925/2078-1687.2019.1-2.8592 [in Ukrainian].
- Buchner, G., Cizek, B., & Gossweiner, V. (et al.). (2007). *Grundlagen zu Gewalt in der Familie*. München. Retrieved from <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?FId=601624#vollanzeige>.
- Bulinh - my vsi mozheмо dopomohty tse zupynyty [Bullying - we can all help stop this]. (2013). Vesna (n.d.). www.edu.gov.on.ca. Retrieved from <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf> [in Ukrainian].
- Dokunina, T.V. Bulling - travlia v shkole [Bullying - is bullying at school]. *Sait "Beloruskaia organizatsiia vrachey", Site "Belarusian Organization of Doctors"*. Retrieved from http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bulling-v-shkolah/index.htm [in Russian].
- Drabyna bulinhu [Bullying ladder]. (n.d.). *nupp.edu.ua*. Retrieved from <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/drabina-bulingu.pdf> [in Ukrainian].
- Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities*. (1998). Victoria: British Columbia Ministry of Education.
- Hradova, Yu.V., & Artamonova, M.H. (2020). Konstytutsiino-pravovi zasady protydii bulinhu v Ukraini [Constitutional and legal principles of combating bullying in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University*, 29, 84-92. doi: 10.10.26565/2075-1834-2020-29-10 [in Ukrainian].
- Korol, A. (2009). Prychyny ta naslidky yavlyshcha bulinhu [Causes and consequences of bullying]. *Vidnovne pravosuddia v Ukraini, Restorative justice in Ukraine*, 1-2(13), 84-93. Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.Pdf [in Ukrainian].
- Leyn, D.A. *Shkolnaia travlia (bulling) [Bulling as a type of torture among minors]*. Retrieved from <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?414> [in Russian].

- Main definition of "bully" in English. (n.d.). *en.oxforddictionaries.com*. Retrieved from <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>.
- Marianovska, V.V. (2019). Bulinh: vitchyzniani ta zakordonnyi dosvid [Bullying: domestic and foreign experience]. *Obzor ekonomiki i menedzmenta transporta, Review of Transport Economics and Management*, 2(18), 147-154. doi: <https://doi.org/10.15802/rtem.v18i2.190706> [in Ukrainian].
- Meaning of "bully" in the English Dictionery. (1998). (n.d.). *dictionari.cambridge.org*. Retrieved from <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>.
- Morozov, O.A. (2010). Osobennosti bullinga i mobbinga v Rosii [Features of bullying and mobbing in Russia]. *Aktualnye problemy aviatsii i kosmonavтики, Actual problems of aviation and astronautics*, 6, 262-263 [in Russian].
- Olweus, D. (1993). *Bulling at school: what we know what we can do*. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.
- Ponomarev, V.I. (2013). Issledovaniia aktsentuatsiy kharaktera uchastnikov bullinga v kontingente podrostkov regionalnogo sotsialnogo zavedeniia dlia nesovershennoletnikh [Studies of accentuations of the character of bullying participants in the contingent of adolescents of a regional social institution for minors]. *Svit medytsyny ta biologii, The world of medicine and biology*, 3(39), 125-130. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29_41 [in Russian].
- Randall, P. (2001). *Bullying in Adulthood. Assessing the Bullies and Their Victims*. USA. Retrieved from <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.
- Sempson, R. (2008). *Zaliakuvannia v shkolakh [Intimidation in schools]*. SShA. Retrieved from https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf [in Ukrainian].
- Spiral bullinha [The Spiral of Bullying]. (2019). (n.d.). *psychologia.edu.ru*. Retrieved from <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html> [in Ukrainian].
- Stop shkilnyi teror. Osoblyvosti tskuvannia u dytiachomu vitsi. Profilaktyka ta protystoiannia bulinhu [Stop school terror. Features of bullying in childhood. Prevention and resistance to bullying]. (2017). (n.d.). *Doslidzhennya-bulinh*. Retrieved from <http://Doslidzhennya-bulinh/pdf> [in Ukrainian].
- Tilikina, N.V. (2019). *Fomy ta vydy bulinhu (tskuvannai) [Forms and types of bullying]*. Retrieved from <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf> [in Ukrainian].
- Zhebrova, A.O. (2016). *Bulinh yak riznovyd katuvan sered nepovnolitnikh [Bullying as a type of torture among minors]*. Retrieved from <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Zhebrova-Anastasiya-Oleksandrivna.pdf>. doi: <https://doi.org/10.18411/d-2016-154> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Альохін М. Антибулінгові практики в школі: соціально-педагогічний контекст. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2019. № 1–2 (64–65). С. 85–91. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/925043.pdf>. doi: 10.28925/2078-1687.2019.1-2.8592.
- Grundlagen zu Gewalt in der Familie / [G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner et al.] München, 2007. 74 p. URL: <https://www.fachportal/paedagogik.de/literatur/vollanzeige.html?FId=601624#vollanzeige>.
- Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити: посібник. Весна, 2013. С. 3. URL: <http://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/bullyinguk.pdf>.
- Докунина Т. В. Буллінг – травля в школі. *Белорусская организация врачей: [сайт]*. URL: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bulling-v-shkolah/index.htm.
- Драбина булінгу. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/drabina-bulingu.pdf>.
- Focus on bullying: A prevention program for elementary school communities. Victoria: British Columbia Ministry of Education, 1998. 15 p.
- Градова Ю. В., Артамонова М. Г. Конституційно-правові засади протидії булінгу в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2020. Вип. 29. С. 84–92. doi: 10.10.26565/2075-1834-2020-29-10.
- Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.Pdf.
- Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). URL: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=414>.
- Main definition of «bully» in English. URL: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/bully>.
- Марьяновська В. В. Булінг: вітчизняний та закордонний досвід. *Обзор экономики и менеджмента транспорта*. 2019. Вип. 2 (18). С. 147–154. doi: <https://doi.org/10.15802/rtem.v18i2.190706>.
- Meaning of «bully» in the English Dictionery. 1988. URL: <https://dictionari.cambridge.org/dictionary/english/bully?q=buling#translations>.
- Морозов О. А. Особенности буллинга и моббинга в России. *Актуальные проблемы авиации и космонавтики*. 2010. № 6. С. 262–263.
- Olweus D. *Bulling at school: what we know what we can do*. 1993. URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/pits.10114/abstract>.
- Пономарев В. И. Исследования акцентуаций характера участников буллинга в контингенте подростков регионального социального заведения для несовершеннолетних. *Світ медицини та біології*. 2013. № 3 (39). С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_3%2839%29_41.

- Randall P. Bullying in Adulthood. Assessing the Bullies and Their Victims. USA, 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.
- Семпсон Р. Залякування в школах: посібник. США, 2008. С. 49. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/poperedzhenya_dl/buling_article.pdf.
- Спираль буллинга. 2019. URL: <http://psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/pages/spiral-bullinga.html>.
- Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. 2017. С. 14–17. URL: <http://Doslidzhennya-buling/pdf>.
- Тілікіна Н. В. Форми та види булінгу (цькування) : лекція 2. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-ia-ivische.pdf>.
- Жеброва А. О. Булінг як різновид катувань серед неповнолітніх. 2016. С. 12. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/Жеброва-Анастасія-Олександрівна.pdf>. doi: <https://doi.org/10.18411/d-2016-154>.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2020

Levchenko Yu. – Ph.D in Law, Associate Professor Head of the Department of Criminology and Criminal Enforcement of the National Academy of the Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1124-9517>

Social and Legal Character of Bullying

Purpose. Analyze the concept of bullying, determine its social and legal nature. Based on the analysis, formulate your own definition of bullying. **Methodology.** The methodological basis of the study are general and special methods of scientific knowledge of socio-legal phenomena and processes. In particular, these are such methods as: historical-legal, dialectical, formal-logical, system-structural, statistical, etc. The theoretical basis of this publication were the works of domestic and foreign scientists on the study of bullying. The **scientific novelty** of the publication is that for the first time the definition of bullying has been comprehensively studied, its types have been singled out, the phases of its development (ladder of bullying) have been determined, and the concept of bullying has been given. **Conclusions.** If the problem of school bullying has been widely studied in the world since the 1980s, the attention of Ukrainian researchers to this issue has intensified only in the last decade (the first studies in Ukraine began only in 2005). This is primarily due to the fact that bullying has become widespread among Ukrainian schoolchildren (or, perhaps, society has become more likely to witness bullying as a result of horrific videos of children bullying each other). According to the WHO, Ukraine ranks in the top ten countries in Europe in terms of its prevalence among 11–15-year-old schoolchildren. Disappointing indicators make us think about the problem of all those who can help solve it – parents, teachers, human rights activists, psychologists and, of course, managers who shape education policy. However, in order to develop effective mechanisms to combat school bullying, it is necessary to operate with objective and relevant data on the current situation related to the phenomenon, to understand its social and legal character.

Keywords: bullying; violence; school violence; physical violence; economic violence; sexual violence; psychological violence; phases of bullying development; mobbing.

УДК 343.97:343.533

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.76>

Доброскок А. Ю. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-8566>

Кримінологічні детермінанти злочинності у сфері інтелектуальної власності

Метою статті є дослідження теоретичних і прикладних аспектів детермінації злочинності у сфері інтелектуальної власності. Методологія. Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. У процесі дослідження використано конкретно-соціологічні методи, проведено вибіркоче дослідження кримінальних проваджень, судових рішень. Здійснено узагальнення, обробку та аналіз отриманих результатів. Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу чинного законодавства та міжнародних нормативних актів; статистичний – для опрацювання емпіричних даних і в процесі дослідження статистичного матеріалу з метою напрацювання математичного підґрунтя. Спеціальним методом дослідження, використаним у статті, є метод системного аналізу. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що окреслено проблемні питання детермінації злочинності у сфері інтелектуальної власності. **Висновки.** У статті на підставі даних кримінологічного дослідження виокремлено детермінанти, які позначаються на здійсненні злочинних посягань на об'єкти інтелектуальної власності. Серед причин низького рівня захисту прав інтелектуальної власності в Україні визначено неналежний нагляд за дотриманням законодавства державою, брак кваліфікованих фахівців у цій сфері, низький рівень правової культури, відсутність належних знань та інформації щодо захисту прав інтелектуальної власності тощо. Детермінанти злочинів у сфері інтелектуальної власності поділено на чотири групи, а саме: економічні, організаційно-управлінські, політичні, соціально-психологічні. Виявлено основні проблеми, які потребують розв'язання для мінімізації причин та умов учинення правопорушень у сфері інтелектуальної власності. У зв'язку із цим стає можливим розробити ефективні заходи запобігання злочинам розглянутої категорії.

Ключові слова: злочини у сфері інтелектуальної власності; заходи запобігання; економічний; організаційно-управлінський; політичний; соціально-психологічний; детермінанта.

Вступ

Явище злочинності у сфері інтелектуальної власності призводить до негативних змін у суспільному житті та суспільній свідомості, які не можна виміряти в грошовому еквіваленті. В Україні щорічного загального звіту про злочинність у сфері інтелектуальної власності немає. У зв'язку із зазначеним, не можна точно оцінити, яких збитків завдає економіці України злочинність у сфері інтелектуальної власності. Проте можна дійти висновку, що акумулятивним негативним впливом на суспільство від функціонування цього різновиду злочинності є стан незахищеності інтелектуальної власності, що заважає нормальному розвитку суспільних відносин щодо реалізації прав інтелектуальної власності, сповільнює розвиток національної економіки (Novikov, 2019).

На нашу думку, одним з головних завдань кримінології є запобігання злочинності. Ефективне запобігання злочинам неможливе без визначення та подолання причин й умов, які впливають на обрання правопорушниками злочинної поведінки. Детермінація злочинності є центральною та найбільш дискусійною проблемою всієї галузі кримінологічних знань. Беззаперечним є твердження, що кримінологічна детермінація – це

різновид соціальної детермінації, яку можна розглядати в межах загальнішої системи – детермінації подій та явищ природи й суспільства (Kuznetsova, 1984).

Мета і завдання дослідження

Мета публікації – аналіз причин та умов злочинності у сфері інтелектуальної власності для подальшого розроблення ефективних заходів запобігання злочинам у сфері інтелектуальної власності. Для досягнення мети поставлено завдання висвітлити сутність основних детермінант злочинності у сфері інтелектуальної власності.

Виклад основного матеріалу

В Україні щороку реєструють значну кількість злочинів у сфері інтелектуальної власності. Основними регіонами за кількістю виявлених злочинів у сфері інтелектуальної власності є м. Київ, Харківська, Одеська, Донецька, Львівська, Київська, Дніпропетровська, Херсонська області. Зазначене дає підстави стверджувати, що злочинність у сфері інтелектуальної власності поширена в густонаселених промислових областях, де зосереджений товарний і грошовий обіг.

Європейська комісія внесла Україну до списку країн, які порушують права інтелектуальної власності та завдають цим шкоди економічним

інтересам Європейського Союзу. У звіті Європейської комісії йдеться про те, що в Україні наявні проблеми щодо законодавчого захисту прав інтелектуальної власності з приводу механізмів реєстрації торговельних марок, а також стосовно транзиту контрафактної та піратської продукції на ринки Євросоюзу ("Zvit Yevropeiskoi komisii", 2018).

Злочинність у сфері інтелектуальної власності – це сукупність злочинних посягань на встановлений порядок володіння, користування та розпорядження об'єктами права інтелектуальної власності, унаслідок яких завдають значної шкоди конкретним правласникам (Novikov, 2015). Необхідно також зазначити, що злочини у сфері інтелектуальної власності належать до групи економічних злочинів, якими слід вважати суспільно небезпечні діяння, що вчинюють у сфері економіки.

Кримінологи не мають однозначної думки стосовно кола злочинів, які безпосередньо посягають на право інтелектуальної власності. Водночас більшість науковців переконані, що до них належать: порушення авторського та суміжних прав (ст. 176 КК України); порушення права на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (ст. 177 КК України); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК України); а також незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну й банківську таємницю (ст. 231 КК України), і розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК України). Останні два склади належать до злочинів проти інтелектуальної власності тільки в частині незаконного отримання та розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю (Novikov, 2019).

Визначившись із поняттям і видами злочинів проти інтелектуальної власності, розглянемо їх кримінологічні детермінанти, що об'єднують причини й умови злочинності. Кримінологічні детермінанти становлять сукупність соціально негативних, економічних, ідеологічних, психологічних, організаційно-управлінських явищ, які породжують та обумовлюють (детермінують) злочинність як їх наслідок. У кримінологічній науці це означає, що причина зумовлює наслідок – злочинність, а в окремому злочині дія індивіда – власне злочин. На відміну від причини, умова лише допомагає реалізації її дії, становить середовище, обстановку, що допомагає, сприяє дії цих причин. Однак безпосередньо сама умова не може спричинити вчинення злочину, вона виконує допоміжну роль, тоді як причина – визначальну (Makotchenko, 2019).

Причинами низького рівня захисту прав інтелектуальної власності в Україні є, зокрема, неналежний нагляд за дотриманням законодавства державою, брак кваліфікованих фахівців у цій сфері, низький рівень правової культури, відсутність належних знань та інформації щодо захисту прав інтелектуальної власності тощо. Умовою належної правової охорони прав інтелектуальної власності є запобігання правопорушенням у зазначеній сфері. Важливу роль у запобіганні правопорушенням, які посягають на права інтелектуальної власності, відіграє держава, оскільки вона має забезпечувати застосування запобіжних заходів, спрямованих на переорієнтування поведінки суб'єктів у напрямі вчинення правомірних дій, ліквідацію причин та умов учинення таких правопорушень, запобігання протиправним посяганням і зменшення кількості правопорушень у цій сфері (Bakhur, 2019).

Пропонуємо виокремити економічні, організаційно-управлінські, політичні, соціально-психологічні детермінанти та розглянути їх детально.

Економічна сфера – це своєрідний фундамент суспільства, що відіграє вирішальну роль у його розвитку. Ринкові відносини у сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, обтяжені гострими суперечностями, що спричиняють криміногенні деформації елементів суспільної свідомості. Низька інвестиційна привабливість України, що притаманна нашій країні вже протягом тривалого часу, блокує можливості розширення іноземних капіталовкладень у вітчизняну економіку. Зниження інвестиційної привабливості призводить до відтоку капіталів, рецесії економічного розвитку, унеможливлює вливання в проблемні сектори економіки та їх реструктуризацію, погавлення розвитку (Beschastnyi, 2017). Панування олігархічної моделі економічних відносин супроводжується такими криміногенними явищами, як тінізація та монополізація економіки, поглиблення економічної нерівності, погіршення показників зайнятості та бідності переважної частини населення (Holovkin, 2014).

Досліджуючи економічні умови та причини, слід зазначити, що детермінанти злочинності у сфері інтелектуальної власності полягають у суперечностях економічних відносин інтелектуальної власності. Здебільшого виробник намагається отримати максимальну вигоду від продажу об'єкта інтелектуальної власності чи товару, у якому його втілено, а споживачі намагаються зменшити витрати таких угод. Таким чином, конфлікт інтересів виробників і споживачів інтелектуальної продукції є основою мотивації кримінального порушення інтелектуальної власності (Novikov, 2015).

Крім того, чинниками впливу на виникнення злочинності у сфері інтелектуальної власності є ринкові показники: підприємницький клімат і конкурентна спроможність товарів та послуг, експортно-імпорتنі показники, рівень заробітної плати, фінансування державних установ і лабораторій, розподіл державного бюджету за напрямками науково-технічної та інноваційної діяльності тощо (Kostiuk, 2019).

Отже, основними завданнями забезпечення соціальної безпеки є виявлення та оцінювання ризиків і загроз, пошук резервів підвищення соціальної безпеки, активізування соціально-економічного розвитку держави, розроблення механізмів, засобів і методів для запобігання соціальним загрозам.

Економічні детермінанти тісно пов'язані з організаційно-управлінськими, що охоплюють недоліки державного управління інноваційною діяльністю та освітою в Україні. Уряд України виявляє пасивність в інноваційній сфері. Фінансування наукових досліджень і розробок – це головний фактор державного управління у сфері науки й технологій. Від обсягів і надійності фінансування залежить результат науково-технічної діяльності. Відсутність стимулювання творчої праці, на думку О. А. Підпригори, О. О. Підпригори, активізації інвестиційної та інноваційної діяльності є негативним явищем в економіці України (Pidpryhora, O.A., & Pidpryhora, O.O., 1998).

Вагоме місце в детермінаційному комплексі злочинності у сфері інтелектуальної власності посідають *політичні детермінанти*. Політичній владі притаманні такі криміногенні явища та процеси, як клептократія, корупція, лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур (Holovkin, 2014).

Державна політика в соціально-політичній сфері видається неоднозначною. З одного боку, Україна має відповідний блок законодавства, спрямований на регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, які дають підстави національним і європейським фахівцям стверджувати, що рівень цього законодавства здебільшого відповідає європейським і міжнародним стандартам (Orliuk et al., 2006). А з іншого боку – можна констатувати несформованість вираженої державної політики та волі уряду в протидії злочинності у сфері інтелектуальної власності, про що свідчить визнання Міжнародним Альянсом Інтелектуальної Власності (IIPA) 7 лютого 2013 року України як «Priority Foreign Country» – країною з найвищим рівнем цифрового та фізичного піратства ("IIPA Special 301", 2015).

Криміногенне значення має також недосконалість законодавчих актів, їхня неповнота,

неясність, а подеколи й суперечливість, що призводить до формування в українських громадян правового нігілізму, який нерідко виявляється у вільному тлумаченні закону й інших нормативних актів посадовцями, а в пересічних громадян – у дотриманні закону та вказівок зазначених осіб за власним бажанням і на власний розсуд (Denysov, 2019).

Останніми роками науковці традиційно виокремлюють такі криміногенні політичні фактори зазначених явищ: нестабільність курсу політичних реформ; критично високий рівень корумпованості правоохоронної системи (пов'язаної, зокрема, з використанням об'єктів інтелектуальної власності). Згідно з даними авторитетної міжнародної організації Transparency International, за масштабами корупції Україну оцінено в 27 балів (100 балів – це мінімальна корупція, а 10 балів – максимальна), і вона посіла 130-те місце у світі, що відповідає рівню таких держав, як Нікарагуа, Парагвай та Сомалі. Отже, без суттєвого зниження рівня корупції про належну протидію злочинності в нашій державі не може йтися (Denysov, 2019); «самоусунення» держави від регулювання низки сфер економіки (серед яких підприємництво) (Tyshchuk, Kharazishvili, & Ivanov, 2011); державна зневага до ефективного розвитку національного наукового потенціалу; відтік талановитих наукових кадрів за кордон після отримання іноземних грантів, запрошення на навчання, унаслідок обміну досвідом тощо; надзвичайно ліберальна кримінальна політика у сфері боротьби з порушенням права інтелектуальної власності; низький рівень державної підтримки вітчизняної продукції результатів інтелектуальної діяльності, які нині не є прибутковим видом діяльності, унаслідок чого перемищуються в тіньову економіку; необґрунтована орієнтованість на закордонні моделі електронних пристроїв і відсутність ефективного розвитку національної ІТ-індустрії, зокрема державного замовлення на фінансування національного програмного забезпечення, операційної системи й пакету найпопулярніших офісних програм (Kostiuk, 2017).

Кризові явища та процеси в економіці, політиці й державному управлінні негативно позначаються на соціальній сфері, погіршують рівень і якість життя мільйонів громадян, посилюють соціальне напруження та радикальні настрої. У зв'язку із цим важливу роль відіграють *соціальні умови та причини*, що детермінують кримінальні правопорушення у сфері інтелектуальної власності. Правовий нігілізм визначають як негативне ставлення громадян до права, законів, наявність у них установки на можливість досягнення соціально значущих результатів протизаконними засобами. У практичній діяльності це явище означене браком солідарності з правовими

приписами, з їх виконанням у корисливих інтересах чи під загрозою примусу. Правовий нігілізм часто набуває агресивного й зухвалого характеру, є глибоким і масовим, охоплює всі сфери суспільства. Саме в кризовому соціумі поширеним стає феномен правового нігілізму, безпосередньо пов'язаний зі злочинністю (Denysov, 2019). На рівні суспільної свідомості українців переважає зневажливе ставлення до інституту права інтелектуальної власності. Причини цього явища пов'язані з окресленими вище детермінантами. Безконтрольність мережі Інтернет призвела до існування цілих доменів з неліцензійною продукцією. Крім того, відкрите поширення контрафакту на «радіоринках» негативно впливає на стан правової культури та поваги до права інтелектуальної власності (Novikov, 2015).

Таким чином, зв'язок між кримінальними правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та чинниками, що їх обумовлюють, – це не паралельні й не залежні зв'язки, а ланцюжок взаємопов'язаних детермінуючих зв'язків, у межах яких матеріальні чинники соціально-економічного спрямування, що є визначальними, від ступеня до ступеня детермінують злочинність за допомогою політичних, організаційно-правових і соціально-психологічних чинників. Окреслені детермінанти, діючи в сукупності та виявляючи тісні кореляційні зв'язки, деструктивно впливають на всіх членів суспільства, водночас лише особи із сильною волею та самоаналізом спроможні чинити внутрішній опір таким детермінантам і не піддаватися на оманливу ідею досягнення будь-якого блага без наполегливої праці.

Наукова новизна

У статті визначено основні причини й умови, що обумовлюють учинення злочинів у сфері інтелектуальної власності. З'ясовано специфіку детермінант, на підставі чого окреслено причини, які спонукають злочинців посягати на об'єкти інтелектуальної власності й обумовлюють їхні дії, обставини, що створюють сприятливі умови для вчинення таких діянь.

Висновки

Як і кожен винахід людини, інтелектуальна власність має два аспекти: з одного боку, дає змогу підприємствам бути продуктивнішими, миттєво обмінюватися інформацією, з іншого – надає злочинцям додатковий інструмент для вчинення злочинів. Питання полягає в тому, як таку злочинну поведінку можна контролювати, оскільки це приховані за технологіями та інноваціями злочини.

Підсумовуючи викладене, можемо встановити тісний взаємозв'язок між елементами де термінаційного комплексу злочинності у сфері інтелектуальної власності. У своїй сукупній дії вони стають умовами формування криміногенних поглядів, традицій та звичаїв, установок у суспільній свідомості, пов'язаних зі зневажливим ставленням до права інтелектуальної власності, сприяють функціонуванню та розвитку злочинності у сфері інтелектуальної власності. Практика засвідчує, що частину злочинів у сфері інтелектуальної власності не розкривають, а подеколи й зовсім не виявляють, вони залишаються латентними. Складність виявлення таких злочинів і професійної діяльності з надання публічних послуг у сфері інтелектуальної власності полягає в тому, що їх учинення, крім зацікавлених учасників, протягом тривалого часу або й зовсім ніхто виявити не може (Торчії, 2020).

Основними проблемами, які потребують розв'язання для мінімізації причин та умов учинення правопорушень у сфері інтелектуальної власності, є: низький рівень запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов учинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх учинення; низький рівень правової культури громадян, роз'яснювальної роботи серед населення для формування відповідального ставлення до питань дотримання законності, профілактики правопорушень і боротьби з такими посяганнями; відсутність дієвого та чіткого нагляду з боку уповноважених державою органів за дотриманням відповідного законодавства (Bakhur, 2019).

REFERENCES

- Bakhur, O.V. (2019). Profilaktyka pravoporushen u sferi intelektualnoi vlasnosti [Prevention of intellectual property offenses]. *Pravnychiy chasopys Donetskooho universytetu, Law Journal of Donetsk University*, 2(38), 83-91. doi: 10.31558/2518-7953.2019.2.11 [in Ukrainian].
- Beschastnyi, V. (2017). Kryminolohichniy analiz suchasnykh tendentsii zlochynnosti v Ukraini [Criminological analysis of current crime trends in Ukraine]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law*, 2, 245-250. Retrieved from <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/2/48.pdf> [in Ukrainian].
- Denysov, S. (2019). Suchasni determinanty zlochynnosti v Ukraini [Modern determinants of crime in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4, 21-33. doi: <https://doi.org/10.34285/visnyknapu2019.04.021> [in Ukrainian].
- Holovkin, B.M. (2014). Zahalna kharakterystyka determinantiv zlochynnosti v Ukraini [General characteristics of the determinants of crime in Ukraine]. *Forum prava, Forum of Law*, 1, 106-111. Retrieved from [79](http://www.irbis-</p></div><div data-bbox=)

- nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2014_1_21.pdf [in Ukrainian].
- IIPA Special 301 Report Documents Piracy and Other Barriers that Harm U.S. Creators in Online & Physical Markets, Posing Threats to U.S. Job and Export Growth, in 48 Countries. (n.d.). *www.iipa.com*. Retrieved from <http://www.iipa.com/pdf/2013SPEC301PRESSRELEASE.PDF>.
- Kostiuk, V.V. (2017). Prychyny ta umovy zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [Causes and conditions of crime in the field of intellectual property]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk, Prykarpattya Legal Bulletin*, 1(16), vol. 2, 222-235 [in Ukrainian].
- Kostiuk, V.V. (2019). Kryminolohichna kharakterystyka zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [Criminological characteristics of crime in the field of intellectual property]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kuznetsova, N.F. (1984). *Problemy kriminologicheskoy determinatsii [Problems of Criminological Determination]*. V.N. Kudriavtseva (Ed.). Moscow: MGU [in Russian].
- Makotchenko, L.M. (2019). Determinatsiia perevyschennia vlady abo sluzhbovykh povnovazhen pratsivnykom pravookhoronoho orhanu [Determination of excess of power or official authority by a law enforcement officer]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2, 162-166. doi: 10.31733/2078-3566-2019-2-162-166 [in Ukrainian].
- Novikov, O. (2014). Nedoliky y prorakhunky polityky derzhavy v epokhu postindustrialnoi ekonomiky yak determinuiuchy kompleks zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [Disadvantages and miscalculations of state policy in the era of post-industrial economy as a determining set of crimes in the field of intellectual property]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 4, 338-342. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_4_73 [in Ukrainian].
- Novikov, O. (2019). Crimes against intellectual property: concept, types, current situation and development trends. *Law Review of Kyiv University of Law*, 3, 234-239. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.40>.
- Novikov, O.V. (2015). Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [Criminological characteristics and prevention of crime in the field of intellectual property]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Novikov, O.V. (2019). Nehatyvni sotsialni naslidky zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti [Negative social consequences of intellectual property crime]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava, Journal of Eastern European Law*, 69, 177-184. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3555215> [in Ukrainian].
- Orliuk, O.P., Sviatotskyi, O.D., & Demchenko, T.S. (et al.). (2006). *Pravove rehulivannia vidnosyn u sferi intelektualnoi vlasnosti: haluzevi aspekty [Legal regulation of relations in the field of intellectual property: sectoral aspects]*. Kyiv: NDI intelekt. vlasnosti APrN Ukrainy [in Ukrainian].
- Pidopryhora, O.A., & Pidopryhora, O.O. (1998). *Pravo intelektualnoi vlasnosti Ukrainy [Intellectual property law of Ukraine]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
- Topchii, V.V. (2020). Heohrafiia zlochynnosti u sferi intelektualnoi vlasnosti v Ukraini [Geography of intellectual property crime in Ukraine]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk, Prykarpattya Legal Bulletin*, 4(29), vol. 1, 148-152. doi: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4\(29\).413](https://doi.org/10.32837/pyuv.v1i4(29).413) [in Ukrainian].
- Tyshchuk, T.A., Kharazishvili, Yu.M., & Ivanov, O.V. (2011). *Tinova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napriamy podolannia [Shadow economy in Ukraine: scales and directions of overcoming]*. Ya.A. Zhalila (Eds.). Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Zvit Yevropeiskoi komisii "Pro zakhyst ta vykonannia prav intelektualnoi vlasnosti u tretikh krainakh": vid 12 berez. 2018 r. [European Commission report "On the protection and enforcement of intellectual property rights in third countries" from March 12, 2018]. (n.d.). *trade.ec.europa.eu*. Retrieved from https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/march/tradoc_156634.pdf [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бахур О. В. Профілактика правопорушень у сфері інтелектуальної власності. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 2 (38). С. 83–91. doi: 10.31558/2518-7953.2019.2.11.
- Бесчастний В. Кримінологічний аналіз сучасних тенденцій злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 245–250. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/2/48.pdf>.
- Денисов С. Сучасні детермінанти злочинності в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4. С. 21–33. doi: <https://doi.org/10.34285/visnyknapu2019.04.021>.
- Головкін Б. М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. № 1. С. 106–111. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2014_1_21.pdf.
- IIPA Special 301 Report Documents Piracy and Other Barriers that Harm U.S. Creators in Online & Physical Markets, Posing Threats to U.S. Job and Export Growth, in 48 Countries. URL: <http://www.iipa.com/pdf/2013SPEC301PRESSRELEASE.PDF>.
- Костюк В. В. Причины та умови злочинності у сфері інтелектуальної власності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1 (16). Т. 2. С. 222–235.
- Костюк В. В. Кримінологічна характеристика злочинності у сфері інтелектуальної власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 229 с.
- Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминалогической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. М. : МГУ, 1984. 200 с.

- Макотченко Л. М. Детермінація перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 162–166. doi: 10.31733/2078-3566-2019-2-162-166.
- Новіков О. Недоліки й прорахунки політики держави в епоху постіндустріальної економіки як детермінуючий комплекс злочинності у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 338–342. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_4_73.
- Novikov O. Crimes against intellectual property: concept, types, current situation and development trends. *Law Review of Kyiv University of Law*. 2019. No. 3. P. 234–239. doi: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.40>.
- Новіков О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у сфері інтелектуальної власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 187 с.
- Новіков О. В. Негативні соціальні наслідки злочинності у сфері інтелектуальної власності. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 177–184. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3555215>.
- Правове регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності: галузеві аспекти : монографія / [О. П. Орлюк, О. Д. Святоцький, Т. С. Демченко та ін.]; наук. ред. О. П. Орлюк. Київ : НДІ інтелект. власності АПРН України, 2006. 416 с.
- Підопригора О. А., Підопригора О. О. Право інтелектуальної власності України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 336 с.
- Топчій В. В. Географія злочинності у сфері інтелектуальної власності в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 4 (29). Т. 1. С. 148–152. doi: [https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i4\(29\).413](https://doi.org/10.32837/ryuv.v1i4(29).413).
- Тищук Т. А., Харазішвілі Ю. М., Іванов О. В. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання : аналіт. доп. / за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2011. 96 с.
- Про захист та виконання прав інтелектуальної власності у третій країнах : звіт Європейської комісії від 12 берез. 2018 р. URL: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/march/tradoc_156634.pdf.

Стаття надійшла до редколегії 23.12.2020

Dobroskok A. – Lecturer of the Department of Criminology and Penal Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7047-8566>

Criminological Determinants of Intellectual Property Crimes

*The purpose of this article is to study the theoretical and applied aspects of the determination of intellectual property crime. **Methodology.** Methodological tools are selected in accordance with the purpose, specifics of the object and subject of research. In the process of research specific sociological methods were used, a sample study of criminal proceedings and court decisions was conducted. Generalization, processing and analysis of the obtained results are carried out. The comparative legal method was used in the analysis of current legislation and international regulations; statistical – for the processing of empirical data and in the process of studying statistical material in order to develop a mathematical basis. A special research method used in the article is the method of system analysis. The **scientific novelty** of the publication is that it outlines the problematic issues of determining crime in the field of intellectual property. **Conclusions.** The article offers the data of criminological research, which allowed to identify the determinants that affect the commission of criminal encroachments on intellectual property. Among the reasons for the low level of protection of intellectual property rights in Ukraine are improper supervision of compliance with the law by the state, lack of qualified specialists in this field, low level of legal culture, lack of proper knowledge and information on intellectual property protection. The determinants of crimes in the field of intellectual property are divided into four groups, in particular, economic, organizational and managerial, political, socio-psychological. The main problems that need to be solved to minimize the causes and conditions of infringements in the field of intellectual property have been identified. As a result, it becomes possible to develop effective measures to prevent crimes in this category.*

Keywords: crimes in the field of intellectual property; prevention measures; economic; organizational and managerial; political; socio-psychological determinants.

Кравченко І. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових наук загальноуніверситетських кафедр Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Северодонецьк
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3082-4970>

Проблеми нормативного визначення поняття «приватне життя» з огляду на допустимість меж обмеження прав працівників під час здійснення роботодавцем заходів контролю

На підставі аналізу норм національного та європейського законодавства, практики Європейського суду з прав людини та національної судової практики надано правову характеристику понять «приватне життя» й «особисте життя» з огляду на допустимі межі обмеження прав і свобод працівників під час здійснення роботодавцем контролю із застосуванням технічних засобів та способів за виконанням ними трудових функцій. Вивчено питання можливості нормативного закріплення поняття «приватне життя» та визначення імовірних меж обмеження прав і свобод працівників. **Метою статті є встановлення можливості застосування в Україні до трудових правовідносин практики Європейського суду з прав людини щодо нормативного закріплення права працівників на приватне життя. Наукова новизна публікації полягає в тому, що питання правомірності втручання в приватне життя працівників під час здійснення контролю роботодавця за працівником з використанням технічних засобів комплексно досліджено з огляду на їх види, вимоги законодавства, зокрема практику Європейського суду з прав людини. Предметом дослідження статті є обґрунтування можливості нормативного закріплення в законодавстві України поняття «приватне життя» й імовірних меж обмеження прав працівників від втручання хазяйської (дисциплінарної) влади роботодавця у сферу їх приватної автономії. Висновки. Ефективний захист права працівників на приватне життя, приватності особистої зони під час виконання ними трудових функцій неможливе без його нормативного регулювання з використанням практики Європейського суду з прав людини.**

Ключові слова: найманий працівник; роботодавець; приватне життя; особисте життя; робоче місце працівника; персональні дані; захист персональних даних; дотримання та захист прав і свобод людини і громадянина; правомірне обмеження прав і свобод громадян.

Вступ

Стрімкий розвиток сучасних технологій, особливо цифрових, з огляду на забезпечення державної та суспільної безпеки, стає невіддільною частиною нашого сучасного життя, надає технічну можливість зняття інформації з транспортних телекомунікаційних й електронних інформаційних мереж, публічних і прихованих відеоспостережень і прослуховувань, контролю за електронним листуванням і спілкуванням осіб у соціальних мережах. Нині не є утопічною, а, швидше, є звичною суть роману-антиутопії Джорджа Орвелла «1984», опублікованого ще 1949 року, щодо можливості тотального стеження та/або контролю над населенням країни (Orwell, 2004).

В умовах сьогодення контроль за допомогою спеціальних засобів здійснюють на закритих об'єктах, у сховищах і навколо них, у житлових кварталах, розважальних і спортивних об'єктах, офісних і торговельних приміщеннях, на підприємствах, організаціях й установах тощо. Завдяки застосуванню цих засобів є можливість розв'язати безліч суспільних і життєвих проблем, фіксувати (документувати) події та/або діяння осіб, контролювати ситуацію та/або запобігати подіям, що призводять до негативних наслідків.

Питання розширення сфери застосування таких спеціальних засобів особливо гостро постало з огляду на антитерористичні й протиепідемічні заходи ("Postanova Kabinetu Ministriv", 2020), які не можна уявити без контролю за всім населенням держави та/або його окремих верств, практично в усіх галузях суспільного, а інколи й приватного життя. До того ж, забезпечення принципів відкритості й прозорості в діяльності органів державної влади як передумови утвердження демократії участі (Nesterovych, 2016; Butkova, 2020) сприятиме розширенню меж відкритості публічного простору, зокрема того, який безпосередньо не пов'язаний з державним сектором.

Технологічний прогрес, розвиток цифрових технологій, поява нових форм і розвиток трудових відносин, а також життєво небезпечні явища та загрози для суспільства неминуче призводять до появи й нових викликів для прав людини, зокрема трудових, адже правове регулювання здебільшого стосується наявних відносин і не розраховане на появу нових форм у швидкозмінних сучасних соціальних процесах. Таким чином постає логічне й принципове питання щодо меж застосування спеціальних засобів контролю в сучасних умовах існування, тобто меж між загальною громадською безпекою як «суспільним благом» та приватним життям як «особистим благом» конкретної людини.

Отже, актуальною проблемою правового регулювання є можливість закріплення в перспективному трудовому законодавстві таких норм, які б, з одного боку, дозволяли роботодавцю контролювати виконання найманими ним працівниками своїх трудових обов'язків, зокрема з використанням технічних засобів стеження, а з іншого – забезпечили реалізацію передбачених Конституцією України трудових прав і гарантій працівників, серед яких і право на особисту зону в момент виконання ними трудових обов'язків, не вдаючись до дій, що принижують їхню честь і гідність. Україн важливим є використання досягнень високих технологій щодо контролю за найманими працівниками, які не мали б дискримінаційного характеру, що на сьогодні має різні форми та вияви (Nesterovych, 2020). Водночас без нормативного визначення самого поняття «приватне життя» закріпити правові обмеження щодо втручання в приватне (особисте) життя працівників є неможливим.

Аспекти зазначеної проблеми досліджували вчені-фахівці різних галузей права. Так, питання суті, становлення та змісту поняття «приватне життя» й «особисте життя» вивчали О. О. Андрієвська, О. Л. Барабаш, А. Б. Венгер, Л. В. Ємчук, А. О. Іщенко, І. П. Касперський, А. В. Ковбан, Л. О. Красавчиков, А. І. Марущак, І. В. Михайленко, С. Т. Мішуровська, О. З. Панкевич, І. Л. Петрухін, Т. А. Плуґагар, О. О. Посикалюк, К. Р. Резворович, В. О. Серьогін тощо; правовий захист інформації про особу – Д. С. Азаров, В. М. Брижко, А. В. Кардаш, В. Г. Пилипчук, О. М. Рим, М. І. Саєнко, Т. Л. Сироїд тощо; засади прозорості та відкритості публічного простору й заборона дискримінації у сфері питання порушення роботодавцями права на повагу до приватного життя працівників – І. М. Ваганова, О. М. та О. В. Дроздови (Rezvorovsch, 2020; Andrievska, 2012; Kaminskaia, 2014; Nesterovych, 2016, 2020; Fedorenko, & Nesterovych, 2019; Vaganova, 2016; Serohin, 2010; Pluhatar, 2014); Д. Мельник, О. Попазова, Р. Тополевський; щодо гарантування безпеки персональних даних працівника – М. В. Бем, І. М. Городиський, І. Я. Кисельов, М. В. Різак, О. М. Родіоненко, Г. Саттон та інші. Водночас слід визнати, що бракує комплексних досліджень щодо проблем із забезпечення права працівників на приватне життя й особисту зону в момент виконання ними трудових обов'язків саме науковців-фахівців з трудового права.

Мета і завдання дослідження

Враховуючи той факт, що існує об'єктивна потреба в регламентації трудових правовідносин щодо контрольних повноважень роботодавця за виконанням найманими працівниками трудових

обов'язків за допомогою технічних засобів і технологій у процесі забезпечення реалізації їхніх трудових прав і гарантій, зокрема права на особисту зону в момент виконання ними таких обов'язків, метою цієї статті є комплексний науковий аналіз теоретичних і практичних проблем, формулювання науково-обґрунтованих висновків і пропозицій щодо вдосконалення чинного й перспективного законодавства щодо визначення змісту поняття «приватне життя» в зазначеній сфері права.

Виклад основного матеріалу

Стрімке поширення цифрових технологій спонукає до четвертої промислової революції, яка змінить економіку, промисловість, якісні й кількісні чинники ринків послуг і найманої праці, та, як наслідок, є потужним викликом для розвитку трудових відносин. Роботодавці, і це природно, користуючись падінням попиту на ринку праці, зацікавлені в оптимізації своєї роботи, використанні праці найбільш підготовлених і відповідальних працівників, а відтак, і в підвищенні вимог до виконання працівниками своїх функціональних обов'язків: ефективному використанні й збереженні майна та ресурсів; раціональному й максимально корисному використанні ними робочого часу; забезпеченні комерційної таємниці; дотриманні виробничих процесів і трудової дисципліни тощо.

За цих умов адміністрація намагається всеосязніше контролювати найманий персонал у межах його робочого часу, як за «стаціонарними» робочими місцями, так і за робочими місцями, організованими за дистанційним принципом. Вважаючи, що приватного життя працівників на цей час не існує, роботодавці, з огляду на розвиток цифрових технологій і на свої можливості, намагаються активніше застосовувати: відеоспостереження, зокрема приховане; записи їхніх телефонних розмов корпоративних телефонів; контроль за їхнім електронним листуванням і спілкуванням у соціальних мережах; інший збір особистих даних. Окрім того, зважаючи на розвиток цифрових технологій, зростання кількості та масштабів небезпечних соціальних ризиків, включно від промислового шпигунства, в умовах розширення сфер застосування нових видів (форм) найманої праці та можливістю (необхідністю) виконання трудових функцій поза «стаціонарних» робочих місць працівників, такий контроль стає актуальнішим.

Безперечно, новітні технології дають змогу роботодавцю полегшити здійснення контролю за працівником, його приватним життям, але ускладнюють працівникові можливість виявити цей контроль, захистити своє право. Враховуючи об'єктивну нерівність між сторонами трудових відносин, означена проблема буде тільки

поглиблюватися. Тож пріоритетним напрямом розвитку сучасного трудового законодавства України є оновлення національної правової системи, створення ефективного механізму гарантування та забезпечення прав працівників під час реалізації роботодавцем своїх контрольних функцій щодо визначення підстав, умов, мети й межі застосування засобів такого контролю, а, відтак, й обсягу, особливостей і підстав наявних обмежень гарантованих законодавством прав і свобод найманих працівників.

Так, М. В. Савчин визначає обмеження прав і свобод людини як втручання влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджено певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя та здоров'я інших людей, авторитету правосуддя тощо (Savchyn, 2018, p. 291).

Підтвердженням зазначеного є сучасне правове підґрунтя «приватності», наприклад, положення ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р. ("Zahalna Deklaratsiia", 1948), що здебільшого захищає територіальну та комунікаційну приватність; ст. 5, 17 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року ("Mizhnarodnyi pakt", 1966) щодо захисту від свавільного чи незаконного втручання громадянина в його особисте й сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію та право на захист закону від такого втручання чи таких посягань; Конвенцію ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі вироблення рішень та доступі до правосуддя у питаннях, коли йдеться про захист довкілля (ухвалена в Оргусі, Данія, від 25.06.1998 р.) ("Konventsiiia OON", 1998).

На регіональному рівні право на приватність захищено, перш за все, нормами статей 8–11, ратифікованої Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (далі – Конвенція), за якими здійснення прав особою не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки й суспільного спокою, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб ("Konvensiia pro zakhyst prav", 1950). Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конвенції, кожен має право на повагу до свого приватного та сімейного життя, до свого житла й кореспонденції, а положеннями Конвенції Ради Європи «Про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру» від 28 січня 1981 року (ETS № 108) з Додатковим протоколом від 2001 року

врегульовано питання захисту осіб у зв'язку зі збиранням та обробкою їхніх персональних даних ("Konventsia pro zakhyst osib", 1981). У ст. 8 Хартії основних прав ЄС 7 грудня 2000 року задекларовано право на захист персональних даних осіб, а її зміст покладено в основу норм ст. 23 Закону України «Про інформацію» щодо заборони на збирання відомостей про особу без її попередньої згоди, за винятком випадків, передбачених законом ("Zakon Ukrainy", 1992; "Khartiia osnovnykh prav", 2000) та деталізовано Законом України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI (далі – Закон № 2297-VI) ("Zakon Ukrainy", 2010).

Право на зазначену приватність передбачено й у Конституції України. Зокрема, виокремлено такі конституційні аспекти приватності щодо працівників, які виконують функціональні обов'язки та/або перебувають у розпорядженні роботодавця:

1) тілесна (фізична) приватність, (ст. 28 передбачено захист від втручань стосовно фізичного стану людей, наприклад, тестування працівників на нетверезість, стану наркотичного або токсичного сп'яніння й обстеження порожнин тощо);

2) територіальна приватність (ст. 30 – захист недоторканності житла, наприклад, встановлення обмежень на втручання в домашнє середовище (наприклад, робоче місце як на території роботодавця, так і поза нею в умовах дистанційної роботи або громадське оточення працівника тощо);

3) комунікаційна приватність (ст. 31 – захист таємниці листування, телефонних розмов й іншої кореспонденції, тобто безпека й приватність поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень, спілкування в соціальних мережах та інших видів комунікацій);

4) інформаційна приватність (ст. 32 містить загальні положення щодо захисту особистого життя та заборони втручатися в нього, крім випадків, передбачених Конституцією, і заборони збирання, зберігання, використання й поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту й прав людини).

Конституційні права працівників конкретизовано у відповідних нормах національного цивільного законодавства, бо, згідно зі ст. 9 ЦК України та враховуючи, що норми чинного трудового законодавства України (як спеціальні) не регламентують трудові відносини щодо контрольних повноважень роботодавця за виконанням найманими працівниками трудових обов'язків з використанням технічних засобів, слід керуватися саме загальними нормами.

Тому ми не можемо погодитися з фахівцями з цивільного права, які вважають «приватне життя» категорією, що не може існувати в межах

трудова правова відносина, бо основною метою встановлення систем контролю на місцях, де зосереджено майно роботодавця, є фіксація фактів розкрадання як у робочий, так і не робочий час; дій, які надалі можуть забезпечити власнику доказову базу у випадках спорів із контрагентами або особами, що вчинили корисливі правопорушення (Vaganova, 2016, p. 42). До того ж, виконуючи трудові функції, працівник не втрачає гарантовані конституційні права і свободи людини, а отже й право на свою приватність.

Таким чином, вищезазначені конституційні права працівників конкретизовано в положеннях ст. 270 (право на недоторканність особистого й сімейного життя, право на повагу до гідності та честі, право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції), ст. 301 (право на особисте життя та його таємницю), ст. 302 (право на інформацію) і ст. 307 ЦК України. Так, згідно зі ст. 301 ЦК України, працівник як фізична особа має право на особисте життя, визначає межі особистого життя та можливість ознайомлення з ним інших осіб, а обставини його особистого життя можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду, а також за його згодою. Відповідно до ст. 307 ЦК України, працівника як фізичну особу можна зняти на фото-, кіно-, теле- чи відеоплівку лише за його згодою; така згода припускається за умови якщо проведення зйомки відбувається відкрито на заходах публічного характеру; знімання, зокрема й таємне, без згоди цієї особи може бути організовано лише у випадках, встановлених законом. Зміст особистого немайнового права працівника становить його можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя (ст. 271 ЦК України) ("Tsyvilnyi kodeks", 2003).

Цілком логічно, що під час реалізації керівних функцій (повноважень) своєї хазяйської (дисциплінарної) влади, роботодавець намагається якомога більше контролювати працівників, зокрема, й застосовуючи доступні йому технічні можливості, оскільки зазначені повноваження роботодавця є не лише доцільними, але й потрібними в умовах ринкових відносин (Lazor, 2011, p. 319-320). Але, свідомо чи ні, роботодавець втручається в особисте (приватне) життя працівників, що спричиняє обмеження їхніх конституційних прав і свобод. Отже, з метою визначення меж такого втручання та допустимих обмежень прав працівника, слід з'ясувати значення понять «особисте життя» та «приватне життя», бо тільки це і є тією межею, за якою вже не діє хазяйська (дисциплінарна) влада роботодавця.

Водночас, згідно з приписами ст. 9 Конституції України, ст. 19 Закону України «Про міжнародні

договори України» від 29 червня 2004 року № 1906-IV, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV норми міжнародного права є частиною національного законодавства й застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства, а суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Але відсутнє визначення поняття «приватне життя» й у європейському законодавстві, зокрема у рішенні ЄСПЛ. Так, у рішенні ЄСПЛ по справі «Пек проти Сполученого Королівства» зазначалося, що Конвенція не розкриває змісту терміна «приватне життя», оскільки описує його як «термін з широким значенням, який не піддається визначенню» ("Rishennia YeSPL", 2003). За словами Д. Віткаускаса, юриста Секретаріату ЄСПЛ, Європейський Суд не дає чіткого визначення поняття «приватне життя», тому що цілком свідомо уникає спроб такого роду й надає перевагу, як правило, зосередженню на конкретному питанні, зауваживши, що «приватне життя» – це широкий термін, який не піддається вичерпному визначенню (Vitkauskas, 2003).

Таким чином, у рішенні ЄСПЛ у справі «Німіцц проти Німеччини» зазначено, що, на переконання Суду, було б занадто суворо обмежити приватне життя інтимним колом, де кожен може мати таке особисте життя, яке він вважає за потрібне, ніж цілком викреслити зовнішній світ із цього кола. Поняття «приватне життя» не можна тлумачити в обмежувальному значенні; повага до особистого життя має полягати у праві встановлення та розвитку відносин з іншими людьми; не завжди можна чітко окреслити розмежування ще й тому, що професійну або цільову діяльність, можна проводити зі свого місця проживання, і навпаки, можна займатися справами, які не належать до професійної сфери, в офісі або комерційних службових приміщеннях ("Rishennia YeSPL", 1992).

Аналізуючи дослідження судових прецедентів ЄСПЛ, слід констатувати, що концепція «приватного» життя належить до сфери безпосередньої особистої автономії, якій властиві й аспекти моральної недоторканності, та виходить за вузькі межі гарантій життя, вільного від небажаної публічності. З огляду на цю концепцію, ЄСПЛ вважає, що право на повагу до «приватного» життя полягає у фізичній та психологічній недоторканності людини, а використання технічних засобів контролю має примусовий характер і ґрунтується саме на психологічному впливові, який може бути легітимним, оскільки заснований на добровільному вольовому сприйнятті спостереження працівником.

Водночас слід зазначити, що поняття «приватне життя», вжите в розумінні ЄСПЛ, та, як наслідок цього, у нормативних актах Європей-

ського Союзу, до яких Україна має адаптувати своє законодавство ("Zakon Ukrainy", 2004), це по суті доктринальне (від франц. doctrinal – теоретичний, науковий) тлумачення приватного життя як правового явища, відповідні правові засади якого згодом з'являються в мотивувальних частинах рішень ЄСПЛ, створюючи систему судових прецедентів (загальне прецедентне право), яка є джерелом права для країн ЄС.

Тож поєднання наукових досягнень з практикою застосування права (зокрема прецедентного) є засобом удосконалення законодавства, сприяє досконалішому й професійнішому розкриттю змісту поняття «приватне життя». Відтак, для законодавства ЄС характерним є збіжність систем (певний симбіоз) загального й континентального права, що є дуже важливим з огляду на заявлену Україною адаптацію.

Фактично, початком сучасного етапу зазначеного процесу (з давніх часів деякі аспекти проблематики недоторканності приватного життя вже було окреслено в роботах Арістотеля, Гіппократа, у Біблії тощо) слід вважати реакцію науковців на опубліковане 1890 року в журналі «Harvard Law Review» (США) есе юристів Семюеля Воррена та Луї Брандейса «The Right to Privacy» («Право на приватне життя»). Ці автори стверджували, що напруженість життя, притаманна цивілізації, яка розвивається, призводить до потреби людини мати схованку від зовнішнього світу, тобто мати «право бути залишеним на самоті» («right to be let alone»). Останній, вже перебуваючи на посаді судді Верховного Суду США, розвивав цю концепцію в мотивувальних частинах (Ratio decidendi з лат. – підстава для вирішення) серії рішень цього суду, що стали обов'язковими під час розв'язання усіх наступних аналогічних справ (Svendsen, 2016, p. 260).

У роботі «Приватність та свобода» 1967 року Алан Вестін визначив приватність як прагнення людей вільно обирати, за яких обставин та до яких меж вони будуть виставляти напоказ себе, власні переконання та дії, сформулювавши чотири стани приватності: 1) самотність (фізична відособленість від інших); 2) інтимність (близькі, розслаблені та відверті стосунки між двома чи більше особами); 3) анонімність (бажання окремих осіб громадської недоторканності приватного життя); 4) захищеність («створення психологічного бар'єру проти небажаного вторгнення», що вимагає від інших поважати потреби індивіда або бажання обмежити передачу інформації щодо самого себе) (Westin, 1967). Концепція «право на усамітнення» («The Right to Privacy») відіграла значну роль у зміцненні розуміння права на недоторканність особистого життя як права людини на волю від уваги інших, якщо вони мають бажання, щоб зробили це, і права бути захищеним від контролю або спостереження в

приватних установах, таких, як власний будинок (Solove, 2008). Крім цього, «приватність» розглядають як стан, що забезпечує автономність суб'єкта особи, тобто, можливість особи контролювати межі між собою та іншими, причому інші повинні знати й поважати межі особистості, а, значить, поважати приватність (Kufner, 1987).

Як концептуальне, а згодом і прецедентне поняття «приватне життя», так і безпосередньо пов'язані з ним поняття «персональні дані» та «захист конфіденційності» не є аналітично чітко визначеними термінами. Мак Клоски зазначав, що шукаючи визначення, яке надасть необхідні й достатні умови для цих понять, ми ймовірно або залишимося з порожніми руками, або зрештою отримаємо визначення, яке упускатиме занадто багато або міститиме надто мало аспектів (Svendsen, 2016, p. 259). Американці Ф. Аріес і Дж. Дубі в багатотомній праці «Історія приватного життя» зазначали, що дискусію щодо меж приватного життя та захисту конфіденційності укладено тим, що ці межі історично мінливі. Відповідно до того, як змінюються звичаї, традиції, соціальні структури, технології й інші ресурси, відбуваються зміни в поглядах на приватне життя, а значення «приватного» змінюється залежно від його часу й місця. Отже, соціальні норми постійно зазнають змін. Зокрема, порушено межі між приватним і публічним, і те, що раніше вважали цілком приватним, тепер виносять у простір публічного. Варто зауважити, що нині багатьох людей факт відсутності спостереження за ними лякає більше, ніж перебування під цілковитим наглядом. Межі визначають ще й з огляду на наші очікування того, який простір повинен залишатися вільним від спостереження. Однак ці очікування можуть змінюватися відповідно до вже наявного обсягу нагляду (Svendsen, 2016, p. 260-261).

Аналогічної концепції дотримується ЄСПЛ. Так, щодо змісту терміна «персональні дані» на відміну від національного законодавства, ЄСПЛ не став спеціально детально розглядати, що саме належить до цього поняття, бо низка даних, щодо осіб може міститися у відкритому доступі й належати до суспільного, а не до приватного життя особи ("Rishennia YeSPL", 2003). Згідно зі ст. 2, 8 Закону № 2297-VI «персональні дані» – відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована, а особисті немайнові права на персональні дані, які має кожна фізична особа, є невід'ємними та непорушними.

До визначення цього поняття, яке безпосередньо пов'язане з «приватністю» ЄСПЛ ставиться обережніше. Так, у справі Кьорке (Кьорке) проти Німеччини ЄСПЛ дійшов висновку, що оскільки запис відео про поведінку заявниці (працівниці) на своєму робочому місці був зроблений без її попереднього повідомлення, а

отримане відео було оброблене й проаналізоване кількома особами, які працювали на роботодавця заявниці, крім того, це відео використовували у провадженні з трудового спору, то вказані заходи могли зачіпати право заявниці на приватне життя відповідно до п. 1 ст. 8 Конвенції. Водночас у цьому самому рішенні зазначено, що надалі конкуруючі інтереси сторін цілком можуть бути оцінені по-іншому, з огляду на те, якою мірою втручання в приватне життя стане можливим завдяки новим, більш складним технологіям ("Rishennia YeSPL", 2010). Тому навіть ЄСПЛ визнає високу вірогідність перемоги «Старшого Брата» (Oruell, 2004) щодо легальності в майбутньому тотального спостереження за працівниками під час виконання ними трудових функцій. Таким чином, слід дослухатися до думки Т. А. Плугатар, що «право на приватність є своєрідним балансом інтересів особистості та держави» (Pluhatar, 2014, р. 82).

Отже, згідно зі ст. 7 Директиви 95/46/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи «Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних» від 24 жовтня 1995 року, передбачено, що персональні дані можуть оброблятися лише за умови: а) суб'єкт даних недвозначно надав свою згоду; б) виконання контракту; в) дотримання правового зобов'язання, яким зв'язаний контролер; г) захисту життєво важливих інтересів суб'єкта даних; д) виконання завдання, здійснюваного в суспільних інтересах; е) з метою захисту законних інтересів ("Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu", 1995). Тож, згідно з сучасною позицією ЄСПЛ, а відтак джерела права щодо регулювання трудових відносин в Україні, кожна людина має право на особисту зону, тобто на приватність, і в момент виконання трудових обов'язків (справа «Ганновер проти Німеччини» ("Rishennia YeSPL", 2004).

Попри заявлені Україною адаптаційні процеси, слід визнати значну відмінність правових реальностей і значні розбіжності з наявних юридичних технік (перш за все, правотворчої, зокрема правозастосовчої). Хоча закон зобов'язує беззаперечно виконання в Україні рішень і застосування практики ЄСПЛ ("Zakon Ukrainy", 2006), більш звичним залишається застосування правил і понять, що містяться саме у нормативних актах. Так, адвокати, здійснюючи представницькі повноваження щодо захисту прав найманих працівників, не раз чули від представників роботодавців як «переконливий аргумент» фразу: «А де це записано? У якому законі?».

Слово «приватність» у Конституції України не використано, також відсутнє пряме нормативне регулювання поняття «приватне життя» в національному законодавстві. Водночас у ньому окреслено поняття «особисте життя», яке застосовано переважно як синонім поняття

«приватне життя», або, поряд із сімейним життям, як частина приватного життя (ст. 15 Кримінального процесуального кодексу України), або як конфіденційна інформація про особу (ст. 182 Кримінального кодексу України), або з огляду на персональність даних про особу (ст. 188³⁹ Кодексу України про адміністративні правопорушення); або з огляду на особисту свободу та особисту недоторканність (ч. 4 ст. 7 та ст. 56 Сімейного кодексу України), але його пряме нормативне визначення відсутнє. Тож суть поняття «особисте життя» вжито як складову особистої свободи у сфері приватного (особистого) життя конкретної особи. Отже, виокремлено такі його ознаки: гарантоване особисте немайнове благо; гарантованість його охорони; частина приватної сфери життя особи, яка регулюється особисто та не може регулюватися правовими нормами; зміст і розпорядження ним не зачіпає публічну сферу.

Таким чином, вивчаючи проблему можливих меж втручання в приватне (особисте) життя працівників з боку роботодавців, слід почати з етимологічного (від грец. έτιμων «правда», «істина» і грец. Λόγος – «слово, наука») дослідження категорій «приватне життя» й «особисте життя», причому визначальним для розуміння є поняття «особисте», «приватне» чи «приватність». Відповідно до Великого академічного тлумачного словника сучасної української мови, «особисте» – безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язано з нею, а «особистий» – «той, який є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй; персональний, власний; який безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею; який здійснюється безпосередньо, не через інших осіб» ("Anhlo-ukrainskyi slovnyk", р. 778, 861). А «приватний» – «той, який належить окремій особі (особам)» ("Anhlo-ukrainskyi slovnyk", р. 1110). Тож, на перший погляд, це схожі за змістом поняття.

Поняття «приватність» безпосередньо пов'язане зі словосполученням «недоторканність особистого життя» та, як зазначалося вище, вважається його еквівалентом під терміном «рiвасу» (українською – «прайвесі»), яке застосовують у законодавствах країн сімей загального права (перш за все, США), рішеннях ЄСПЛ, публічних виданнях Європи тощо (у розумінні саме таємниці та недоторканності приватного життя, інтимної сфери конкретної людини). Таким чином намагаються забезпечити баланс між потребою довідатися більше щодо намірів і планів певних осіб і їхнім правом на невтручання в особисті справи, право на недоторканність її особистого, приватного світу). Слід зважати на американське походження терміна «рiвасу», який запозичено з латинської мови як «рiвасу», що не має аналога ані в українській, ані в російській мовах. Відповідно до англо-українського словника поняття «рiвасу

[ˈpr(a)ɪvəsɪ]» – самота, самотність, відлюдність, таємниця, таємність.

Згідно з Великим юридичним словником, «прайвесі» (англ. privacy – таємниця, самота, приватне життя) – особлива правова категорія в англо-американській правовій системі, що означає таємницю та недоторканність приватного життя, інтимну сферу людини ("Bolshoy iuridicheskiy slovar", 2012). Юридична енциклопедія визначає «прайвесі» як «приватну справу, таємницю, усамітненість» – правова категорія в англо-саксонській правовій системі, пов'язана із захистом інтимного життя людини (Shemshuchenko et al., 2003). Термін може означати в одних випадках приватне життя, в інших – право на приватне життя або – право на захист недоторканності приватного життя тощо (Sukharev, & Krutskikh, 2003). Здебільшого використовують сучасне тлумачення «privacy» (приватність) – «право бути наданим самому собі», тобто кожен має право на власний «куточок» у просторі і бути захищеним від сторонніх довірливих зазіхань (Smirnov, 2002, p. 9).

Узгодженого уявлення та юридичного визначення поняття «privacy», як, власне, і поняття «приватне життя», зокрема у рішенні ЄСПЛ, немає. Так, у Звіті Комітету Великої Британії щодо конфіденційності та суміжних питань (1990), зазначено, що проаналізувавши трактування «privacy» у періоди різних епох, культур і політичних систем «ніде не знайдено абсолютно прийнятного правового визначення цього поняття» (Calcutt, 1990).

За результатами здійсненого дослідження можна дійти висновку, що конструкції «приватне життя» й «особисте життя» часто використовують як синоніми, оскільки йдеться про однакову соціальну цінність – особисте немайнове благо. Однак у конкретних нормативно-правових актах вони можуть мати певні відмінності. Водночас К. Р. Резворович, досліджуючи питання співвідношення цих понять, виокремлює три доктринальні підходи: 1) ці категорії слід вважати однаковими; 2) поняття «приватне життя» дещо ширше, ніж поняття «особисте життя»; 3) широка інтерпретація поняття «приватне життя», у якому поняття «особисте» та «сімейне» життя охоплено поняттям «приватне життя». Підтримуємо позицію, що перший термін є значно ширшим (Andrievska, 2012), перш за все, з огляду на право особи зберігати особисту автономію в процесі встановлення й розвитку стосунків з іншими людьми, наприклад, під час виконання трудових функцій, зважаючи на особисте (інтимне) коло. Отже, замість дефініції «особисте життя» доцільно вживати саме «приватне життя» (Rezvorovych, 2020, p. 98-99).

Хоча ЄСПЛ описує «приватне життя» як «термін з широким значенням, який не піддається визначенню» ("Rishennia YeSPL", 2003), важко не

погодитися з позицією, що з огляду на дедалі активніше застосування в умовах сьогодення таких понять, як «приватність» (privacy), «конфіденційність» і «безпека персональних даних», вони потребують юридичного визначення, яке відображало б чіткі істотні ознаки їхнього предметного змісту та практичне запровадження й застосування уніфікаційних критеріїв, які й визначали б предмет конфіденційності, зокрема у сфері захисту персональних даних (Bryzhko, & Pylypchuk, 2020, p. 45). Тож законодавство України слід удосконалювати саме шляхом застосування уніфікованої термінології. Зокрема, В. О. Серьогін наголошує на необхідності використання в нормативних документах терміна «приватне життя» (Serohin, 2010, p. 245).

Зважаючи на вище викладене, вбачається доцільним замінити у нормативно-правових актах України поняття «право на особисте життя» на «право на приватне та сімейне життя» з метою узгодження відповідних положень нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють відносини у сфері особистого життя та наближення українського законодавства до європейських стандартів, зокрема рішення ЄСПЛ.

Приватне життя найманого працівника – це особлива частина особистої сфери його людської життєдіяльності (приватна зона), яку він визначає та регулює особисто, до якої належить час виконання трудових функцій, і яка полягає в подіях, явищах, поведінці, встановленні й розвитку відносин з іншими людьми, що не мають публічного значення, зокрема сферу його праці, є вільною від неправомірного фізичного, психологічного та морального втручання інших осіб.

Крім цього, зважаючи на повільність у прийнятті Верховною Радою проекту Трудового кодексу України № 1658 від 27 грудня 2014 року, вважаємо, що проаналізована практика ЄСПЛ дозволяє вже зараз регулювати правовідносини між роботодавцями та працівниками щодо забезпечення права на приватне життя останнього. Так, з метою недопущення дискримінації та порушення права на недоторканність приватного життя працівника (суб'єкта персональних даних), у перспективному законопроекті Трудового кодексу України № 1658 від 27 грудня 2014 року, підготовленого до другого читання, передбачено ст. 29 «Контроль за виконанням працівниками трудових обов'язків» ("Proekt Trudovoho kodeksu", 2014, st. 29). Якщо ч. 2 цієї статті не викликає заперечень, то навіть після врахування пропозицій до змісту цієї статті щодо дотримання прав працівника, запропонована редакція ч. 1 цієї норми все ще не є бездоганною. Наприклад, законодавці не врахували принципові й слушні зауваження, що містилися в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень ані щодо заборони на збір і зберігання роботодавцем інформації про особисте життя працівника

(необхідності визначення переліку інформації, яка вважається конфіденційною; встановлення заборони або, принаймні, жорстка регламентація можливості та процедури її оприлюднення, крім випадків, визначених законодавством), ані щодо обмеження та регламентації на встановлення таких технічних засобів ("Analitichna zapyska"). Отже, прийняття ст. 29 цього законопроекту з урахуванням зазначених зауважень буде спрямоване на захист трудових прав працівників і посилить гарантії їхніх прав на приватне життя під час виконання ними трудових функцій.

Нарешті слід зауважити, що питання співвідношення категорій щодо приватності потребують наукового дослідження і надалі для розробки найоптимальнішого визначення дефініції «приватне життя» з метою подальшого його розмежування від інших схожих категорії та понять, які застосовує спільнота.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації полягає в тому, що питання правомірності контролю роботодавця за працівником з використанням технічних засобів комплексно досліджено з огляду на їхні види, вимоги законодавства, зокрема й практику ЄСПЛ. Зазначене вимагає ретельного дослідження нормативного регулювання технічного контролю роботодавців за працівниками із застосуванням засобів і способів зняття інформації. Дослідженням обґрунтовано потребу в нормативному закріпленні в законодавстві України поняття «приватне життя» з огляду на можливі межі обмеження прав і свобод працівників, як-от втручання хазяйської (дисциплінарної) влади роботодавця до сфери їхньої приватної автономії, тобто, забезпечення приватності й у момент виконання трудових обов'язків.

Висновки

Україна як правова держава має забезпечити дотримання міжнародних зобов'язань, зокрема у сфері трудових прав людини, як-от захист найманих працівників від свавілля роботодавців під час втручання у приватне життя працівника з використанням технічних засобів і способів. Досліджена практика ЄСПЛ дозволяє наразі регулювати в Україні відносини між роботодавцями та працівниками щодо забезпечення права останніх на приватне життя в момент виконання ними трудових обов'язків. Водночас без якісного врегулювання зазначених правовідносин на державному рівні є ризики виникнення значної кількості спорів (конфліктів) щодо порушення прав працівників, зокрема щодо захисту їхніх персональних даних, що й потребує розв'язання на законодавчому та локальному рівнях. Отже, доцільним є нормативне визначення понять «приватне життя» й «особиста зона працівника в момент виконання ним трудових обов'язків».

Доповнити ст. 2 КЗпП України «Основні трудові права працівників» ч. 3, у якій було б передбачено додаткові гарантії захисту права працівників на повагу до їхнього приватного життя й таємницю особистого листування, спілкування в електронних інформаційних мережах, телефонних розмов, електронної й іншої кореспонденції. А ч. 1 ст. 29 проекту Трудового кодексу України доповнити абз. 2 в такій редакції: «Під час здійснення контролю не допускаються збір, зберігання та оприлюднення інформації про особисте (приватне) життя працівників без їхньої письмової згоди. Перелік такої конфіденційної інформації встановлюється законодавством».

REFERENCES

- Analitychna zapyska "Shchodo okremykh novatsii Trudovoho kodeksu Ukrainy" [An analytical message is "In relation to the separate innovations of the Labour code of Ukraine"]. *Sait " Natsionalnyi institut stratehichnykh doslidzhen", Site "National institute of strategic researches"*. Retrieved from <http://old2.niss.gov.ua/articles/2194/> [in Ukrainian].
- Andrievska, O.O. (2012). Okhorona ta zakhyst prav na pryvatne zhyttia osoby [A guard and defence of rights is on private life of person]. *Chasopys Akademii advokatury Ukrainy, Magazine of Academy of advocacy of Ukraine*, 14, 1-6 [in Ukrainian].
- Anhlo-ukrainskyi slovnyk [Anglo-ukrayns'kii slovnyk]. (n.d.). *slovnyk.me*. Retrieved from <https://slovnyk.me/dict/engukr/privacy> [in Ukrainian].
- Bolshoy iuridicheskiy slovar [Large legal dictionary]. (2012). (n.d.). *gufo.me*. Retrieved from <https://gufo.me/dict/law/> [in Russian].
- Bryzhko, V.M., & Pylypchuk, V.H. (2020). Pryvatnist, konfidentsiinst ta bezpeka personalnykh danykh [Detail, konfideciynist and safety of the personal information]. *Informatsiia i parvo, Information and right*, 1(32), 34-46 [in Ukrainian].
- Butkova, O.Ya. (2020). Mizhnarodni standarty hromadskoi ekspertyzy [International Standards of Public Examination]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrisnykh sprav, Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3(116), 128-134. doi: <https://doi.org/10.33270/01201163.128> [in Ukrainian].
- Calcutt, D. (Responsibility). (1990). *Report of the Committee on Privacy and Related Matters*. London: H.M.S.O.
- Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady Yevropy "Pro zakhyst fizychnykh osib pry obrobttsi personalnykh danykh i pro vilne peremishchennia takykh danekh": vid 24 zhovt. 1995 r. No. 95/46/EU [Directive of European Parliament and Advice of Europe "About defence of physical persons at processing of the personal data and about free migration of such data" from October 24, 1995, No. 95/46/EU]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text [in Ukrainian].

- Fedorenko, V.L., & Nesterovych, V.F. (2019). Utverdzhennia ta konstytutsiine zakriplennia prava na informatsiiu: vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti [Assertion and constitutional consolidation of the right to information: from ancient times to the present]. *Naukovij visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanities University*, 41, 47-51. doi: <https://doi.org/10.32841/2707-0018.2019.17> [in Ukrainian].
- Kaminskaia, N.V. (2014). Vliianie globalizatsionnykh tendentsiy na stanovlenie regionalnykh pravovykh sistem [Influence of globalization tendencies on formation of regional legal systems]. *Mezndunarodnoe pravo, International law*, 2, 20-33. doi:10.7256/2306-899.2014.2.10941 [in Russian].
- Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu: mizhnar. dok. vid 7 hrud. 2000 r. [Charter of basic rights of Evropeyskogo of Union from Desember 7, 2000]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text [in Ukrainian].
- Konvensiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: mizhnar. dok. vid 4 lystop. 1950 r. [Convention is about defence of human rights and fundamental freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].
- Konventsia pro zakhyst osib u zviazku z avtomatyzovanoi obrobkoiu personalnykh dannykh: mizhnar. dok. vid 28 sich. 1981 r. [Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data from January 28, 1981]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text [in Ukrainian].
- Konventsia OON pro dostup do informatsii, uchast hromadskosti u protsesi vyroblennia rishen ta dostupi do pravosuddia u pytanniakh, koly idetsia pro zakhyst dovkillia: mizhnar. dok. vid 25 cherv. 1998 r. [United Nations Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters from June 25, 1998]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text [in Ukrainian].
- Kufer, J. (1987). Privacy, Autonomy, and Self-Concept. *American Philosophical Quarterly*, 24(1), 81-89 [in Ukrainian].
- Lazor, I.V. (2011). Dystsyplinarna vlada robotodavtsia: poniattia ta znachennia v umovakh runkovykh vidnosyn [Disciplinary power of employer: a concept and value is in the conditions of market relations]. *Derzhava i parvo, State and right*, 52, 315-321. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34040/52-Lazor.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: mizhnar. dok. vid 16 hrud. 1966 r. [An international pact is about civil and political laws from Desember 16, 1966]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].
- Nesterovych, V.F. (2016). Pryntsypy vidkrytosti ta prozorosti u diialnosti orhaniv derzhavnoi vlady yak vazhlyva peredumova dlia utverdzhennia demokratii uchasti [Principles of openness and transparency in the activities of public authorities as an important prerequisite for the establishment of participatory democracy]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava, Philosophical and methodological problems of law*, 4, 67-78 [in Ukrainian].
- Nesterovych, V.F. (2020). Zaborona dyskryminatsii yak vazhlyvyi mizhnarodnyi ta konstytutsiinyi pryntsyp v haluzi prav liudyny [Prohibition of discrimination as an important international and constitutional principle in the field of human rights]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia, Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 5, 86-122. doi: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-5\(11\)-86-122](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-5(11)-86-122) [in Ukrainian].
- Oruell, Dzh. (2004). *1984 [1984]*. (V.P. Holysheva, Trans). SPb.: Alfabeta [in Ukrainian].
- Pluhatar, T.A. (2014). Mizhnarodni ta natsionalno-pravovi zasady rehuliuвання liudyny na nedotorkanist pryvatnoho zhyttia [International and nationally legal principles of adjusting of human right on inviolability of private life]. *Nauka i pravoohorona, Science and law-enforcement*, 1(23), 76-83 [in Ukrainian].
- Proekt Trudovoho kodeksu Ukrainy: vid 27 hrud. 2014 r. No. 1658 [Project of the Labour code of Ukraine from Desember 27, 2014, No. 1658]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua*. Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221 [in Ukrainian].
- Rezvorovych, K.R. (2020). Pravo na osobyste zhyttia vs parvo na pryvate zhyttia: dyskusiynist spivvidnoshennia katehorii [Right on the personal life vs right on private life: diskusiynist' correlation of categories]. *Naukovij visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho univwersytetu vnutrishnikh sprav, Scientific announcer of the Dnepropetrovsk state university of internal affairs*, 1, 96-102. Retrieved from <http://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4643/7.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
- Rishennia YeSPL u spravi Kopke proty Nimechchyny vid 5 zhovt. 2010 r. No. 420/07 [Decision of ECHR in business Köpke v. Germany from October 5, 2010, No. 420/07]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101536> [in Ukrainian].
- Rishennia YeSPL u spravi Nimitz proty Nimechchyny vid 16 hrud. 1992 r. No. 13710/88 [Decision of ECHR in business Niemietz v. Germany from Desember 16, 1992, No. 13710/88]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2132.html [in Ukrainian].
- Rishennia YeSPL u spravi Pek proty Spoluchenooho Korolivstva vid 28 sich. 2003 r. No. 44647/98 [Decision of ECHR in business Peck v. the United Kingdom from January 28, 2003, No. 44647/98]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_165#Text [in Ukrainian].
- Savchyn, M.V. (2018). *Suchasni tendensii konstytutsionalizmu u konteksti hlobalizatsii ta pravovoho pliaralizmu [Modern tendencies of constitutionalism are in the context of globalization and legal pluralism]*. Uzhgorod: PIK-U [in Ukrainian].
- Serohin, V.O. (2010). *Pravo na nedotorkanist pryvatnoho zhyttia u konstytutsiino-pravovii teorii ta praktytsi [Right on inviolability of private life in to constitutionally legal to the theory and practice]*. Kharkiv: FINN [in Ukrainian].
- Shemshuchenko, Yu.S. (et al.). (Ed.). (2003). *Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopedia]*. (Vols. 1-6). Kyiv: Ukr. entsyklopediia [in Ukrainian].
- Smirnov, P. (2002). *Privatnost [Privacy]*. Moscow: Prava cheloveka [in Russian].

- Solove, D.J. (2008). *Understanding Privacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press [in Ukrainian].
- Sukharev, A.Ya., & Krutskikh, V.E. (Ed). (2003). *Bolshoy iuridicheskiy slovar [Big Law Dictionary]*. Moscow: InfraM [in Russian].
- Svendsen, L.Fr.H. (2016). *Filosofiiia svobody [Filosofiya freedoms]*. (Trans). Lviv: Antonenko. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Svendsen_Lars/Filosofiiia_svobody.pdf?PHPSESSID=58ms23o4snfib38vi1bgqqpuf1 [in Ukrainian].
- Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: vid 16 sich. 2003 r. No. 435-IV [Civil code of Ukraine from January 16, 2003, No. 435-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 40-44, 356* [in Ukrainian].
- Vaganova, I.M. (2016). Do pytannia vykorystannia tekhnichnykh zasobiv sposterezhennia u trudovomu pravi Ukrainy [To the question about the use of hardwares of supervision in the labour right of Ukraine]. *Tendentsii rozvytku nauky trudovoho prava ta prava sotsialnoho zabezpechennia, Progress of science of labour right and right for public welfare trends: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference* (pp. 39-43). M.I. Inshyna (Ed.). Kyiv: Print-service [in Ukrainian].
- Vitkauskas, D. (2003). Pravo na povahu do pryvatnoho zhyttia vidpovidno do statti 8 Yevropeiskoi Konventsii zakhystu prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [The right to respect for private life in accordance with Article 8 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Novi aspekty prava na pryvatnist ta udoskanalennia ukraïnskoho zakonodavstva, New aspects of right on a detail and improvement of the Ukrainian legislation: Proceedings of the International Conferenec*. Kyiv. Retrieved from <http://khpg.org/1094815937> [in Ukrainian].
- Westin, A. (1967). *Privacy and Freedom*. New York: Atheneum. Retrieved from <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3659&context=wlulr&ref=hackernoon.com>.
- Zahalna Deklaratsiia prav liudyny: mizhnar. dok. vid 10 hrud. 1948 r. [General declaration of human rights from Desember 10, 1948]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro informatsiiu": vid 2 zhovt. 1992 r. No. 2657-XII [Law of Ukraine "On information" from October 2, 1992, No. 2657-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 48, 650* [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro mizhnarodni dohovory" vid 29 cherv. 2004 r. No. 1906-IV [Law of Ukraine "On the international treaties of Ukraine" from June 29, 2004, No. 1906-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 50, 540* [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro zakhyst personalnykh danykh": vid 1 cherv. 2010 r. No. 2297-VI [Law of Ukraine "About the protection of the personal data" from June 1, 2010, No. 2297-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 34, 481* [in Ukrainian].
- Zakonu Ukrainy "Pro vykonannya rishen ta zastosuvannya praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny": vid 23 liut. 2006 r. No. 3477-IV [Law of Ukraine "On the implementation of decisions and application of the case law of the European Court of Human Rights" from February 23, 2006, No. 3477-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Щодо окремих новацій Трудового кодексу України: аналіт. записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*: [сайт]. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2194/>.
- Андрієвська О. О. Охорона та захист прав на приватне життя особи. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14. С. 1–6.
- Англо-український словник. URL: <https://slovyk.me/dict/engukr/privacy>.
- Большой юридический словарь. 2012. URL: <https://gufo.me/dict/law/>.
- Брижко В. М., Пилипчук В. Г. Приватність, конфіденційність та безпека персональних даних. *Інформація і право*. 2020. № 1 (32). С. 34–46.
- Буткова О. Я. Міжнародні стандарти громадської експертизи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3 (116). С. 128–134. doi: <https://doi.org/10.33270/01201163.128>.
- Report of the Committee on Privacy and Related Matters / Responsibility: D. Calcutt. Cmnd. 1102. London: H.M.S.O., 1990.
- Про захист фізичних осіб при обробці персональних даних і про вільне переміщення таких даних: Директива Європейського Парламенту та Ради Європи від 24 жовт. 1995 р. № 95/46/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_242#Text.
- Федоренко В. Л., Нестерович В. Ф. Утвердження та конституційне закріплення права на інформацію: від найдавніших часів до сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 41. С. 47–51. doi: <https://doi.org/10.32841/2707-0018.2019.17>.
- Каминская Н. В. Влияние глобализационных тенденций на становление региональных правовых систем. *Международное право*. 2014. № 2. С. 20–33. doi:10.7256/2306-899.2014.2.10941.
- Хартія основних прав Європейського Союзу: міжнар. док. від 7 груд. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
- Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних: міжнар. док. від 28 січ. 1981 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text.

- Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі вироблення рішень та доступі до правосуддя у питаннях, коли йдеться про захист довкілля: міжнар. док. від 25 черв. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
- Kufer J. Privacy, Autonomy, and Self-Concept. *American Philosophical Quarterly*. 1987. No. 24 (1). P. 81–89.
- Лазор І. В. Дисциплінарна влада роботодавця: поняття та значення в умовах ринкових відносин. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 315–321. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34040/52-Lazor.pdf?sequence=1>.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
- Нестерович В. Ф. Принципи відкритості та прозорості у діяльності органів державної влади як важлива передумова для утвердження демократії участі. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 4. С. 67–78. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/364/367>.
- Нестерович В. Ф. Заборона дискримінації як важливий міжнародний та конституційний принцип в галузі прав людини. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 5. С. 86–122. doi: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-5\(11\)-86-122](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-5(11)-86-122).
- Оруэлл Дж. 1984 / пер. с англ. В. П. Гольшева. СПб.: Азбука, 2004. 320 с.
- Плугатар Т. А. Міжнародні та національно-правові засади регулювання права людини на недоторканість приватного життя. *Наука і правоохорона*. 2014. № 1 (23). С. 76–83.
- Проект Трудового кодексу України: від 27 груд. 2014 р. № 1658. https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221.
- Резворович К. Р. Право на особисте життя vs право на приватне життя: дискусійність співвідношення категорій. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 96–102. URL: <http://er.dduvs.in.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/4643/7.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Рішення ЄСПЛ у справі Кьопке проти Німеччини від 5 жовт. 2010 р. № 420/07. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101536>.
- Рішення ЄСПЛ у справі Німіц проти Німеччини від 16 груд. 1992 р. № 251-B. Заява № 13710/88. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2132.html.
- Рішення ЄСПЛ у справі Пек проти Сполученого Королівства від 28 січ. 2003 р. № 44647/9. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_165#Text.
- Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
- Серьогін В. О. Право на недоторканість приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 608 с.
- Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. С. 53.
- Смирнов С. Приватность. М.: Права человека, 2002. 95 с.
- Solove D. J. Understanding Privacy. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008. P. 15–17.
- Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. М.: ИнфраМ, 2003.
- Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. Львів: Ніка Центр, 2016. 336 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Svendsen_Lars/Filosofia_sobody.pdf?PHPSESSID=58ms23o4snfib38vi1bgqqpuf1.
- Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
- Ваганова І. М. До питання про використання технічних засобів спостереження у трудовому праві України. *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: тези доп. та наук. повідом. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21–22 квіт. 2016 р.) / за ред. М. І. Іншина, В. І. Щербини*. Київ: Print-service, 2016. С. 39–43.
- Віткаускас Д. Право на повагу до приватного життя відповідно до статті 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод. *Нові аспекти права на приватність та удосконалення українського законодавства: виступ на Міжнар. просвіт. семінарі (Київ, 6–7 жовт. 2003 р.)*. Київ, 2003. URL: <http://khp.org/1094815937>.
- Westin A. Privacy and Freedom. New York: Atheneum, 1967. URL: <https://scholar.lycommons.law.wlu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3659&context=wlulr&ref=hackernoon.com>.
- Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
- Про інформацію: Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
- Про міжнародні договори України: Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
- Про захист персональних даних: Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.
- Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закону України від 23 лют. 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.2020

Kravchenko I. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of State Legals Ciencias of General University Departments of the Lugansk State University of Internal Affairs the name of E. O. Didorenko, Sievierodonetsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3082-4970>

Problems of Normative Determination of Concept «Private Life», Taking into Account Admission of Limits of Limitation of Rights for Workers during Realization of Control Measures an Employer after them with Application of Hardwares and Methods

*On the basis of analysis of norms of national and European legislation, practice of ESPL and national judicial practice, legal description of concepts «private life» and «personal life» is given, taking into account the possible limits of limitation of rights and freedoms of workers at realization of control an employer with application of hardwares and methods after implementation by them labour functions. The question of possibility of the normative fixing of concept «private life» and determination of possible limits of limitation of rights and freedoms of workers is studied. The **purpose** of the article is establishment of possibility of application in Ukraine to the labour legal relationships of practice of ESPL in relation to the normative fixing of pravapracivnikiv on private life. The **scientific novelty** of publication consists in that question of legitimacy of interference with private life of workers during realization of control of employer after a worker with the use of hardwares complex investigational taking into account their kinds, requirements of zakonodavsta, including a practical worker ESPL, and national judicial practice. The article of research is a ground of possibility of the normative fixing in the legislation of Ukraine of concept «private life» and possible limits of limitation of rights for workers from interference of proprietary (disciplinary) power of employer with a sphere them private autonomy. **Conclusions.** Effective securing of right for workers for private life, to the detail of the personal area during implementation by them labour functions it is not possible without his normative adjusting with the use of practice of ECHR.*

Keywords: hired worker; employer; private life; personal life; workplace of worker; personal information; protection of the personal data; inhibition and defence of rights and freedoms of man and citizen; legitimate limitation of rights and freedoms of citizens.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 342:341.3

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.94>

Палюх А. Я. – кандидат технічних наук, доцент, докторант кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9856-9147>

Тенденції розвитку конституційно-правового регулювання державної політики у сфері фізичної культури і спорту

Метою статті є визначення сучасних тенденцій розвитку конституційно-правового регулювання державної політики у сфері фізичної культури і спорту та перспектив їх упровадження в Україні. Задля її досягнення було сформульовано такі **завдання**: визначити головні питання розвитку фізичної культури і спорту у світі; окреслити можливі шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання фізичної культури та спорту; запропонувати на підставі міжнародного досвіду шляхи вдосконалення державної політики у сфері фізичної культури і спорту. **Методологія**. Конституційно-правове регулювання державної політики у сфері фізичної культури та спорту є об'єктом тривалих наукових пошуків, які досліджують з часу виникнення перших держав, тому вони потребують виваженої методології. Вибір методологічного інструментарію має забезпечити системне вивчення сучасних тенденцій утвердження державної політики у сфері фізичної культури і спорту. Конституційно-правові засади державної політики у сфері фізичної культури та спорту можуть бути раціонально та глибоко досліджені тільки за допомогою системи взаємозумовлених і взаємопов'язаних ієрархічними (вертикальними) й горизонтальними зв'язками методів. Методологія дослідження державної політики у сфері фізичної культури та спорту є комплексною системою взаємозалежних світоглядних методологічних підходів, методів і прийомів пізнання сутності та змісту державної політики у сфері фізичної культури та спорту, а також засад її утвердження та розвитку відповідно до міжнародних стандартів, національної практики та досвіду інших країн. Використання принципу системності під час дослідження конституційно-правового регулювання сфери фізичної культури та спорту передбачає забезпечення повноти такого дослідження, урахування всіх теоретико-методологічних і практично-прикладних аспектів цієї тематики. Застосування принципу системності також дало змогу здійснити дослідження інституційного механізму формування та реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту, а також встановлення між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими спортивними об'єднаннями правових зв'язків, зокрема функціональних. Порівняльно-правовий метод застосовано під час порівняння конституційно-правових засад державної політики у сфері фізичної культури і спорту в Україні з відповідними тенденціями вдосконалення законодавства та практики інших держав, європейськими й міжнародно-правовими стандартами в цій сфері. Метод конституційного моделювання дав змогу напрацювати пропозиції та рекомендації з удосконалення законодавства у сфері фізичної культури та спорту й на підставі іноземного досвіду розробити шляхи розвитку державної політики в зазначеній сфері. **Наукова новизна** полягає у формуванні теоретико-методологічних засад удосконалення конституційно-правового регулювання державної політики у сфері фізичної культури та спорту й обґрунтуванні пропозицій практичного спрямування щодо утвердження цінностей фізичної культури і спорту в Україні на підставі апробованого й ефективного досвіду інших країн відповідно до міжнародних стандартів у цій сфері. **Висновки**. 1. На сучасному етапі розвитку Україні доцільно активізувати пропаганду здорового способу життя, що є основою для розвитку фізичної культури та спорту. У державі має бути створено умови для розвитку масового спорту для всіх, що потребує розроблення доступної спортивної інфраструктури в країні. Спортсмени є візитівкою нашої держави, тому вкрай важливо сприяти розвитку спортивних досягнень, для цього мають функціонувати центри підготовки резерву спортсменів, слід розробляти й упроваджувати сучасні тренерські програми. 2. Обґрунтовано позицію, згідно з якою важливою засадою розвитку фізичної культури та спорту є застосування української мови як державної. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII у ст. 34 закріпив засади застосування державної мови у спорті, які потребують упровадження в практику функціонування національних спортивних інституцій. 3. Важливим питанням для розвитку фізичної культури та спорту є закріплення на державному рівні тестів і нормативів оцінювання фізичної підготовленості жителів України. Питання оцінювання фізичної підготовленості громадян України потребує комплексного вирішення. Протягом нетривалого проміжку часу в Україні динамічно змінювалися затверджені умови тестування та нормативи оцінювання фізичної підготовленості, що нині проводять на добровільних засадах. Держава фактично самоусунулася від цього процесу, тому реальний стан фізичної підготовленості громадян України лишається нез'ясованим. Тому постала необхідність нормативного закріплення цього питання на підставі власного досвіду й зразкових практик інших країн.

Ключові слова: конституційно-правове регулювання; державна політика; спорт; фізична культура; міжнародно-правові стандарти; державна підтримка; розвиток; захист прав людини.

Вступ

На підставі вивчення міжнародних стандартів у сфері фізичної культури і спорту, дослідження конституційно-правової регламентації цієї сфери в Україні та світі, висвітлення сучасного стану державної політики у сфері розвитку фізичної культури і спорту видається можливим окреслити перспективи вдосконалення її в Україні. Слід акцентувати увагу на пріоритетних стратегічних напрямках розвитку фізичної культури і спорту на загальнодержавному рівні.

Ми поділяємо аргументацію М. Трубіна, який стверджує, що протягом останніх років в українському спорті постало чимало проблем, серед яких: недосконалість законодавчої бази, невідповідність системи управління спортом принципово новим умовам розвитку сфери, постійна реорганізація державного органу управління у сфері фізичної культури та спорту, відсутність чіткого розмежування функцій між різними державними й громадськими об'єднаннями, економічна нестабільність (Trubina, 2011). Також слід акцентувати на проблемах у процесі розвитку фізичної культури та спорту, які були спричинені процесом децентралізації влади на місця. Розвиток місцевого самоврядування передбачає розширення повноважень у сфері фізичної культури та спорту, а держава має створити умови для ефективної реалізації цієї функції на місцевому рівні (Kalynovskyi, & Kulyk, 2018). Цей процес триває, реалізують ефективні практики, які доцільно поширювати на всій території України.

Зауважимо, що на рівні нормативного регулювання питань фізичної культури та спорту в Україні закріплено принципи управління фізичною культурою і спортом; визначено систему й правову основу форм, методів і напрямів діяльності відповідних органів управління, основи діяльності громадських об'єднань у цій сфері. Нині в Україні діють близько 200 нормативно-правових актів у сфері фізичної культури і спорту, що засвідчує значущість питань правового, організаційного, медичного й інших видів забезпечення функціонування сфери фізичної культури та спорту для нашої держави.

На науковому рівні питання розвитку державної політики сфери фізичної культури та спорту досліджувало чимало вчених (Aragov, 2017; Kobzieva, & Kulish, 2020; Haro, & Kushnir, 2017; Lazneva, & Tsaraneko, 2018; Romanyshyn, 2018; Tkalych; Trubina, 2011; Zhdanov; Morgan, 2003). Водночас слід зауважити, що питання, порушені в науковій статті, є актуальними й для дослідників інших держав, які вивчають окреслені проблеми здебільшого з позицій міжнародного права та розвитку професійного спорту.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення сучасних тенденцій розвитку конституційно-правового регулювання державної політики у сфері фізичної культури і спорту та перспективи їх упровадження в Україні. Задля її досягнення було сформульовано такі завдання:

– визначити головні проблемні питання розвитку фізичної культури і спорту у світі й Україні;

– окреслити можливі шляхи вдосконалення конституційно-правового регулювання фізичної культури та спорту;

– запропонувати на підставі міжнародного досвіду шляхи вдосконалення державної політики у сфері фізичної культури та спорту.

Виклад основного матеріалу

Рівень розвитку спорту вважають важливим показником статусу держави на міжнародній арені, здоров'я нації, її духовного та патріотичного наповнення. Також спорт відіграє визначальну роль у підтриманні та зміцненні життєвої стійкості, оптимізму, працездатності людей. Слушною видається думка українських учених, які стверджують, що спортивне право в Україні тільки починає розвиватися. Однак помітною стала тенденція, за якою більшість знаних юридичних фірм передбачають надання послуг і в галузі спортивного права. В Україні, на жаль, правове регулювання в галузі спорту належно не забезпечено, тому є потреба в перманентному вдосконаленні законодавства та практики його реалізації у сфері фізичної культури і спорту. Слід зауважити, що нещодавно було встановлено відповідальність, як адміністративну, так і кримінальну, за деякі види порушень у цій сфері (Kobzieva, & Kulish, 2020).

У сучасних умовах в усіх сферах життя стрімко розвиваються й постійно трансформуються суспільні відносини. Очевидно, що спортивні відносини є сферою достатньо динамічною та багатогранною. У сфері спортивних змагань уже сформовано правове регулювання, хоча воно залишається несистематизованим. В Україні спортивне право є порівняно самостійною та комплексною галуззю правової системи, що знаходиться на стадії становлення (Aragov, 2017). Крім того, національний рівень правового регулювання фізкультури та спорту потребує дослідження і вдосконалення, а також імплементації міжнародно-правових стандартів у цій сфері.

Процеси європейської інтеграції України забезпечують активну співпрацю з Радою Європи та Європейським Союзом у різних сферах, зокрема у сфері спорту. Було прийнято Європейську культурну конвенцію 1954 року, Європейську хартію «Спорт для всіх» 1976 року, Антидопінгову

конвенцію 1989 року й Додатковий протокол до неї 2002 року, Європейську спортивну хартію 1992 року, Європейську конвенцію щодо запобігання насильству та неналежній поведінці глядачів під час спортивних заходів та футбольних матчів 1985 року, Конвенцію проти маніпулювання спортивними змаганнями 2014 року, Конвенцію про комплексний підхід до питань безпеки, охорони та послуг під час футбольних матчів та інших спортивних заходів тощо. Водночас аналіз практики реалізації такого правового регулювання у випадках вирішення спортивних спорів потребує уваги до конкретних справ (Paliukh, 2019).

Рада Європи та Європейський Союз відповідально ставляться до розвитку міжнародного спортивного руху, спрямовуючи зусилля на унормування спортивних правовідносин і виконання цих нормативних актів на території об'єднаної Європи (Romanushyn, 2018).

Особливість правового регулювання спортивних відносин полягає в тому, що процесуальні норми спортивного права встановлюють самоврядні спортивні організації. Саме тому держава зобов'язана створити умови для розвитку фізичної культури та спорту й забезпечити їх відповідними гарантіями. У цьому і полягає одна з проблем розвитку цієї сфери суспільних відносин. Також актуальним є дослідження питання імплементації міжнародних стандартів у сфері спортивних відносин. Зокрема, Україні доцільно ратифікувати й дотримуватися низки міжнародних договорів у цій сфері, а саме Кодексу спортивної етики й Кодексу спортивного арбітражу, що забезпечить гарантованість прав спортсменів і відповідних спортивних федерацій.

У державах Західної Європи ще з 1990-х років спортивне право виокремлене як самостійна комплексна галузь права, освітні заклади готують спеціалістів у цій галузі, створено різні спортивні судові інстанції (Byers et al., 2012). В Україні спортивне право знаходиться на стадії формування, на межі галузей права, серед яких конституційне, адміністративне, цивільне, трудове тощо. У зв'язку з тим, що визначальне місце в спорті посідає здоров'я людини, визнане ст. 3 Конституції України найвищою соціальною цінністю, а також тим, що в спорт інвестують значні суми коштів, створення системи правових норм, які будуть регулювати спортивні правовідносини, є важливим завданням законотворців. Необхідною є чітка нормативна регламентація правового статусу спортсмена, процедури спортивного арбітражу, особливостей захисту прав й інтересів суб'єктів спортивних правовідносин.

Визначення на конституційно-правовому рівні засад розвитку державної політики сфери фізичної культури та спорту має важливе значення для всіх інших правовідносин, що охоплені сферою спортивного права, а саме:

фізична культура і спорт в Україні як об'єкт правового регулювання; організаційно-правові основи державного управління фізичною культурою та спортом; правове регулювання професійного спорту в Україні; правове регулювання сфери студентського спорту в Україні; правове регулювання дитячо-юнацького спорту; правове забезпечення суспільних фізкультурно-спортивних об'єднань; правовий статус спортсменів, тренерів й інших учасників спортивної діяльності; правові аспекти організації та проведення спортивних змагань; регулювання податкових відносин у сфері спорту; право інтелектуальної власності у сфері спортивної діяльності; правове регулювання спортивного арбітражу; спортивна відповідальність як специфічний вид юридичної відповідальності; спортивне суддівство (Haro, & Kushnir, 2017).

У ст. 4 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 року № 3808-XII закріплено засади державної політики у сфері фізичної культури і спорту, а саме: визнання фізичної культури й спорту пріоритетним напрямом гуманітарної політики держави; визнання фізичної культури як важливого чинника всебічного розвитку особистості та формування здорового способу життя; визнання спорту як важливого чинника досягнення фізичної та духовної досконалості людини, формування патріотичних почуттів у громадян і позитивного міжнародного іміджу держави; забезпечення гуманістичної спрямованості та пріоритету загальнолюдських цінностей, справедливості, взаємної поваги і гендерної рівності ("Zakon Ukrainy", 1993).

Утвердження конституційно-правових засад державної політики у сфері фізкультури і спорту має ґрунтуватися на дотриманні основних прав і свобод людини. Спорт має бути дисциплінований через право і стійкий правовий порядок у державі, а людина – наділена всіма правами, якими вона може вільно користуватися. Доведено, що сучасна сутність правової та демократичної держави висвітлюється через її політику в галузі прав людини. Однак реалізація прав залежить не тільки від держави, а й від рівня загальноправової культури суспільства й кожної особи. Конституційні права і свободи людини та громадянина забезпечують охорону й ефективне користування невід'ємними людськими благами та цінностями, дають змогу людині й громадянину безперешкодно користуватися особистою свободою (Bukach, & Paliukh, 2018).

Ми поділяємо позицію, за якою важливою засадою розвитку фізичної культури та спорту є застосування української мови як державної. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII у ст. 34 закріпив засади застосування державної мови в спорті. Зокрема,

спортивні заходи, зокрема міжнародні, проводять в Україні державною мовою. Стосовно цього передбачено застереження, що спеціальні іншомовні терміни окремих видів спорту можна використовувати без перекладу. Інформаційні й інші оголошення під час проведення спортивного заходу виконують державною мовою. Під час міжнародних заходів такі оголошення можуть дублювати іншими мовами. Отже, оголошення дикторів обов'язково мають звучати українською мовою ("Zakon Ukrainy", 2019).

Важливим питанням для розвитку фізичної культури та спорту є закріплення на державному рівні тестів і нормативів оцінювання фізичної підготовленості жителів України. У цьому питанні Україна має досвід, однак системного підходу до вирішення цього питання не сформовано. Зокрема, 15 січня 1996 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про державні тести і нормативи оцінки фізичної підготовленості населення України» та затвердив відповідне Положення. Саме цим актом було закріплено державні вимоги до фізичної підготовленості громадян України як критерію фізичного здоров'я, створено умови для визначення рівня фізичної підготовленості всіх груп і категорій жителів, надано можливість здійснювати державний контроль за ефективністю фізичного виховання. Однак Кабінет Міністрів України постановою від 5 листопада 2008 року № 992 визнав такою, що втратила чинність, постанову від 15 січня 1996 року № 80.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2015 року № 1045 «Про затвердження Порядку проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України», було прийнято наказ Міністерства молоді і спорту України від 15 грудня 2016 року № 4665 «Про затвердження тестів і нормативів для проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України». Цей наказ втратив чинність 13 листопада 2018 року, оскільки 4 жовтня 2018 року було прийнято новий наказ Міністерства молоді та спорту України «Про затвердження тестів і нормативів для осіб, щорічне оцінювання фізичної підготовленості яких проводиться на добровільних засадах, Інструкції про організацію його проведення та форми Звіту про результати його проведення».

Можемо дійти висновку, що питання оцінювання фізичної підготовленості громадян України потребує комплексного вирішення. Протягом нетривалого проміжку часу в Україні динамічно змінювалися затверджені умови тестів і нормативів щодо оцінювання фізичної підготовленості, проте сьогодні його проводять на добровільних засадах. Держава фактично самоусунулася від цього процесу, ми не можемо з'ясувати реальний стан фізичної підготовленості

громадян України. Тож поряд з низкою соціально-економічних змін, що відбуваються в Україні, уваги потребують питання врегулювання окремих аспектів організації, проведення спортивних і фізкультурно-оздоровчих заходів, а також занять фізичною культурою та спортом, формування здорового способу життя, залучення дітей, молоді й людей інших вікових груп до активних занять фізичною культурою і спортом, підвищення рівня відповідальності осіб, що займаються фізкультурою та спортом.

Надзвичайно важливим аспектом розвитку сфери фізичної культури і спорту є медичне забезпечення. Стаття 51 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» визначає засади спортивної медицини як складової системи охорони здоров'я у сфері фізичної культури та спорту. Саме спортивна медицина визначає стан здоров'я, фізичний розвиток і функціональний стан організму осіб, які займаються фізичною культурою та спортом, зокрема шляхом визначення придатності (здійснення допуску) осіб до занять фізичною культурою і спортом, здійснення профілактики, діагностування, лікування захворювань й ушкоджень, пов'язаних із заняттям фізичною культурою і спортом.

Систематичному диспансерному огляду службою спортивної медицини підлягають особи, які займаються фізичною культурою, і спортсмени дитячо-юнацького, резервного спорту й спорту вищих досягнень, ветерани спорту. Неоднозначними видаються положення цієї статті, згідно з якими допуск осіб до занять фізичною культурою і спортом здійснює лікар зі спортивної медицини. У Верховній Раді України було зареєстровано пропозиції щодо зміни цієї статті з достатньо переконливим аргументуванням. Проект від 5 лютого 2020 року № 3011 пропонує внести зміни до ст. 1 такого змісту: «допуск до занять фізичною культурою і спортом – заходи, спрямовані на реалізацію особою права на безпечне й відповідальне заняття фізичною культурою і спортом» ("Proekt Zakonu", 2020).

Ми поділяємо позицію Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, яке у своєму висновку зауважило: «Загалом основний недолік законопроекту вбачається в неповній відповідності запропонованої лібералізації дозвільних процедур у сфері, що розглядається, основам державної політики у сфері фізичної культури і спорту. У проекті Закону не враховані чинні положення абз. 7 ч. 1 ст. 4 Закону, відповідно до яких *державна політика* у сфері фізичної культури і спорту ґрунтується на засадах *«забезпечення безпеки життя та здоров'я осіб, які займаються фізичною культурою і спортом, учасників та глядачів спортивних і фізкультурно-оздоровчих заходів»*. Водночас, відповідно до запропонованої нової редакції ст. 51 Закону,

«рішення про допуск осіб, що самостійно займаються фізичною культурою та спортом та беруть участь у змаганнях, що не внесені до календарних планів відповідних територіально-адміністративних одиниць, *приймається особами самостійно на підставі власного усвідомлення усіх ризиків та наслідків*» (ч. 4) ("Vysnovok Holovnoho", 2020). Вважаємо, що є потенційні загрози для здоров'я та життя спортсменів, передусім – у дитячо-юнацькому спорті, пов'язані з фізичним навантаженням і специфікою окремих видів спорту. Трапляються ситуації, коли виправданою є обов'язкова участь фахівців в галузі спортивної медицини під час визначення можливості участі спортсменів у змаганнях. Слід зауважити, що більшість спортсменів і тренерів мають недостатній рівень медичних знань, що може призвести до негативних наслідків у прагненні досягти високого результату.

Слід розглянути положення Закону, за яким заняття фізичною культурою та спортом здійснюються з дотриманням медичних норм, встановлених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я (в Україні це Міністерство охорони здоров'я). Зазначена норма було додатково закріплена в Законі 16 жовтня 2012 року. У цьому аспекті важливо зауважити про рішення Окружного адміністративного суду міста Києва щодо розгляду справи за позовом жителя Києва до Міністерства охорони здоров'я України. Позивач просив суд визнати проти-правною бездіяльність міністерства щодо незатвердження медичних норм допуску до занять фізичною культурою та спортом і зобов'язати міністерство затвердити їх. На його думку, відсутність таких норм призводить до неможливості оцінити власний стан здоров'я як професійним спортсменам, так і громадянам, які починають займатися фізичною культурою, й уникнути шкідливого впливу певних занять спортом. ОАСК у своєму рішенні повідомив, що оскільки МОЗ України є головним органом виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, то саме на нього покладено обов'язок встановлення медичних норм, з дотриманням яких мають проводити заняття фізичною культурою і спортом. Матеріали справи засвідчують, що з 5 грудня 2012 року й донині такі норми міністерство не встановлювало. Отже, Окружний адміністративний суд міста Києва задовольнив вимоги позивача, зокрема визнав протиправною бездіяльність МОЗ України щодо незатвердження медичних норм допуску до занять фізичною культурою і спортом та зобов'язав міністерство їх затвердити відповідно до положень Закону України «Про фізичну культуру і спорт». Своєю чергою шостий

апеляційний суд залишив без змін рішення ОАСК і відповідно до ст. 255 Кодексу адміністративного судочинства України, рішення набрало законної сили 25 лютого 2021 року.

На наше переконання, допуск до занять фізичною культурою і спортом означає придатність особи за станом здоров'я до безпечних занять фізичною культурою та спортом. Медичний допуск до спортивних заходів має на меті гарантувати безпечне життя і здоров'я, а не створювати дискримінаційні умови для людини й громадянина. Слід також зауважити, що Міжнародна хартія фізичного виховання і спорту ЮНЕСКО передбачає: право на отримання фізичного виховання, здійснення фізичної активності та зайняття спортом є фундаментальним правом кожної людини.

У зв'язку із зазначеним, систему допусків можна трактувати як необґрунтовану умову обмежень можливості та права кожної особи брати участь у спортивних заходах, оскільки обов'язкове отримання медичної довідки й допуску до участі у спортивному заході без встановлення критеріїв і без урахування об'єктивних факторів щодо очікуваного навантаження, типу фізичної активності тощо, фактично є перешкодою для активної участі в спорті, розвитку масового спорту, не сприяє заявленим меті й завданням регулювання фізичної культури та спорту в Україні.

Питання допуску до спортивних заходів слід вирішувати диференційовано. Не цілком виправданим є обов'язкове проходження медичного огляду під час проведення показових, благодійних чи розважальних спортивних заходів. Передусім це стосується спортивних заходів для людей з обмеженими можливостями (інвалідів, дітей із синдромом Дауна та інших), коли вимога про медичну довідку є алогічною, оскільки спортивний захід не передбачає інтерес перемогти, значні фізичні навантаження.

З огляду на реформу адміністративно-територіального устрою, медичну реформу, реформу децентралізації влади в Україні, є доцільним внести зміни до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» та підзаконних актів щодо розширення кола суб'єктів для надання медичних допусків до спортивних заходів, чітко визначити види спортивних заходів (змагань), для участі в яких медичний допуск є обов'язковим.

Слід акцентувати, що суспільні відносини у сфері фізичної культури і спорту стрімко розвиваються, тому об'єктивно є потреба в постійному оновленні засобів їх регламентації. Удосконаленню підлягають не тільки нормативно-правова регламентація, а й відносини саморегулювання, тобто створення та застосування системи корпоративних (договірних) норм суб'єктами спортивної діяльності. Унаслідок цього спостерігається світова тенденція до формування системи

«м'якого права» у сфері спорту. Із цього приводу М. Ткалич слушно зауважив, що посилення ролі норм «м'якого права» пов'язане з комерціалізацією спорту та постійним збільшенням питомої ваги приватних відносин у сфері спорту, передусім – у сфері професійного спорту (Ткалич, 2019).

Зазначені процеси призводять до посилення ролі диспозитивного методу правового регулювання у сфері спорту, як наслідок – застосування приватноправових засобів правового регулювання. Саме на підставі договорів здійснюють оформлення відносин, що виникають між спортсменами й іншими суб'єктами спортивних відносин та спортивними організаціями (контракти про спортивну діяльність, трансферні контракти, агентські контракти тощо), відбувається вирішення спортивних спорів (статути третейських судів у сфері спорту), встановлюють правила видів спорту (корпоративні акти міжнародних федерацій з видів спорту) тощо.

Професійний спорт – це бізнес з метою отримання прибутку. Саме тому організують нові турніри (наприклад, футбольна «Ліга націй»), визнають нові види спорту, які можуть бути прибутковими. Зокрема, у серпні 2018 року наказом Мінмолодьспорту України спортивний покер було визнано видом спорту ("Nakaz Ministerstva", 2018). Одночасно з наданням офіційного статусу цей вид спорту отримав додаткові можливості для розвитку (можливість виходу на телебачення та залучення телевізійної аудиторії). Відповідно до наказу Мінмолодьспорту України від 16 вересня 2020 року № 1557 «Про визнання, відмову у визнанні видів спорту та внесення змін до Реєстру визнаних видів спорту в Україні», визнано види спорту в Україні «Кануполо», «Киберспорт (електронний спорт)», «Кіокушин БудО карате», «Поло», «Таеквон-До». Можемо спостерігати динаміку розвитку видів спорту, коли комп'ютерна розвага стала офіційним видом спорту як в Україні, так й інших державах світу. Слід зауважити, що 2017 року відбувся саміт Міжнародного олімпійського комітету, де учасники серед іншого розглядали питання включення кіберспорту до переліку олімпійських видів спорту. МОК визнав, що кіберспорт демонструє стрімкий розвиток, а також може забезпечити платформу для взаємодії з олімпійським рухом. Обсяг кіберспорту, за різними оцінками, становить 1–1,5 млрд доларів. Експерти зауважують, що ринок кіберспорту розширюється на 20–30 % щорічно (Lazneva, & Tsaraneko, 2018). Уже 2019 року аудиторія турнірів з кіберспорту становила близько 400 млн осіб. Головними джерелами прибутку в кіберспорті, як і в традиційних видах спорту, є призи на турнірах, продаж атрибутики, спонсорство, реклама, ставки на результат змагань тощо.

Уваги потребують питання вдосконалення законодавства щодо регулювання професійного

спорту. Схвалюємо пропозицію щодо розроблення окремого законодавчого акта, який на національному рівні чітко й вичерпно визначив би основні засади правового регулювання відповідних відносин з огляду на міжнародні стандарти й найкращі світові практики. Також корисним може бути врахування розробленого й затвердженого 2007 року Міжпарламентською асамблеєю держав-учасниць СНД модельного закону про професійний спорт ("Postanova Mizhparlamentskoi", 2007).

Слід зазначити про постанову Кабінету Міністрів України від 1 березня 2017 року № 115 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року». Метою цієї Програми, відповідно до її положень, є визначення провідної ролі фізичної культури та спорту як важливого фактора здорового способу життя, профілактики захворювань, формування гуманістичних цінностей, створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини, сприяння досягненню фізичної та духовної досконалості людини, виявлення резервних можливостей організму, формування патріотичних почуттів у громадян і позитивного іміджу держави у світовому співтоваристві. На наше переконання, саме ці завдання мають стати основою для національної програми розвитку фізичної культури і спорту.

Удосконалюючи державну політику у сфері фізичної культури і спорту, також необхідно врахувати Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», яка зафіксувала, що необхідно розширити права й можливості вразливих людей. У Порядку денному відображено, зокрема, потреби всіх дітей, молоді, осіб з інвалідністю (понад 80 % яких живуть за межею бідності), людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом, літніх людей, корінних народів, біженців і внутрішньо переміщених осіб та мігрантів. Украй важливо вжити подальших ефективних заходів і діяти відповідно до міжнародного права задля усунення перешкод й обмежень, посилення підтримки та задоволення особливих потреб людей, які живуть у районах, постраждалих від складних надзвичайних ситуацій гуманітарного характеру, і в районах, постраждалих від тероризму.

Сталий розвиток неможливо забезпечити без миру й безпеки, а без сталого розвитку мир і безпека опиняться під загрозою. У новому Порядку денному визнано необхідність побудови миролюбного, справедливого і всеохопного суспільства, у якому забезпечено рівний доступ до правосуддя, яке ґрунтується на повазі до прав людини (включно з правом на розвиток), реальному верховенстві права й належному врядуванню на всіх рівнях, а також на прозорих,

ефективних і підзвітних інституціях. У Порядку денному враховано фактори, що спричиняють насильство, незахищеність і несправедливість, як-от: нерівність, корупція, неякісне врядування, незаконні фінансові потоки й потоки зброї.

Важливим питанням розвитку національного спорту є збереження молодих талантів і створення належних умов для прогресу спортсменів. Окремі країни зацікавлені в переході українських спортсменів до їх збірних команд. За роки незалежності України близько 140 професійних спортсменів – членів національної збірної змінили своє «спортивне громадянство». Спортивна міграція активізувалася 2014 року. Тоді громадянами Росії стали 48 українських спортсменів (з яких 20 – у період 2014–2017 років), Азербайджану – 25, США – 12, Білорусі, Туреччини – по 6, Німеччини, Ізраїлю – по 4, Португалії, Узбекистану – по 3, Австралії, Франції, Казахстану, Італії, Грузії, Болгарії – по 2, Словенії, Хорватії, Швеції, Іспанії, Великої Британії, Канади, Катару, Єгипту, Словаччини, Австрії, Японії, Угорщини, Аргентини, Латвії – по 1 спортсмену (Zhdanov, 2018). Для України залишається актуальним питання збереження українських спортивних талантів для національної збірної. Слід висловити застереження, що цей перелік не охопив численні переходи молодих спортсменів, які мали потенціал, але не були членами національної збірної. Об'єктивні дані про чисельність таких випадків отримати складно. Тому зазначене актуалізує питання комплексного підходу до реформи сфери фізичної культури і спорту в Україні.

Утвердження державної політики у сфері розвитку фізичної культури та спорту передбачає установлення власних національних завдань у контексті глобальних світових устремлень і національних умов. Саме суверен має прийняти рішення щодо впровадження рекомендованих глобальних завдань у державну політику України через національні процеси планування, політичні заходи й стратегії розвитку різних сфер суспільного життя, що стосується фізичної культури і спорту.

Викладений матеріал підтверджує висновок про необхідність системного підходу в процесі розвитку конституційно-правових засад державної політики у сфері фізичної культури і спорту в Україні. Лише скоординована робота державних органів спроможна забезпечити ефективний результат реформ у цій сфері.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає у формуванні теоретико-методологічних засад удосконалення конституційно-правового регулювання державної політики у сфері фізичної культури і спорту й обґрунтуванні пропозицій практичного спрямування щодо утвердження цінностей фізичної культури та спорту в Україні на підставі апробованого й ефективного досвіду інших країн і міжнародних стандартів у цій сфері.

Висновки

На підставі здійсненого дослідження можна дійти висновку, що:

1. На сучасному етапі розвитку України доцільно активізувати пропаганду здорового способу життя, що є основою для розвитку фізичної культури та спорту. У державі має бути створено умови для розвитку масового спорту для всіх, що потребує розроблення доступної спортивної інфраструктури в країні. Спортсмени є візитівкою нашої держави, тому вкрай важливо сприяти розвитку спортивних досягнень, для цього мають функціонувати центри підготовки резерву спортсменів, слід розробляти й упроваджувати сучасні тренерські програми.

2. Обґрунтовано позицію, згідно з якою важливою засадою розвитку фізичної культури та спорту є застосування української мови як державної. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII у ст. 34 закріпив засади застосування державної мови у спорті, які потребують упровадження в практику функціонування національних спортивних інституцій.

3. Важливим питанням для розвитку фізичної культури та спорту є закріплення на державному рівні тестів і нормативів оцінювання фізичної підготовленості жителів України. Питання оцінювання фізичної підготовленості громадян України потребує комплексного вирішення. Протягом нетривалого проміжку часу в Україні динамічно змінювалися затверджені умови тестування та нормативи оцінювання фізичної підготовленості, що нині проводять на добровільних засадах. Держава фактично самоусунулася від цього процесу, тому реальний стан фізичної підготовленості громадян України лишається нез'ясованим. Тому постала необхідність нормативного закріплення цього питання на підставі власного досвіду й зразкових практик інших країн.

REFERENCES

- Aparov, A.M. (2017). Kontsepsiia sportyvnoho prava: ohliad kluchovykh aspektiv [The concept of sports law: an overview of key aspects]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imni I.I. Mechnykova, Bulletin of Odessa I.I. Mechnikov National University*, vol. 22, 1(30), 6-19. doi: [https://doi.org/10.18524/2304-1587.2017.1\(30\).126479](https://doi.org/10.18524/2304-1587.2017.1(30).126479) [in Ukrainian].
- Bukach, V.V., & Paliukh, A.Ya. (2018). Konstytutsiini harantii prava liudyny i hromadianyna na pravovu dopomohu v Ukraini [Constitutional guarantees of the right of a person and a citizen to legal aid in Ukraine]. *Nashe pravo, Our right*, 1, 23-26 [in Ukrainian].
- Byers, T., Slack, T., & Parent, M. (et al.). (2012). *Key Concepts in Sport Management*. Los Angeles: SAGE Publications Ltd. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781473914599.n33>.
- Haro, H.O., & Kushnir, O.O. (2017). Sportyvne pravo: ohliad natsionalnoho zakonodavstva i mizhnarodnykh standartiv [Sports law: a review of national legislation and international standards]. *Yurydychnyi portal Protokol, Legal portal Protocol*. Retrieved from https://protocol.ua/ru/sportivne_pravo_oglyad_natsionalnogo_zakonodavstva_i_mizhnarodnih_standartiv/ [in Ukrainian].
- Kalynovskyi, B.V., & Kulyk, T.O. (2018). The administrative-territorial structure as a constitutional and legal basis of the organization of local public authority in Ukraine. *Theoretical and practical mechanisms of development of legal science at the beginning of the third millennium*, 179-196. Tbilisi: Baltija Publishing.
- Kobzieva, T.A., & Kulish, I.O. (2020). Sportyvne pravo na suchasnomu etapi zmin ta reform chynnoho zakonodavstva Ukrainy [Sports law at the present stage of changes and reforms of current legislation of Ukraine]. *Pravovi horyzonty/Legal horizons*, 22(35), 29-34. doi: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i22.p29> [in Ukrainian].
- Lazneva, I.O., & Tsaraneko, D.I. (2018). Kibersport ta yoho vplyv na zminu struktury svitovoho rynku kompiuternykh ihor [E-sports and its impact on changing the structure of the global computer game market]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 2(2), 63-67 [in Ukrainian].
- Morgan, W.J. (2003). The Philosophy of Sport: A Historical and Conceptual Overview and a Conjecture regarding its Future. *Handbook of Sports Studies*, 205-213. doi: <https://doi.org/10.4135/9781848608382.n12>.
- Nakaz Ministerstva molodi ta sportu "Pro vyznannia, vidmovu u vyznanni ta vnesennia zmin do Reiestru vyznanykh vydiv sportu v Ukraini": vid 16 lyp. 2018 r. No. 3780 [Order of the Ministry of Youth and Sports "On recognition, refusal to recognize and amendments to the Register of recognized sports in Ukraine" from July 16, 2018, No. 3780]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3780728-18#Text> [in Ukrainian].
- Paliukh, A.Ya. (2019). Precedentna praktyka vyrishennia sportyvnykh sporiv [Precedent practice of resolving sports disputes]. *Porivnialno-analitychne pravo, Comparative and analytical law*, 2, 29-32 [in Ukrainian].
- Postanova Mizhparlamentskoi Asamblei derzhav-uchasnyts SND "Modelnyi zakon pro profesiynyi sport": vid 31 trav. 2007 r. No. 28-8 [Resolution of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States "Model Law on Professional Sports" from May 31, 2007, No. 28-8]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g25#Text [in Ukrainian].
- Proekt Zakonu Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro fizychnu kulturu i sport» (shchodo vporiadkuvannia provedennia sportyvnykh zakhodiv ta zaniat fizychnoiu kulturoiu ta sportom": vid 5 liut. 2020 r. No. 3011 [Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports" (on streamlining sports activities and physical culture and sports" from February 5, 2020, No. 3011]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68053 [in Ukrainian].
- Romanyshyn, O. (2018). Spivrobotnytstvo derzhav-chleniv Rady Yevropy u sferi sportu: mizhnarodno-pravovi aspekty [Cooperation between the member states of the Council of Europe in the field of sport: international legal aspects]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of Lviv University*, 45, 225-232. doi: 10.30970/vir.2018.45.0.8970 [in Ukrainian].
- Tkalych, M. *Sport na chasi? Tendentsii v zakonodavstvi na 2019 rik [Sports on time? Trends in legislation for 2019]*. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/sport-na-chasi-tendetsiyi-v-zakonodavstvi-na-2019-rik.html> [in Ukrainian].
- Trubina, M.V. (2011). Osoblyvosti pravovoho rehulivannia finansuvannia fizychnoi kultury i sportu v Ukraini [Features of legal regulation of financing of physical culture and sports in Ukraine]. *Finansove pravo, Finance law*, 2(16), 31-34 [in Ukrainian].
- Vysnovok Holovnoho nauково-ekspertnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy na proekt Zakonu Ukrainy "Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro fizychnu kulturu i sport" (shchodo vporiadkuvannia provedenniasportyvnykh zakhodiv ta zaniatfizychnoiu kulturoiu ta sportom) [Opinion of the Main Scientific and Expert Department of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports" (on streamlining sports activities and physical culture and sports)]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68053 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro fizychnu kulturu i sport": vid 24 hrud. 1993 r. No. 3808-XII [Law of Ukraine "On physical culture and sports" from December 24, 1993, No 3808-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 14, 80 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoi movy yak derzhavnoi": vid 25 kvit. 2019 r. No. 2704-VIII [Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from April 25, 2019, No. 2704-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 21, 81 [in Ukrainian].
- Zhdanov, I. *Za roky nezalezhnosti blyzko 140 sportsmeniv - chleniv natsionalnoi zbirnoi zminyly svoje "sportyvne hromadianstvo" [During the years of independence, about 140 athletes - members of the national team have changed their "sports citizenship"]*. Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/sport/554478.html> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Апаров А. М. Концепція спортивного права: огляд ключових аспектів. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. 2017. Т. 22. № 1 (30). С. 6–19. (Серія «Правознавство»). doi: [https://doi.org/10.18524/2304-1587.2017.1\(30\).126479](https://doi.org/10.18524/2304-1587.2017.1(30).126479).
- Букач В. В., Палюх А. Я. Конституційні гарантії права людини і громадянина на правову допомогу в Україні. *Наше право*. 2018. № 1. С. 23–26.
- Key Concepts in Sport Management / [T. Byers, T. Slack, M. Parent et al.]. Los Angeles : SAGE Publications Ltd. 2012. 224 p. doi: <http://dx.doi.org/10.4135/9781473914599.n33>.
- Гаро Г. О., Кушнір О. О. Спортивне право: огляд національного законодавства і міжнародних стандартів. *Юридичний портал Протокол*. 2017. URL: https://protocol.ua/ru/sportivne_pravo_oglyad_natsionalnogo_zakonodavstva_i_mignarodnih_standartiv/.
- Kalynovskyi B. V., Kulyk T. O. The administrative-territorial structure as a constitutional and legal basis of the organization of local public authority in Ukraine. *Theoretical and practical mechanisms of development of legal science at the beginning of the third millennium* : collective monograph. Tbilisi : Baltija Publishing, 2018. P. 179–196.
- Кобзева Т. А., Куліш І. О. Спортивне право на сучасному етапі змін та реформ чинного законодавства України. *Правові горизонти/Legal horizons*. 2020. Вип. 22 (35). С. 29–34. doi: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i22.p29>.
- Лазнева І. О., Царанеко Д. І. Кіберспорт та його вплив на зміну структури світового ринку комп'ютерних ігор. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 2. Ч. 2. С. 63–67. (Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство»).
- Morgan W. J. The Philosophy of Sport: A Historical and Conceptual Overview and a Conjecture regarding its Future. *Handbook of Sports Studies*. 2003. P. 205–213. doi: <https://doi.org/10.4135/9781848608382.n12>.
- Про визнання, відмову у визнанні та внесення змін до Реєстру визнаних видів спорту в Україні : наказ Міністерства молоді та спорту від 16 лип. 2018 р. № 3780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v3780728-18#Text>.
- Палюх А. Я. Прецедентна практика вирішення спортивних спорів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 29–32.
- Модельний закон про професійний спорт : постанова Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД від 31 трав. 2007 р. № 28-8. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g25#Text.
- Про внесення змін до Закону України «Про фізичну культуру і спорт» (щодо впорядкування проведення спортивних заходів та занять фізичною культурою та спортом) : проект Закону України від 5 лют. 2020 р. № 3011. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68053.
- Романишин О. Співробітництво держав-членів Ради Європи у сфері спорту: міжнародно-правові аспекти. *Вісник Львівського університету*. 2018. Вип. 45. С. 225–232. (Серія «Міжнародні відносини»). doi: 10.30970/vir.2018.45.0.8970.
- Ткалич М. Спорт на часі? Тенденції в законодавстві на 2019 рік. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sportivne-pravo/sport-na-chasi-tendenciyi-v-zakonodavstvi-na-2019-rik.html>.
- Трубіна М. В. Особливості правового регулювання фінансування фізичної культури і спорту в Україні. *Фінансове право*. 2011. № 2 (16). С. 31–34.
- Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про фізичну культуру і спорт”» (щодо впорядкування проведення спортивних заходів та занять фізичною культурою та спортом). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68053.
- Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 14. Ст. 80.
- Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квіт. 2019 р. № 2704-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 21. Ст. 81.
- Жданов І. За роки незалежності близько 140 спортсменів – членів національної збірної змінили своє «спортивне громадянство». URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/sport/554478.html>.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2021

Paliukh A. – Ph.D in Technicaly, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9856-9147>

Tendency in the Development of Constitutional and Legal Regulation of State Policy in the Field of Physical Culture and Sports

The **purpose** of the article is to identify current tendency in the development of constitutional and legal regulation of state policy in the field of physical culture and sports and prospects for their implementation in Ukraine. In order to achieve it, the following tasks were formed: to identify the main issues of development of physical culture and sports in the world; outline possible ways to improve the constitutional and legal regulation of physical culture and sports; to offer on the basis of international and foreign experience ways to improve public policy in the field of physical culture and sports. **Methodology.** The constitutional and legal regulation of state policy in the field of physical culture and sports is

*the subject of long-term scientific research, which has been studied since the emergence of the world's first states and therefore requires a balanced methodology. The choice of methodological tools should provide a systematic study of current trends in public policy in the field of physical culture and sports. The constitutional and legal principles of state policy in the field of physical culture and sports can be rationally and deeply studied only with the help of a system of interdependent and interconnected methods of hierarchical (vertical) and horizontal relations. The methodology of research of state policy in the field of physical culture and sports is a complex system of interdependent worldview methodological approaches, methods and techniques of knowledge of the essence and content of state policy in the field of physical culture and sports, as well as the principles of its approval and development. relevant foreign experience. The use of the principle of systematics in the study of constitutional and legal regulation of physical culture and sports involves ensuring the completeness of such research, taking into account all the theoretical and methodological and practical and applied aspects of this topic. The application of the principle of systematization also allowed to study the institutional mechanism of formation and implementation of state policy in the field of physical culture and sports – as well as the establishment of legal relations between public authorities, local governments and public sports associations, including functional ones. The comparative legal method is used when comparing the constitutional and legal principles of state policy in the field of physical culture and sports in Ukraine with the corresponding trends of improving the legislation and practice of foreign countries, European and international legal standards in this area. The method of constitutional modeling made it possible to develop proposals and recommendations for improving the legislation in the field of physical culture and sports and on the basis of foreign experience to develop ways to develop public policy in this area. The **scientific novelty** lies in the formation of theoretical and methodological foundations for improving the constitutional and legal regulation of state policy in the field of physical culture and sports and substantiation of practical proposals for establishing the values of physical culture and sports in Ukraine based on proven and effective experience of foreign countries. **Conclusions.** 1) At the present stage of development of Ukraine it is expedient to intensify the promotion of a healthy lifestyle, which is the basis for the development of physical culture and sports. The state allocates certain categories of residents, and conditions must be created for the development of mass sports for all, which requires the development of accessible sports infrastructure throughout the country. Athletes are the business card of our state, so it is extremely important to promote the development of high-achievement sports, for this purpose there should be training centers for athletes, a reserve of modern coaching programs has been developed and implemented. 2) We defend the position that an important basis for the development of physical culture and sports is the use of the Ukrainian language as the state language. Law of Ukraine «On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language» of April 25, 2019 No. 2704-VIII in Art. 34 established the principles of the use of the state language in sports, which still need to be implemented in the practice of national sports institutions. 3) An important issue for the development of physical culture and sports is the consolidation at the state level of tests and standards for assessing the physical fitness of the people of Ukraine. The issue of assessing the physical fitness of Ukrainian citizens needs a comprehensive solution. For a short period of time in Ukraine, the approved conditions of tests and standards for the assessment of physical fitness, which is now conducted on a voluntary basis, have changed dynamically. The state has in fact removed itself from this process, we cannot see the real state of physical fitness of the citizens of Ukraine. Today there is a need for normative consolidation of this issue on the basis of own experience and on exemplary practices of foreign countries.*

Keywords: constitutional and legal regulation; state policy; sports; physical culture; international legal standards; state support; development; protection of human rights.

Дурдинець М. Ю. – кандидат юридичних наук, докторант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6718>

Правовий статус Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

Метою статті є науково-практичне обґрунтування правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, доведення значущості дотримання його норм як передумови довіри до міжнародної правової системи, геополітичної стабільності й безпеки. **Методологія.** Методологічний інструментарій дібрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. Під час дослідження використано систему методів наукового пізнання, зокрема формальної логіки (абстрагування, аналогію, дедукцію, індукцію, синтез) – у межах висвітлення основного змісту досліджуваного питання; метод системного аналізу – для формулювання висновків дослідження; теоретичний – під час вивчення наукової та навчально-методичної літератури. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі проблемних питань, пов'язаних з особливостями правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Доведено, що Україна має всі підстави очікувати повного виконання взятих на себе зобов'язань з боку ядерних держав, які юридично засвідчили гарантії безпеки нашої державі відповідно до вимог міжнародного права. Виконання зобов'язань державами-підписантами є запорукою оптимальної стратегії національного утвердження та подальшого геополітичного розвитку в умовах антидержавницької пропаганди як вияву гібридної війни Російської Федерації проти України. **Висновки.** Правовий статус Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, а також історична ретроспектива його підписання та механізм реалізації необхідно розглядати виключно на підставі історичних і юридичних документів, незаангажовано, усебічно, вибудовуючи об'єктивну хронологію розгляду цього питання, правильності трактування та застосування міжнародного права. Україна зробила значний внесок у посилення глобальної безпеки у світі, юридично довіривши свою зовнішню безпеку ядерним державам-гарантам. Саме тому довіра до міжнародної правової системи та значущість підписання міждержавних договорів залежить від якості виконання норм Будапештського меморандуму. У сучасних умовах лише спільні, скоординовані дії на міжнародному рівні здатні зупинити країну-агресора – Російську Федерацію, змусити її до стабільного миру, поваги й дотримання норм міжнародного права, двосторонніх і багатосторонніх договорів, учасником яких є ця країна.

Ключові слова: меморандум; міжнародний договір; правозастосування; ядерна зброя; гарантії безпеки; атомна бомба; державна політика; парламент; юридичні зобов'язання; двосторонні та багатосторонні міжнародні договори.

Вступ

Протягом останніх років у засобах масової інформації, наукових і політичних колах, дипломатичному середовищі активно обговорюють юридичні аспекти правозастосування Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року (далі – Меморандум), висловлюючи неоднозначні позиції з цього питання.

Деякі сучасні медійні працівники беруть на себе моральну відповідальність давати невиважені оцінки, аргументувати висновки про події минулого, сьогодення та прогнозувати майбутнє. Така інформація часто ґрунтується на поверхових знаннях, недооцінюванні складних політичних і соціальних процесів розвитку держави, унаслідок чого набирає надмірно емоційного висвітлення. У цьому контексті актуалізується потреба в ґрунтовному теоретичному осмисленні окресленої тематики на підставі напрацювань науковців, яким

вдалося наблизитися до сутності зазначеної проблеми.

Порушене питання активно обговорюють учені, які намагаються дати оцінку знаковим подіям в історії країни, окреслити перспективи в цій сфері. Зазначеній проблематиці присвятили праці такі українські дослідники, як Н. Камінська, М. Кацук, О. Кондратенко, Ю. Костенко, Г. Кравцов, О. Махно, В. Мойсюк, С. Омелянюк, С. Прийдун, О. Потехін, К. Сазонова та ін. Наприклад, В. Мойсюк презентує досить вдалу спробу здійснити історіографію питання ядерного роззброєння України (Moisiuk, 2019). Водночас К. Сазонова аналізує цю проблематику в контексті пацифістської доктрини міжнародного права, у межах якої роззброєння постає глобальною тенденцією, пов'язаною з контролем над різноманітними видами озброєння (Sazonova, 2019). Не залишає байдужими це питання й фахівців інших держав. ґрунтовний аналіз ролі Будапештського меморандуму в контексті гібридної війни з боку Росії, зокрема

позитивних/негативних наслідків ядерного роззброєння для нашої держави, пропонує А. Умланд (Umland, 2016). У працях А. Стівенса обґрунтовано взаємозв'язок ядерного роззброєння на політику української національної ідентичності, нехтування яким призвело до втрати важелів впливу на міжнародній арені (Stevens, 2008).

Крім того, останніми роками предметом ретельного вивчення в працях сучасних учених слугували роль Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та пов'язані з ним прогнози (Potter, 2019; Meyer, 2020), а також пошук інноваційних парадигм міжнародних відносин у контексті окреслених історичних подій (Gibbs, 2012; Proniuk, 2010; Kaminska, & Akimov, 2020).

Водночас соціальні та політичні виклики останніх років зумовлюють потребу в детальнішому науково-практичному обґрунтуванні правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, визначенні його ключових рис для врахування їх у стратегії національного утвердження та подальшого геополітичного розвитку.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснення комплексного наукового аналізу правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, визначення ролі його дотримання всіма державами-підписантами в умовах антидержавницької пропаганди як вияву гібридної війни Російської Федерації проти України.

Виклад основного матеріалу

Найзагрозливішими елементами гібридної війни є інформаційна пропаганда проти української державності. Для цього використовують різні способи маніпулятивного висвітлення історичних фактів, викривлення цілісної картини подій минулого й сьогодення, неналежної оцінки ролі та місця особистостей на різних етапах формування нації, а згодом – утвердження та розвитку суверенної і незалежної України.

Надзвичайно важливим є питання аналітичного та критичного сприйняття інформації суспільством, яке сьомий рік поспіль перебуває в перманентному стані гібридної війни Російської Федерації проти України. У цьому питанні роль науки та науковців повинна стати ключовою.

Рушійним інструментом антидержавної пропаганди є деякі ЗМІ, що належать проросійським силам, які системно дискредитують українську державність і намагаються дезорганізувати суспільство та сформувані почуття зневіри в майбутньому нашої держави. Цей процес розпочався після проголошення незалежності

України, коли високопосадовці країни-агресора заявляли, що наша держава не відбудеться як самостійна й суверенна.

Така риторика російських офіційних осіб упродовж років стала традиційною, адже Російська Федерація грубо, цинічно порушила Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний Президентом України Л. Кучмою, Президентом Російської Федерації Б. Єльциним, Прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором, Президентом Сполучених Штатів Америки Б. Клінтоном у Будапешті на засіданні НБСЄ (нині – ОБСЄ) 05 грудня 1994 року.

Російська Федерація порушила також Державний двосторонній договір між Україною і Російською Федерацією, угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту на умовах оренди. Грубо порушено норми міжнародного права, анексовано Автономну Республіку Крим і м. Севастополь. Сьомий рік агресор веде військові бойові дії на території Донецької та Луганської областей, масштабно фінансує та підтримує сепаратистські терористичні формування в цих областях. Російська сторона не виконує погоджені умови перемир'я на лінії розмежування на Сході України, ігнорує рішення Генеральної Асамблеї ООН, міжнародних судових органів. Грубо порушують права людини та свободи в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, на тимчасово не підконтрольних територіях Луганської і Донецької областей.

З огляду на системні маніпуляції щодо змісту, передумов прийняття, юридичної сили та способу застосування Будапештського меморандуму, слід неупереджено й усебічно дослідити сутність цього міжнародно-правового документа, його правовий статус.

Історико-правовий аспект цього питання повертає нас до подій 1968 року. Ураховуючи тогочасну світову тенденцію до динамічного нарощування ядерного потенціалу деякими супердержавами, глобальну безконтрольність цього процесу, потенційно реальну загрозу третьої світової війни з використанням ядерної зброї, Комітет ООН з роззброєння розробив Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, який було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 року та відкрито для підписання 1 липня 1968 року в столицях трьох ядерних держав: Москві, Вашингтоні й Лондоні.

Договір складається з преамбули й 11 статей. Зазначений документ загалом передбачає глобальну реалізацію трьох принципів, згідно з якими слід не розповсюджувати, не застосовувати атомну зброю та використовувати ядерну енергію виключно в мирних цілях.

Відповідно до ст. 9 Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, будь-яка держава має

можливість добровільно приєднатися до цього Договору, а власне документ набуває чинності після його ратифікації в країнах, уряди яких призначені депозитаріями Договору, – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки та Російська Федерація як правонаступниця СРСР. У п. 6 цієї статті зазначено, що договір має бути зареєстрований відповідно до ст. 102 Статуту Організації Об'єднаних Націй ("Dohovir pro nezozpovsiudzhennia", 1968).

Приєднання будь-якої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї передбачає можливість додатково укласти регіональні договори з метою забезпечення повної відсутності ядерної зброї на відповідних територіях.

Для уникнення довільного й недобросовісного інтерпретування норм Договору в ньому завбачливо прописано пункт такого змісту: «Цей Договір, російський, англійський, французький, іспанський і китайський тексти якого є рівно автентичними, здається на зберігання до архівів урядів-депозитаріїв». Розбіжності в смислового сприйнятті змісту виключаються саме через пряму норму Договору ("Dohovir pro nezozpovsiudzhennia", 1968).

Тобто міжнародні переговори й утворення глобального правового механізму стримування розповсюдження та скорочення кількості ядерної зброї було розпочато задовго до прийняття Верховною Радою України Акта проголошення Незалежності України від 24 серпня 1991 року.

Стенограми пленарних засідань Верховної Ради України I–II скликань та прийняті парламентом нормативно-правові акти дають змогу досить точно хронологічно й фактологічно відтворити організаційно-правовий процес ядерного роззброєння України.

Менше як за місяць до прийняття Верховною Радою УРСР Акта проголошення Незалежності України на вищому міжнародному рівні президенти СРСР М. Горбачов і США Дж. Буш у Москві підписали Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь СРСР–США (далі – СНО-1) від 31 липня 1991 року. Мета цього договору – забезпечення паритету між стратегічними ядерними силами двох сторін на рівнях, які будуть приблизно на 30 % нижчими за рівні початкових розгорнутих сил ("Dohovir mizh SRSR i SShA", 1991).

Після розпаду СРСР у світі виникла непередбачувана ситуація, коли новостворена незалежна держава Україна в правомірний спосіб стала власницею третього за потужністю, після США й Російської Федерації, ядерного потенціалу (Kostenko, 2015).

Договір СНО-1 потребував уточнень, розроблення додаткових документів й укладання угод на найвищому рівні з боку колишніх республік СРСР, які володіли ядерною зброєю та проголосили

незалежність. Саме тому 23 травня 1992 року в м. Лісабоні Російська Федерація, Україна, Казахстан, Білорусь і США підписали Лісабонський протокол до Договору СНО-1. Ці міжнародні документи підлягали обов'язковій процедурі ратифікації парламентом України ("Protokol do Dohovoru", 1992).

Українська держава з перших днів незалежності на офіційному рівні проголосила курс на ядерне роззброєння. Задля підтвердження цього наміру, попередньо прописаного в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, Верховна Рада України прийняла Заяву про без'ядерний статус України від 24 жовтня 1991 року. У документі йшлося про готовність України долучитися до конструктивного переговорного процесу щодо ядерного роззброєння з огляду на технічні, правові, фінансові, організаційні та інші можливості нашої держави, з належним забезпеченням екологічної безпеки ("Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet", 1990; "Zaiava pro beziadernyi status", 1991).

Слід зауважити, що Верховна Рада України I–II скликань під час підготовки до розгляду на пленарних засіданнях питань щодо ядерного роззброєння жорстко та безкомпромісно ставила питання про надання Україні юридично зобов'язувальних гарантій забезпечення національної безпеки.

Зокрема, під час розгляду на пленарних засіданнях Верховної Ради України питання про ратифікацію Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу парламентарями було сформульовано та згодом юридично закріплено в постанові Верховної Ради України 13 пунктів застережень і рекомендацій щодо Договору й документів – його складових. Зокрема, у п. 5 застережень було зазначено: «Україна як держава – власник ядерної зброї йтиме до без'ядерного статусу і позбуватиметься поетапно розташованої на її території ядерної зброї за умови одержання нею надійних гарантій своєї національної безпеки, у яких ядерні держави візьмуть на себе зобов'язання ніколи не застосовувати ядерної зброї проти України, не використовувати проти неї звичайні збройні сили і не вдаватися до погроз силою, поважати територіальну цілісність і недоторканість кордонів України, утримуватися від економічного тиску з метою вирішення будь-яких спірних питань». Постанову про ратифікацію договору прийняли 18 листопада 1993 року, а в прикінцевих положеннях прописали: «Україна здійснить обмін ратифікаційними грамотами лише після виконання умов, викладених у п. 5–7, 9–11» ("Postanova Verkhovnoi Rady", 1993).

14 січня 1994 року в Москві на вищому рівні відбулася офіційна зустріч президентів Л. Кравчука, Б. Клінтона та Б. Єльцина. За результатами переговорів учасники зустрічі

підписали Тристоронню заяву, яка фактично засвідчила готовність США та Російської Федерації надати Україні гарантії безпеки, щойно набере чинності Договір про СНО-1 й Україна стане учасником Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Слід зауважити, що зміст зобов'язань перед Україною з боку Сполучених Штатів Америки та Російської Федерації була попередньо узгоджена саме в тексті Тристоронньої заяви ("Trystoronnia zaiava", 1994).

У стенограмах пленарного засідання Верховної Ради України I скликання від 3 лютого 1994 року документально засвідчено процес обговорення питання про виконання Президентом та Урядом України застережень і рекомендацій, що містилися в постанові Верховної Ради України «Про ратифікацію договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь і Лісабонського протоколу», зокрема відповідність Тристоронньої заяви цим застереженням та рекомендаціям ("Stenohrama shistnadtsiatoho", 1994). Правовим наслідком обговорення цього питання стало прийняття Верховною Радою України постанови, відповідно до якої слід було: зняти застереження щодо статті V Протоколу до договору про СНО, підписаного в Лісабоні 23 травня 1992 року, доручити Уряду України здійснити обмін грамотами про ратифікацію Договору СНО-1 та активізувати діяльність з укладання конкретних міжнародних угод, що впливають із застережень постанови Верховної Ради України про ратифікацію Договору СНО-1 (Kostenko, 2015).

Одним з ключових етапів у процесі ядерного роззброєння України стало прийняття Верховною Радою України II скликання Закону України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» від 16 листопада 1994 року. Згідно зі ст. 6 цього Закону, він набирає чинності після надання Україні гарантії безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа ("Zakon Ukrainy", 1994).

Тобто свого часу президентам України Л. М. Кравчуку та Л. Д. Кучмі Верховна Рада України I–II скликань послідовно й наполегливо рекомендувала домагатися від керівництва США, Російської Федерації, Великої Британії безумовного й повного виконання взятих на себе зобов'язань. Їх спонукали до того, щоб у вирішенні цього питання вони обстоювали таку саму жорстку позицію й непохитність, як це робило керівництво США та Росії під час численних переговорів щодо невідкладного приєднання нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та повного виконання Україною умов ядерного роззброєння.

Завершальним етапом у складному й тривалому процесі міжнародних переговорів

щодо ядерного роззброєння України та надання нашій державі гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стало підписання на саміті ОБСЄ міжнародно-правового договору – Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – Президентом України Л. Кучмою, Президентом Російської Федерації Б. Єльциним, Прем'єр-міністром Великої Британії Дж. Мейджором, Президентом Сполучених Штатів Америки Б. Клінтоном у Будапешті 5 грудня 1994 року. Того самого дня лідери держав обмінялися ратифікаційними грамотами. Невдовзі Китайська Народна Республіка та Французька Республіка окремими заявами підтвердили Україні свої зобов'язання згідно з принципами Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі поважати незалежність і суверенітет та наявні кордони України (Kostenko, 2015).

Слід зауважити, що рівень підписантів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, його належна реєстрація в ООН, відповідно до ст. 102 Статуту ООН, та обмін ратифікаційними грамотами є достатньою правовою підставою для набуття міжнародним документом юридично зобов'язувального характеру й не потребує обов'язкової процедури ратифікації парламентами США, Великої Британії та Російської Федерації ("Statut Orhanizatsii", 1945).

У преамбулі Статуту ООН ідеться: «...народи Об'єднаних Націй, сповнені рішучості... створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливості і повага до зобов'язань, що витікають із договорів та інших джерел міжнародного права...». Це положення також ґрунтується на ст. 26 «Pacta sunt servanda» Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969), згідно з якою «кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і має добросовісно виконуватися», а також на п. 1 ст. 2 цієї Конвенції, де зауважено, що договір є міжнародною угодою, укладеною між державами в письмовій формі й регульованою міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох, пов'язаних між собою документах, а також незалежно від їх конкретного найменування (Arseniuk, & Radchenko, 2020; "Statut Orhanizatsii", 1945).

Поширеними є маніпуляції стосовно перекладу назви Меморандуму. Крім того, сумнівним визнають значення окремих термінів, наприклад «assurances», що в перекладі з англійської означає «запевнень». Однак в українському та російському текстах використовують термін «гарантії». Водночас з огляду на те, що наприкінці Меморандуму передбачено норму: «Підписано в чотирьох рівно автентичних примірниках українською, англійською

та російською мовами», можемо з упевненістю стверджувати, що варіант Меморандуму з використанням слова «гарантії» є юридично правильним та однозначним у сприйнятті смислового навантаження незалежно від мови викладу тексту ("Interview z Borysom Ivanovychem", 2020).

Українська держава відповідально, добросовісно, своєчасно та цілком виконала взяті на себе зобов'язання та вже 1 грудня 1996 року повністю позбулася стратегічної ядерної зброї. Під контролем спостерігачів було знищено ядерні боєприпаси, які були націлені на США, Канаду та європейські держави.

Починаючи з лютого 2014 року й донині Російська Федерація, попри взяті на себе зобов'язання гарантувати Україні безпеку, поважати незалежність і суверенітет, наявні кордони, і що жодна зброя ніколи не буде використовуватися проти України, утримуватися від економічного тиску, грубо й цілеспрямовано їх ігнорує. Причому керівництво Російської Федерації цинічно заявляє, що нічого не порушує.

Тому вкотре важливо нагадати положення Меморандуму, у якому зазначено: «...беручи до уваги зобов'язання України ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території, у визначений проміжок часу, керівники держав, що його підписали, підтверджують таке:

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність і суверенітет та наявні кордони України.

2. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що жодна їхня зброя ніколи не буде використана проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, отримавши в такий спосіб будь-які переваги.

4. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують зобов'язання домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні як державі – учасниці Договору

про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, у разі, якщо Україна стане жертвою акта агресії або погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують щодо України зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави – учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників з боку такої держави спільно або в союзі з державою, яка володіє ядерною зброєю.

6. Україна, Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії та Сполучені Штати Америки будуть проводити консультації в разі виникнення ситуації, унаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань ("Memorandum pro garantii", 1994).

Наукова новизна

У статті висвітлено проблемні питання, пов'язані з особливостями правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Доведено, що Україна має всі підстави очікувати повного виконання взятих на себе зобов'язань з боку ядерних держав-підписантів Меморандуму, які юридично засвідчили гарантії безпеки нашої держави відповідно до вимог міжнародного права.

Стабільний мир і безпека України та світу можливі за умови добросовісного, неухильного й усебічного дотримання всіх зобов'язань державами-підписантами Будапештського меморандуму, альтернативи якому на сьогодні немає. Виконання цих зобов'язань є запорукою оптимальної стратегії національного утвердження та подальшого геополітичного розвитку в умовах антидержавницької пропаганди як вияву гібридної війни Російської Федерації проти України.

Висновки

Результати аналізу правового статусу Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї на сучасному етапі розвитку міжнародних політико-правових відносин дають змогу стверджувати, що лише спільні, скоординовані дії на міжнародному рівні здатні зупинити країну-агресора – Російську Федерацію, змусити її до стабільного миру, поваги й дотримання норм міжнародного права, двосторонніх і багатосторонніх договорів, учасником яких є Російська Федерація.

Лише за таких умов можливо вирішити питання деокупації Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та тимчасово не підконтрольних українській владі територій Луганської і Донецької областей, розв'язати проблему Керченської протоки, повернення в Україну політичних в'язнів, полонених військовослужбовців Збройних сил України й інших військових формувань, добровольців, волонтерів та інших громадян України, які перебувають у в'язницях Російської Федерації, утримуються в нелюдських умовах на окупованих територіях частини Донецької та Луганської областей.

Таке надважливе на геополітичному та національному рівнях питання, як правовий статус Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року, а

також ретроспектива його підписання та механізм реалізації необхідно розглядати виключно на підставі історичних і юридичних документів, незаангажовано, усебічно, вибудовуючи об'єктивну хронологію розгляду цього питання і правильності трактування та застосування міжнародного права. Україна зробила вагомий внесок у посилення глобальної безпеки у світі, юридично довіривши свою зовнішню безпеку ядерним державам-гарантам. Саме тому довіра до міжнародної правової системи та значущість підписання міждержавних договорів залежить від якості виконання норм Будапештського меморандуму.

Висновки в нашій статті не є остаточними, потребують подальшого поглибленого, усебічного дослідження та підготовки науково обґрунтованих пропозицій щодо покращення правових механізмів захисту національних інтересів України.

REFERENCES

- Arseniuk, O., & Radchenko, M. (2020). Ukraine - myrotvorets svitu [Ukraine - myrotvorets world]. *Holos Ukrainy, Holos of Ukraine*. Retrieved from <http://www.golos.com.ua/article/339231> [in Ukrainian].
- Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy: vid 16 lyp. 1990 r. No. 55-XII [Declaration on the State Sovereignty of Ukraine from July 16, 1990, No. 55-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukrainian].
- Dohovir mizh SRSR i SShA pro skorochennia y obmezhenia stratehichnykh nastupalnykh ozbroien: vid 31 lyp. 1991 r. [Treaty between the USSR and the USA on Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms from July 31, 1991]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_050#Text [in Ukrainian].
- Dohovir pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi: vid 1 lyp. 1968 r. [Nuclear Non-Proliferation Treaty from July 1, 1968]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text [in Ukrainian].
- Gibbs, D. (2012). Why Ukraine Surrendered Security: a Methodological Individualist Approach to Nuclear Disarmament. *The Agora: Political Science Undergraduate Journal*, 2, 126-142. doi: <https://doi.org/10.29173/agora17238>.
- Interviu z Borysom Ivanovychem Tarasiukom [Interview with Borys Ivanovych Tarasiuk]. (2020). *Sait "Ukrinform", Site "Ukrinform"*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3122450-staviti-pid-sumniv-uridicnu-prirodu-budapestskogo-memorandumu-nemae-pidstav-tarasuk.html> [in Ukrainian].
- Kaminska, N., & Akimov, M. (2020). Vidpovidalnist derzhavy za znyshchennia tsyvilnykh povitrianykh suden: osoblyvosti mizhnarodno-pravovoho ta natsionalnogo rehuliuвання [State responsibility for the destruction of civil aircraft: features of international law and national regulation]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko*, 3(91), 89-101. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.89-101> [in Ukrainian].
- Kostenko, Yu. (2015). *Istoriia yadernoho rozzbroiennia Ukrainy [History of Ukraine's nuclear disarmament]*. Kyiv: Yaroslaviv Val [in Ukrainian].
- Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi: mizhnar. dok. vid 5 hrud. 1994 r. [Memorandum on Security Guarantees in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons from December 5, 1994]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text [in Ukrainian].
- Meyer, P. (2020). Permanence with Accountability: An Elusive Goal of the NPT. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 3, 215-223. doi: <https://doi.org/10.1080/25751654.2020.1814519>.
- Moisiuk, V. (2019). Yaderne rozzbroiennia Ukrainy: chy bula alternatyva? [Nuclear disarmament of Ukraine: was there an alternative?]. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist, Geopolitics of Ukraine: history and modernity*, 1(22), 138-152. doi: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2019.1\(22\).138-152](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2019.1(22).138-152) [in Ukrainian].
- Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro ratyfikatsiiu Dohovoru mizh SRSR i SShA pro skorochennia i obmezhenia stratehichnykh nastupalnykh ozbroien, pidpysanoho u Moskvi 31 lypnia 1991 roku, i Protokolu do noho, pidpysanoho u Lisaboni vid imeni Ukrainy 23 travnia 1992 roku": vid 18 lystop. 1993 No. 3624-XII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Ratification of the Treaty between the USSR and the USA on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, signed in Moscow on July 31, 1991, and the Protocol thereto, signed in Lisbon on behalf of Ukraine on May 23, 1992" from November 18, 1993, No. 3624-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3624-12#Text> [in Ukrainian].
- Potter, W. (2019). Forecasting nuclear disarmament. (2019). *Nuclear Disarmament*. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/chapters/forecasting-nuclear-disarmament-william-potter/e/10.4324/9780429026126-15>. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429026126-15>.
- Proniuk, N.V. (2010). *Suchasne mizhnarodne pravo [Modern international law]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

- Protokol do Dohovoru mizh SRSR i SShA pro skorochennia y obmezhenia stratehichnykh nastupalnykh ozbroien (Portuhaliia, Lisabon): mizhnar. dok. vid 23 trav. 1992 r. [Protocol to the Treaty between the USSR and the USA on Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms (Portugal, Lisbon) from May 23, 1992]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_070#Text [in Ukrainian].
- Sazonova, K. (2019). Patsifizm i razorozhenie kak kliuchevye paradigmy mezndunarodnogo prava: nedostiznimaia utopiia ili nasushchnaia neobkhodimost? [Pacifism and disarmament as key paradigms of international law: an unattainable utopia or an urgent need?]. *Mezndunarodnoe pravo, International law*, 1. Retrieved from https://nbpublish.com/library_rea=27213. doi: <https://doi.org/10.25136/2306-9899.2019.1.27213> [in Russian].
- Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii: mizhnar. dok. vid 26 cherv. 1945 r. [Charter of the United Nations from June 26, 1945]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [in Ukrainian].
- Stenohrama shistnadtsiatoho plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 3 liut. 1994 r. [Transcript of the sixteenth plenary session of the Verkhovna Rada of Ukraine from February 3, 1994]. *Sait "Verkhovna Rada Ukrainy", Site "Verkhovna Rada of Ukraine"*. Retrieved from <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr> [in Ukrainian].
- Stevens, A. (2008). Identity Politics and Nuclear Disarmament. *The Nonproliferation Review*, 15, 43-70. doi: <https://doi.org/10.1080/10736700701852902>.
- Trystoronnia zaiava prezidentiv Ukrainy, Rosii ta SShA: mizhnar. dok. vid 14 sich. 1994 r. [Tripartite statement by the presidents of Ukraine, Russia and the United States from January 14, 1994]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_300#Text [in Ukrainian].
- Umland, A. (2016). The Ukraine Example: Nuclear Disarmament Doesn't Pay. *World Affairs Journal*, 178, 45-49. doi: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2790318>.
- Zaiava pro beziadernyi status Ukrainy: zaiava vid 24 zhovt. 1991 r. No. 1697-XII [Declaration on the Non-Nuclear Status of Ukraine from October 24, 1991, No. 1697-XII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text> [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro pryiednannia Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi vid 1 lypnia 1968 roku": vid 16 lystop. 1994 r. No. 248/94-VR [Law of Ukraine "On the Accession of Ukraine to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons from July 1, 1968" from November 16, 1994 No. 248/94-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арсенюк О., Радченко М. Україна – миротворець світу. *Голос України*. 2020. 4 груд. URL: <http://www.golos.com.ua/article/339231>.
- Декларація про державний суверенітет України : декларація від 16 лип. 1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
- Договір між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь : міжнар. док. від 31 лип. 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_050#Text.
- Договір про нерозповсюдження ядерної зброї : міжнар. док. від 1 лип. 1968 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text.
- Gibbs D. Why Ukraine Surrendered Security: a Methodological Individualist Approach to Nuclear Disarmament. *The Agora: Political Science Undergraduate Journal*. 2012. Vol. 2 No. 2. P. 126–142. doi: <https://doi.org/10.29173/agora17238>.
- Інтерв'ю з Борисом Івановичем Тарасюком. *Укрінформ* : [сайт]. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3122450-staviti-pid-sumniv-uridicnu-prirodu-budapestskogo-memorandumu-nemae-pidstav-tarasuk.html>.
- Камінська, Н., Акімов, М. О. Відповідальність держави за знищення цивільних повітряних суден: особливості міжнародно-правового та національного регулювання. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. № 3 (91). С. 89–101. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.89-101>.
- Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. Київ : Ярославів Вал, 2015. 464 с.
- Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : міжнар. док. від 5 груд. 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
- Meyer P. Permanence with Accountability: An Elusive Goal of the NPT. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*. 2020. No. 3. P. 215–223. doi: <https://doi.org/10.1080/25751654.2020.1814519>.
- Мойсюк В. Ядерне роззброєння України: чи була альтернатива? *Геополітика України: історія і сучасність*. 2019. Вип. 1 (22). С. 138–152. doi: [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2019.1\(22\).138-152](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2019.1(22).138-152).
- Про ратифікацію Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року : постанова Верховної Ради України від 18 листоп. 1993 № 3624-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3624-12#Text>.
- Potter W. Forecasting nuclear disarmament. *Nuclear Disarmament*. 2019. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/forecasting-nuclear-disarmament-william-potter/e/10.4324/9780429026126-15>. doi: <https://doi.org/10.4324/9780429026126-15>.
- Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 280 с.
- Протокол до Договору між СРСР і США про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (Португалія, Лісабон) : міжнар. док. від 23 трав. 1992 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_070#Text.
- Сазонова К. Пацифизм и разоружение как ключевые парадигмы международного права: недостижимая утопия или насущная необходимость? *Международное право*. 2019. № 1. URL: https://nbpublish.com/library_rea=27213. doi: <https://doi.org/10.25136/2306-9899.2019.1.27213>.

- Статут Організації Об'єднаних Націй : міжнар. док. від 26 черв. 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
- Стенограма шістнадцятого пленарного засідання Верховної Ради України від 3 лют. 1994 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr>.
- Stevens A. Identity Politics and Nuclear Disarmament. *The Nonproliferation Review*. 2008. No. 15. P. 43–70. doi: <https://doi.org/10.1080/10736700701852902>.
- Тристороння заява президентів України, Росії та США : міжнар. док. від 14 січ. 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_300#Text.
- Umland A. The Ukraine Example: Nuclear Disarmament Doesn't Pay. *World Affairs Journal*. 2016. Vol. 178. No. 4. P. 45–49. doi: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2790318>.
- Заява про без'ядерний статус України : заява від 24 жовт. 1991 р. № 1697-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-12#Text>.
- Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року : Закон України від 16 листоп. 1994 р. № 248/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80#Text>.

Стаття надійшла до редколегії 08.12.2020

Durdynets M. – Ph.D in Law, Doctoral Student of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6718>

Legal Status of the Memorandum of Security Guarantees in Connection with Ukraine's Accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons

The purpose of the article is to provide academic and practical substantiation of the legal status of the Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, and demonstrate the importance of the adherence to its norms as a prerequisite of trust in the international legal system, geopolitical stability, and the security of signatory states. Methodology. The methodological tools of this paper have been selected in accordance with the research objective, and the specifics of the scope and subject of inquiry. The research utilized a system of scientific methods, such as formal logic (abstraction, analogy, deduction, induction, synthesis) in the scope of elaborating the main body of the subject of inquiry; the systems analysis method in formulating the research conclusions; and the theoretical method during the study of academic and scientific literature. The scientific novelty of this research is its system-oriented analysis of the outstanding issues connected with the specifics of the legal status of the Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. It proves that Ukraine has every ground to expect comprehensive fulfillment of the obligations undertaken by the nuclear states that are signatories of the Memorandum, which had legally certified the security assurances of our state in accordance with the requirements of international law. Fulfillment of obligations by the signatory states is a prerequisite for Ukraine's optimal strategy national strengthening and further geopolitical development, given the anti-state propaganda carried out as part of the hybrid warfare by the Russian Federation against Ukraine. Conclusions. The legal status of the Memorandum on security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of December 5, 1994, as well as the historical retrospective of its signing and the implementation mechanism, must be analyzed exclusively on the basis of historical and legal documents, in a comprehensive and unbiased manner, with an objective timeline of the analysis of this issue, and while ensuring correct interpretation and implementation of international law. Ukraine has made the biggest contribution to strengthening global security, while legally entrusting its foreign security to the assuring nuclear states. This is why trust in the international legal system and significance of the signing of interstate treaties relies on the quality of fulfillment of the norms of the Budapest memorandum. In today's environment, only joint and coordinated action at the international level is capable of stopping the aggressor state – the Russian Federation – and compelling it to sustained peace, respect and adherence to the norms of international law as well as bilateral and multilateral agreements to which the Russian Federation is party.

Keywords: memorandum; international treaty; law enforcement; nuclear weapons; security assurances; atomic bomb; state policy; parliament; legal obligations; bilateral and multilateral international treaties.

Кортукова Т. О. – старший викладач кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3376-0159>

Правові аспекти працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі

У статті проаналізовано ключові зміни у вторинному праві Європейського Союзу у сфері правового регулювання працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів. **Мета** статті – на підставі наукових здобутків, правових актів та інших джерел проаналізувати правові аспекти працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі. Це потребує виконання низки завдань, зокрема: з'ясувати специфіку правових аспектів працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі; висвітлити суть Директиви ЄС 2009/50 про блакитні карти та Директиви 2016/801 про умови в'їзду та проживання громадян третіх країн з метою проведення досліджень, навчання, підвищення кваліфікації, волонтерства, обміну учнями або освітніх проєктів і роботи за програмою *au pair*; визначити сучасні тенденції розвитку правового регулювання працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі. **Методологічна основа** статті передбачала використання методів аналізу й синтезу, дедукції та індукції, прогнозування та моделювання. Дослідження правових аспектів працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі було б також неможливим і без використання спеціальних методів пізнання, які охоплюють порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний та структурно-функціональний методи. **Наукова новизна.** З огляду на потребу Європейського Союзу в залученні висококваліфікованих мігрантів, реформування законодавства, що регулює імміграцію висококваліфікованих мігрантів, має бути спрямоване на зниження бар'єрів для в'їзду, а також спрощення та гармонізація процедури прийому висококваліфікованих громадян третіх країн. Крім того, блакитна карта не повинна бути виключно тимчасовим дозволом на роботу. У цьому контексті можна запропонувати подовження терміну надання блакитної карти із трьох до п'яти років, що дасть змогу висококваліфікованим працівникам-мігрантам згодом отримати дозвіл на постійне проживання відповідно до законодавства Європейського Союзу. **Висновки.** У межах Європейського Союзу однією з реформ у сфері правового регулювання працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів стало прийняття Директиви про блакитну карту. Завдання цієї Директиви передбачали впорядкування міграційних процесів висококваліфікованих іммігрантів у Європейському Союзі та запровадження єдиної процедури подання заявок для висококваліфікованих іммігрантів. Проте національна імміграційна політика держав – членів Європейського Союзу щодо висококваліфікованих працівників істотно різниться. Тому, попри те, що блакитна карта була запроваджена з метою залучення висококваліфікованих мігрантів до Європейського Союзу, більшість держав-членів не готові делегувати рішення в цій сфері на наднаціональний рівень інституціям Європейського Союзу. У цьому контексті важливими також є перенесення правового регулювання висококваліфікованої імміграції на наднаціональний рівень Європейського Союзу та гармонізація цієї сфери з національним законодавством держав – членів Європейського Союзу.

Ключові слова: міграція; трудова міграція; громадянин; треті країни; блакитна карта; висококваліфікований мігрант.

Вступ

У сучасному світі управління міграційними процесами є ключовим питанням законодавчих, політичних і наукових дебатів як на універсальному, так і на регіональному рівнях. Регулювання міграційних процесів набуває особливої актуальності в Європейському Союзі, який, з одного боку, запроваджує політику з протидії нелегальній міграції, шукає шляхи подолання чисельного напливу шукачів притулку, а з іншого боку, у Європейському Союзі зростає також попит на висококваліфікованих працівників, оскільки вони стають рушійною силою розвитку та інновацій, що дає змогу країнам ефективно позиціонувати себе в конкурентному глобальному середовищі (Přivara, 2019).

Сучасний ринок праці Європейського Союзу вже не задовольняє попит на працівників, зокрема і висококваліфікованих. До цього додаються ще такі проблеми, як вихід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії з Європейського Союзу, поширення коронавірусу COVID-19, закриття кордонів та обмеження на поїздки тощо.

Наприклад, демографічні зміни прогнозовано призведуть до того, що частка громадян ЄС у працездатному віці зменшиться з 67,2 % у 2004 році до 56,7 % у 2050 році ("Communication from the Commission"). Такі показники засвідчують, що демографічні зміни та брак кваліфікованої робочої сили в Європейському Союзі зумовлять необхідність активного залучення економічних

мігрантів, зокрема і висококваліфікованих робітників.

2016 року в Європейському Союзі відбулося найбільше скорочення висококваліфікованих робітників з 2007 року. У Греції близько 59 % компаній повідомили про проблеми із заповненням кадрами висококваліфікованих посад, за ними – 49 % у Німеччині, 45 % – у Польщі, 40 % – в Австрії. Очевидно, що внутрішньої робочої сили в деяких країнах недостатньо для забезпечення висококваліфікованих посад (Přivara, Rievajová, & Barbulescu, 2020).

Відповідно до завдань Європейської міграційної мережі ("Understanding Migration", 2018), залучення студентів і висококваліфікованих робітників залишається важливим вектором для Європейського Союзу. Пріоритетність залучення висококваліфікованих мігрантів закріплено також у «Стратегії Європа – 2020» ("Europe 2020 Strategy") та низці інших документів.

Попри те, що останніми роками Європейський Союз запровадив політику, спрямовану на залучення висококваліфікованих робітників із третіх країн, реалізація цих завдань залежатиме від стійких інвестицій в освіту, професійну підготовку та забезпечення здатності іммігрантів успішно інтегруватися на ринок праці, що може виявитися складним в умовах пандемії COVID-19 (Hogarth, 2021).

Мета і завдання дослідження

Мета статті – на підставі наявних наукових здобутків, правових актів та інших джерел проаналізувати правові аспекти працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі. Для цього необхідно виконати низку завдань, зокрема:

– з'ясувати специфіку правових аспектів працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі;

– висвітлити суть Директиви ЄС 2009/50 про блакитні карти від 25 травня 2009 року та Директиви 2016/801 про умови в'їзду та проживання громадян третіх країн з метою проведення досліджень, навчання, підвищення кваліфікації, волонтерства, обміну учнями або освітніх проектів і роботи за програмою au pair;

– визначити сучасні тенденції розвитку правового регулювання працевлаштування висококваліфікованих працівників-мігрантів у Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу

Висококваліфіковані трудові мігранти є окремою категорією трудових мігрантів, оскільки законодавством Європейського Союзу передбачені окремі правила міграційної політики для певної категорії працівників (Burak, 2016).

У широкому значенні висококваліфіковані мігранти – це мігранти, які мають вищу освіту. Своєю чергою ОЕСР визначає висококваліфікованих мігрантів за трьома ознаками, такими як освіта, професія та рівень заробітної плати (Chaloff, & Lemaitre, 2009).

Однією з перших держав – членів Європейського Союзу, яка почала розробляти законодавство щодо залучення висококваліфікованих мігрантів, була Німеччина, яка започаткувала систему «зелених карт» на початку 2000-х років, унаслідок чого інші європейські держави долучилися до розроблення схожих програм (Shachar, 2006).

Згодом на наднаціональному рівні Європейського Союзу було прийнято Директиву ЄС 2009/50 про блакитні карти від 25 травня 2009 року. Слід зауважити, що її прийняття відбулося в умовах економічної кризи та зростання рівня безробіття в Європейському Союзі (Triandafyllidou, & Isaakyan, 2014).

Блакитна карта ЄС дозволяє висококваліфікованим громадянам третіх країн працювати й жити в державі – члені ЄС строком до трьох років з можливістю поновлення такої карти.

Для того, щоб особа могла отримати блакитну карту, вона повинна мати дійсний трудовий договір або обов'язкову пропозицію на працевлаштування на строк не менше ніж рік, дійсний проїзний документ, медичне страхування. Крім того, особа не повинна становити загрози державній політиці, громадській безпеці чи охороні здоров'я. Особа також має отримувати заробітну плату щонайменше в 1,5 раза вищу за середньорічну валову річну заробітну плату, хоча для певних професій, які є високо затребуваними, показники можуть сягати і 1,2 раза.

Відповідно до Директиви 2009/50 про блакитні карти, держави – члени ЄС можуть запроваджувати процедуру перевірки ринку праці щодо можливості обійняти цю ж посаду громадянином держави – члена ЄС або громадянином ЄС. Такі питання переважно вирішують спеціальні бюро зайнятості. З одного боку, такі заходи спрямовані на захист працівників, які є громадянами ЄС, з іншого боку – вони призводять до бюрократичного навантаження та затягування процесу працевлаштування висококваліфікованих працівників громадян третіх країн у Європейському Союзі.

Слід також зазначити, що така процедура не є обов'язковою. Наприклад, відповідно до Закону Німеччини про кваліфіковану імміграцію від 2020 року, Федеральне агентство зайнятості вже не проводить перевірку наявності кандидата на певну посаду з Німеччини або Європейського Союзу загалом.

Крім того, блакитна карта також сприяє мобільності в межах ЄС, надає доступ до ринку праці та соціальну підтримку. Громадяни третіх

країн, які отримали блакитну карту, мають право на возз'єднання сім'ї. Це означає, що, відповідно до Директиви 2009/50/ЄС про блакитні карти, громадяни третіх країн, які відповідають певним кваліфікаційним вимогам, мають особливі права на в'їзд, возз'єднання сім'ї та рівне ставлення до них.

Наприклад, власники блакитної карти ЄС є рівними в правах із громадянами держави – члена, яка видала блакитну карту ЄС, щодо: 1) умов праці, зокрема умови щодо заробітної плати та звільнення, а також здоров'я та безпеки на робочому місці; 2) свободи об'єднання; 3) освіти та професійного навчання; 4) визнання дипломів, сертифікатів тощо відповідно до належних національних процедур; 5) положень національного законодавства щодо сфер соціального забезпечення; 6) без шкоди чинним двостороннім угодам виплат у разі переїзду в третю країну накопичень у сфері законного пенсійного забезпечення; 7) доступу до товарів і послуг і придбання товарів і послуг, пропонованих громадськості, а саме процедур придбання житла, а також інформаційні та консультаційні послуги, пропоновані службами зайнятості; 8) вільного доступу до всієї території відповідної держави – члена в межах, передбачених національним законодавством. Хоча слід зазначити, що держава-член може обмежувати рівність у правах у сфері освітніх стипендій або інших видів допомоги, що стосується середньої та вищої освіти, професійного навчання, а також у галузі забезпечення житлом ("Council Directive").

Прийняття остаточного рішення щодо надання блакитної карти належить до компетенції держав – членів ЄС. Зокрема, вони мають виключне повноваження визначити кількість висококваліфікованих мігрантів, яких можуть прийняти, тобто встановлювати квоту. Це призвело до формування ліберальної політики щодо висококваліфікованих іммігрантів в одних країнах, водночас до жорсткої політики в інших державах – членах Європейського Союзу.

Згідно із Глобальним індексом конкурентоспроможності 2020, більшість держав – членів Європейського Союзу посідають провідні місця серед країн світу в рейтингу щодо здатності до залучення та утримання висококваліфікованих працівників. Зокрема, лідерами серед усіх країн світу є такі держави – члени ЄС: Швеція (4-те місце), Данія (5-те місце), Нідерланди (6-те місце), Фінляндія (7-ме місце), Люксембург (8-ме місце) ("Global Talent", 2020).

Проте під час отримання блакитної карти іммігранти можуть постати перед складною процедурою, спричиненою високим рівнем бюрократії в цій сфері. У деяких країнах паралельно з Директивою про блакитні карти було прийнято національні програми щодо залучення висококваліфікованих працівників із третіх країн, які знизили привабливість загальноєвропейської схеми. Також Директива про блакитні карти

залишає за країнами-членами право вводити додаткові вимоги до претендентів на отримання блакитних карт. Крім того, якщо іммігрант захоче переїхати в іншу країну ЄС з метою працевлаштування, то він знову повинен буде подавати заяву на отримання карти.

Саме тому 2014 року президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер заявив про намір утверджувати нову європейську політику щодо легальної міграції для подолання браку висококваліфікованих робітників і з цією метою переглянути блакитну карту Європейського Союзу.

7 червня 2016 року Комісія представила законодавчу пропозицію щодо реформування схеми блакитної карти для висококваліфікованих робітників. Метою переглянутої схеми блакитної карти ЄС було полегшення для висококваліфікованих громадян третіх країн процедури переїзду та працевлаштування в Європейському Союзі. Для цього встановлено менш жорсткі критерії прийому, а саме нижчий поріг заробітної плати та коротша необхідна тривалість трудових контрактів, кращі умови возз'єднання сім'ї, полегшена мобільність і скасування паралельних національних схем ("Proposal for a Directive", 2016).

Також запропоновано скорочення мінімальної тривалості контракту з нинішніх 12 до 6 місяців. Це дасть змогу роботодавцю запропонувати короткий контракт (щонайменше на 6 місяців) з можливістю продовження, якщо кандидат відповідає вимогам для запропонованої посади.

Висловлено пропозицію пропонується також зробити схему блакитної карти обов'язковою для всіх держав – членів Європейського Союзу, що означає перехід регулювання питання щодо імміграції висококваліфікованих мігрантів на наднаціональний рівень і відмову від регулювання його на національному рівні.

Того самого року було прийнято Директиву 2016/801 про умови в'їзду та проживання громадян третіх країн з метою проведення досліджень, навчання, підвищення кваліфікації, волонтерства, обміну учнями або освітніх проєктів і роботи за програмою au pair, яка гармонізувала правила в'їзду та проживання в ЄС для громадян третіх країн, які збираються навчатися чи проводити дослідження в університетах ЄС.

Зокрема, її нововведеннями є такі: по-перше, для студентів, які є громадянами третіх країн, тривалість права на роботу під час навчання було збільшено з 10 годин на тиждень до 15 годин на тиждень, хоча держави-члени можуть дозволити студентам працювати й більшу кількість годин (раніше держави-члени мали можливість обмежити право на працю протягом першого року проживання студентів). По-друге, науковці, крім дослідної діяльності, можуть займатися викладацькою діяльністю. Держави-члени можуть встановити максимальну кількість годин або днів для викладання. По-третє, після завершення досліджень або

навчання дослідники й студенти мають можливість перебувати на території держави-члена протягом принаймні дев'яти місяців з метою пошуку роботи або започаткування бізнесу. По-четверте, члени родини дослідників дістають право працювати в ЄС. Вони також мають право супроводжувати дослідника в різних державах-членах (Kortukova, 2019; Kortukova, Kaminska, Dei, & Blahodarnyi, 2020; Kolesnikova, 2019; Dakhova, 2018; Samoilenko, 2020; Shyshkina, 2019; Smyrnova, & Fedorova, 2019).

Ураховуючи всі виклики, перед яким постав Європейський Союз, слід зазначити, що імміграція висококваліфікованих працівників стала важливою складовою спільної імміграційної політики ЄС. Реформування цієї сфери має ґрунтуватися на комплексному підході, який ураховуватиме інтереси як держав – членів Європейського Союзу, так і мігрантів. Дослідивши аспекти висококваліфікованої імміграції до ЄС, слід зауважити, що лібералізація політики щодо залучення висококваліфікованих мігрантів до ЄС сприятиме частковому розв'язанню проблем у цій сфері.

Наукова новизна

З огляду на потребу Європейського Союзу в залученні висококваліфікованих мігрантів, реформування законодавства, яке регулює імміграцію висококваліфікованих мігрантів, має бути спрямоване на зниження бар'єрів для в'їзду, а також спрощення та гармонізацію процедури прийому висококваліфікованих громадян третіх країн. Крім того, блакитна карта не повинна бути виключно тимчасовим дозволом на роботу. У цьому контексті можна запропонувати підвищення терміну надання блакитної картки із трьох до п'яти років, що дасть змогу висококваліфікованим працівникам-мігрантам згодом отримати дозвіл на постійне проживання відповідно до законодавства Європейського Союзу.

Висновки

У сучасному світі тенденції до інтенсифікації міграційних процесів висококваліфікованих працівників простежуються на національному, регіональному та міжнародному рівнях. У межах Європейського Союзу однією з успішних реформ у цій сфері стало прийняття Директиви про блакитну карту. Завданнями цієї Директиви стало впорядкування міграційних процесів висококваліфікованих іммігрантів у Європейському Союзі та запровадження єдиної процедури подання заявок для висококваліфікованих іммігрантів. Проте сучасна національна імміграційна політика держав – членів Європейського Союзу щодо висококваліфікованих працівників істотно різниться. Тобто, попри те, що блакитну карту було запроваджено з метою залучення висококваліфікованих мігрантів до Європейського Союзу, більшість держав-членів не готові делегувати рішення в цій сфері на наднаціональний рівень інституціям Європейського Союзу.

Крім того, 2016 року Європейська комісія представила нову Пропозицію щодо реформування Директиви про блакитну карту з метою підвищення її ефективності в залученні висококваліфікованих працівників. Зокрема, у ній запропоновано підвищення мобільності всередині Європейського Союзу; зниження витрат на отримання блакитної карти; обмеження бюрократичних перешкод і посилення прав, що надають блакитній карті, тощо. Важливими також є перенесення правового регулювання висококваліфікованої імміграції на наднаціональний рівень Європейського Союзу та гармонізація цієї сфери з національним законодавством держав – членів Європейського Союзу.

REFERENCES

- Boswell, C., & Geddes, A. (2011). *Migration and Mobility in the European Union*. New York: Palgrave Macmillan. doi: https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2011.00255_3.x.
- Burak, S. (2016) Vysokokvalifikovani spetsialisty yak katehoriia trudovykh mihrantiv u pravi Yevropeiskoho Soiuzu [Highly qualified specialists as a category of migrant workers in the law of the European Union]. *Universytetski naukovi zapysky, University scientific notes*, 59, 310-320 [in Ukrainian].
- Chaloff, J., & Lemaitre, G. (2009). Managing HighlySkilled Labour Migration: A Comparative Analysis of Migration Policies and Challenges in OECD Countries. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, 79. doi: <http://dx.doi.org/10.1787/225505346577>.
- Communication from the Commission - Policy Plan on Legal Migration {SEC(2005)1680}/COM/2005/0669final/. (n.d.). *eur-lex.europa.eu*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:52005DC0669>.
- Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. (n.d.). *eur-lex.europa.eu*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32003L0109>.
- Dakhova, I.I. (2018). Obmezhenia realizatsii prav i svobod liudyny: konstytutsiine rehuliuвання ta praktyka Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny [Restrictions on the exercise of human rights and freedoms: constitutional regulation and case law of the European Court of Human Rights]. *Forum Prava, Forum Rights*, 4, 17-25. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1467599> [in Ukrainian].
- Europe 2020 Strategy. (n.d.). *ec.europa.eu*. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators>.
- Global Talent Competitiveness Index (2020). (n.d.). *gtcistudy.com*. Retrieved from <https://gtcistudy.com/the-gtci-index/>.

- Hogarth, T. (2021). COVID-19 and the Demand for Labour and Skills in Europe Early evidence and implications for migration policy. *Migration Policy Institute*. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/research/covid-19-labor-skills-europe-migration-policy>.
- Kolesnikova, V.V. (2019). Osoblyvosti adaptatsii molodykh fakhivtsiv do zdiisnennia profesiinoi diialnosti [Features of adaptation of young professionals to the implementation of professional activities]. *Ekspert, Expert*, 3(5), 235-246. doi: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3\(5\)-235-246](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3(5)-235-246) [in Ukrainian].
- Kortukova, T. (2019). Osoblyvosti pravovoho rehuliuvania YeS u sferi lehalnoi mihratsii ta intehratsii mihrantiv [Features of EU legal regulation in the field of legal migration and integration of migrants]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 4, 79-86.
- Kortukova, T., Kaminska, N., Dei, M., & Blahodarnyi, A. (2020). COVID-19: Regulation of Migration Processes in The European Legal Area. *Cuestiones Politicas*, 38, 321-332. Retrieved from <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/34328>.
- Přívvara, A., Rievajová, E., & Barbulescu, A. (2020). Attracting High Skilled Individuals in the EU: The Finnish Experience. *Migration letters*, 17(2), 369-377. doi: <https://doi.org/10.33182/ml.v17i2.927>.
- Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly skilled employment (2016). (n.d.). *expat-elan.fr*. Retrieved from https://expat-elan.fr/images/10-textes-de-lois/commission-europeenne/2016/comm-eu_2016-06-07_COM-378_conditions-entry-third-country-nationals.pdf.
- Samoilenko, O. (2020). Etychni zasady formuvannia sluzhbovoho prava [Ethical principles of formation of service law]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Law Magazine of the National Academy of Internal Affairs*, 1(19), 68-72. doi: <https://doi.org/10.33270/04201901.68> [in Ukrainian].
- Shachar, A. (2006). The Race for Talent: Highly Skilled Migrants and Competitive Immigration Regimes. *New York University Law Review*, 81, 148-206.
- Shyshkina, E. (2019). Povaha do liudskoi hidnosti v konteksti viiny: kompensatsiia za zavdanu shkodu [Respect for human dignity in the context of war: compensation for damage]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava, Ukrainian Journal of International Law*, 1, 61-68. doi: <https://doi.org/10.36952/uail.2019.1.61-68> [in Ukrainian].
- Smyrnova, K., & Fedorova, A. (2019). Implementatsiia Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu ta YeS u sferi trudovykh vidnosyn: problemy ta perspektyvy [Implementation of the Association Agreement between Ukraine and the EU in the field of labor relations: problems and prospects]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava, Ukrainian Journal of International Law*, 1, 69-78. doi: <https://doi.org/10.36952/uail.2019.1.69-78> [in Ukrainian].
- Triandafyllidou, A., & Isaakyan, I. (2014). EU Management of High-skill Migration. *RSCAS Global Governance Programme Policy Briefs*, 04. Retrieved from http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/34706/RSCAS_GGP_2014_04_PolicyBrief.pdf?sequence=1.
- Understanding Migration in the European Union: Insights from the European Migration Network (2008-2018). *Site "European Migration Network"*. Retrieved from http://emn.ie/cat_publication_detail.jsp?clog=1&itemID=3144&t=6.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Boswell C., Geddes A. *Migration and Mobility in the European Union*. New York: Palgrave Macmillan, 2011. doi: https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2011.00255_3.x.
- Бурак С. Висококваліфіковані спеціалісти як категорія трудових мігрантів у праві Європейського Союзу. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 310–320.
- Chaloff J., Lemaitre G. *Managing Highly Skilled Labour Migration: A Comparative Analysis of Migration Policies and Challenges in OECD Countries*. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*. 2009. No. 79. doi: <http://dx.doi.org/10.1787/225505346577>.
- Communication from the Commission – Policy Plan on Legal Migration {SEC(2005)1680}/COM/2005/0669final/. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:52005DC0669>.
- Council Directive 2003/109/EC of 25 November 2003 concerning the status of third-country nationals who are long-term residents. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32003L0109>.
- Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум Права*. 2018. № 4. С. 17–25. doi: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1467599>.
- Global Talent Competitiveness Index, 2020. URL: <https://gtcistudy.com/the-gtci-index/>.
- Europe 2020 Strategy. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators>.
- Hogarth T. COVID-19 and the Demand for Labour and Skills in Europe Early evidence and implications for migration policy. *Migration Policy Institute*. 2021. URL: <https://www.migrationpolicy.org/research/covid-19-labor-skills-europe-migration-policy>.
- Колеснікова В. В. Особливості адаптації молодих фахівців до здійснення професійної діяльності. *Ekspert*. 2019. № 3 (5). С. 235–246. doi: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3\(5\)-235-246](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3(5)-235-246).
- Кортукова Т. Особливості правового регулювання ЄС у сфері легальної міграції та інтеграції мігрантів. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2019. № 4. С. 79–86.
- Kortukova T., Kaminska N., Dei M., Blahodarnyi A. COVID-19: Regulation of Migration Processes in The European Legal Area. *Cuestiones Politicas*. 2020. Vol. 38. P. 321–332. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/34328>.
- Přívvara A., Rievajová E., Barbulescu A. Attracting High Skilled Individuals in the EU: The Finnish Experience. *Migration letters*. 2020. No. 17 (2). P. 369–377. doi: <https://doi.org/10.33182/ml.v17i2.927>.

- Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of highly skilled employment, 2016. URL: https://expat-elan.fr/images/10-textes-de-lois/commission-europeenne/2016/comm-eu_2016-06-07_COM-378_conditions-entry-third-country-nationals.pdf.
- Самойленко О. Етичні засади формування службового права. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (19). С. 68–72. doi: <https://doi.org/10.33270/04201901.68>.
- Shachar A. The Race for Talent: Highly Skilled Migrants and Competitive Immigration Regimes. *New York University Law Review*. 2006. Vol. 81. P. 148–206.
- Шишкіна Е. Повага до людської гідності в контексті війни: компенсація за завдану шкоду. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 1. С. 61–68. doi: <https://doi.org/10.36952/uail.2019.1.61-68>.
- Смирнова К., Федорова А. Імплементція Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у сфері трудових відносин: проблеми та перспективи. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 1. С. 69–78. doi: <https://doi.org/10.36952/uail.2019.1.69-78>.
- Triandafyllidou A., Isaakyan I. EU Management of High-skill Migration. *RSCAS Global Governance Programme Policy Briefs*. 2014. No. 04. URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/34706/RSCAS_GGP_2014_04_PolicyBrief.pdf?sequence=1.
- Understanding Migration in the European Union: Insights from the European Migration Network 2008–2018. *European Migration Network* : [site]. URL: http://emn.ie/cat_publication_detail.jsp?clog=1&itemID=3144&t=6.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2020

Kortukova T. – Senior Lecturer of the Department of International, Civil and Commercial Law of the Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3376-0159>

Legal Aspects of Employment of Highly Qualified Migrant Workers in the European Union

*The article analyzes the key changes in the secondary law of the European Union in the field of legal regulation of employment of highly qualified migrant workers. The **purpose** of the article is to analyze the legal aspects of employment of highly qualified migrant workers in the European Union on the basis of existing scientific achievements, legal acts and other sources. This sets a number of tasks, in particular: to clarify the specifics of the legal aspects of the employment of highly qualified migrant workers in the European Union; to reveal the essence of the EU Directive 2009/50 on blue cards and Directive 2016/801 on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purpose of research, training, retraining, volunteering, student exchange or educational projects and work on the au pair program; to identify current trends in the legal regulation of employment of highly qualified migrant workers in the European Union. The **methodological basis** of the article is marked by the use of the method of analysis and synthesis, the method of deduction and induction, the method of prediction and the method of modeling. Research of the legal aspects of the employment of highly qualified migrant workers in the European Union would also be impossible without the use of special methods, which include comparative law, historical law, formal law and structural-functional methods. **Scientific novelty.** Given the need for the European Union to attract highly qualified migrants, the reform of legislation governing the immigration of highly qualified migrants should be aimed at reducing barriers to entry and simplifying and harmonizing the admission procedure for highly qualified third-country nationals. In addition, a blue card does not have to be a temporary work permit. In this context, it is possible to propose an increase in the period of issuance of a blue card from three to five years, which will allow highly skilled migrant workers to obtain a permanent residence permit later in accordance with European Union law. **Conclusions.** Within the European Union, one of the reforms in the field of legal regulation of employment of highly qualified migrant workers was the adoption of the Blue Card Directive. The objectives of this Directive have been to regulate the migration processes of highly qualified immigrants in the European Union and to introduce a single application procedure for highly qualified immigrants. However, today the national immigration policies of the Member States of the European Union towards highly qualified workers differ significantly. That is, despite the fact that the Blue Card was introduced to attract highly qualified migrants to the European Union, most Member States are not ready to delegate decisions in this area to the supranational level of the European Union institutions. In this context, it is also important to transfer the legal regulation of highly qualified immigration to the supranational level of the European Union and to harmonize this area with the national legislation of the Member States of the European Union.*

Keywords: migration; labor migration; third-country nationals; blue card; highly qualified migrants.

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.373

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.118>

Дудоров О. О. – доктор юридичних наук, професор, завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем попередження, припинення та розслідування злочинів територіальними органами Національної поліції України Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, м. Сєвєродонецьк
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4860-0681>;

Каменський Д. В. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Бердянського державного педагогічного університету, м. Бердянськ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3610-2514>;

Титаренко С. С. – кандидат юридичних наук, співробітник ГУ СБУ в Донецькій та Луганській областях, м. Краматорськ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5337-4677>

Кримінально-правова оцінка зловживань державних реєстраторів у контексті протидії рейдерству

Метою публікації є здійснення кримінально-правової характеристики поведінки державних реєстраторів під час реалізації протиправних схем, спрямованих на незаконне заволодіння підприємствами, їхніми активами чи окремими об'єктами нерухомого майна (рейдерство). Методологія. У статті використано такі наукові методи: термінологічний, системно-структурний, формально-логічний. Наукова новизна. Здійснено оригінальний авторський аналіз протиправних діянь державних реєстраторів, які полягають у реалізації, здебільшого часткової, рейдерських схем заволодіння суб'єктами господарювання чи їхніми активами; за результатами опрацювання матеріалів правозастосовної практики в частині кримінально-правової оцінки дій державних реєстраторів висвітлено конкретні механізми (способи) реалізації рейдерських схем, пов'язаних із перекручуванням юридично значущої інформації в державних реєстрах. Висновки. Визначено, що в Особливій частині Кримінального кодексу України передбачено достатньо заборон для забезпечення адекватної кримінально-правової оцінки державних реєстраторів – учасників рейдерських схем. Також обґрунтовано, що: 1) чинна редакція ст. 367 цього Кодексу потребує вдосконалення: коло спеціальних суб'єктів службової недбалості варто розширити за рахунок осіб, які надають публічні послуги, що сприятиме більш точній кримінально-правовій оцінці діянь тих державних реєстраторів, які порушують порядок учинення реєстраційних дій через необережність; 2) слід посилити санкцію ч. 2 ст. 358 Кримінального кодексу України передусім шляхом посилення вже передбачених у цій нормі видів покарань, а також включення покарання у виді позбавлення волі.

Ключові слова: державний реєстратор; рейдерство; суб'єкт кримінального правопорушення; документ; реєстраційні дії; інформація; суб'єкт господарювання.

Вступ

Стаття 42 Основного Закону гарантує кожному право на не заборонену законом підприємницьку діяльність, а ст. 6 ГК України своєю чергою закріплює загальні принципи господарювання. Водночас ці декларативні за змістом норми нівелюються через поширені випадки протиправних захоплень суб'єктів господарювання, що чинить дестабілізаційний вплив на економічні відносини. Як складне явище рейдерство пов'язане з низкою реальних загроз економічній безпеці країни, серед яких традиційно виокремлюють погіршення інвестиційного клімату, зниження рівня податкових надходжень, зростання рівня корупційності й безробіття, монополізацію окремих сегментів ринку, втрату конкурентоспроможності, зниження рівня виробництва, руйнування трудових

колективів, дискредитацію органів державної та місцевої влади, правоохоронних органів і судів, деформацію правової ідеології суспільства тощо.

Протягом останніх років надзвичайно гостро постала проблема незахищеності власників нерухомості та корпоративних прав від злочинних дій, унаслідок яких відповідне майно протиправно переходить під контроль інших осіб. Кількість, масштаб і ступінь зухвалості рейдерських захоплень спричиняють посилення соціального напруження в суспільстві, змушують підприємців відволікати значні ресурси для захисту своїх інтересів. У таких умовах складно досягти сприятливого інвестиційного клімату в нашій державі (Dudorov, & Movchan, 2020, p. 34).

Окреслена проблематика зумовлена також поширеними на практиці зловживаннями

державних реєстраторів, які *de jure* повинні дбати про захист бізнесу й окремих власників з боку держави (через належне адміністрування відповідних державних реєстрів), а *de facto* нерідко самі перетворюються на рейдерів чи принаймні сприяють реалізації рейдерських схем. Про кримінально-правову оцінку юридично значущої поведінки саме таких «фахівців» ітиметься в статті.

Мета і завдання дослідження

Метою наукової статті є здійснення комплексної кримінально-правової оцінки юридично значущої поведінки державних реєстраторів у процесі реалізації протиправних схем, спрямованих на незаконне заволодіння підприємствами, їхніми активами або окремими об'єктами нерухомого майна. Для досягнення мети дослідження буде дотримано оптимального балансу між висвітленням окремих положень Особливої частини КК України, результатів наукових розробок і матеріалів правозастосовної практики, присвячених питанням кваліфікації дій державних реєстраторів у частині незаконного заволодіння суб'єктами господарювання (їхнім майном).

Виклад основного матеріалу

З огляду на те, що в запропонованій статті буде здійснено кримінально-правову оцінку діянь державних реєстраторів у межах їхньої участі в рейдерських схемах, слід насамперед проаналізувати офіційну дефініцію реєстратора. Зокрема, відповідно до ст. 6 Закону України від 15 травня 2003 року «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань», державний реєстратор – це громадянин України, який має вищу освіту, відповідає кваліфікаційним вимогам, визначеним Міністерством юстиції України, і перебуває у трудових відносинах із суб'єктом державної реєстрації (крім нотаріусів), а також нотаріуса.

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України від 1 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (у чинній редакції), державним реєстратором є: 1) громадянин України, який має вищу освіту за спеціальністю правознавство, відповідає кваліфікаційним вимогам, встановленим Міністерством юстиції України, та перебуває в трудових відносинах із суб'єктом державної реєстрації прав; 2) нотаріус; 3) державний, приватний виконавець – у разі накладення/зняття таким виконавцем арешту на нерухоме майно під час примусового виконання рішень відповідно до закону.

Позитивний аспект полягає в тому, що дефініції в обох нормативних актах є узгодженими; водночас правовий статус реєстратора в законі про «майнову» реєстрацію є значно ширшим за

змістом, адже охоплює також державних (приватних) виконавців, уповноважених накладати/знімати арешт на нерухоме майно в передбачених законом випадках. Також у наступних статтях обидва закони деталізують правовий статус, зокрема повноваження, державних реєстраторів.

Далі, перш ніж перейти до вивчення рейдерської «специфіки» в діях державного реєстратора, слід виокремити ознаки цього суб'єкта крізь призму кримінально-правового поняття «особа, що надає публічні послуги».

«Автономна» регламентація підстав кримінальної відповідальності для осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, загалом видається обґрунтованою. Такий законодавчий крок надав можливість об'єднати в одну групу спеціальних суб'єктів злочинів (наразі кримінальних правопорушень, прирівняних до службових) тих осіб, стосовно кримінально-правової оцінки діяльності яких виникали суперечливі судження, коли в одних випадках цих осіб визнавали службовими, а в інших – ні (ідеться, наприклад, про «епопею» з нотаріусами) (Dudorov, 2017, p. 457-458).

Необхідність робити застереження «загалом» зумовлена декількома обставинами. Одна з проблем полягає в тому, що легальні переліки осіб, які надають публічні послуги, не є досконалими. Наприклад, у переліках осіб, розміщених у ч. 1 і 3 ст. 368-4 КК України «Підкуп особи, яка надає публічні послуги», на відміну від ст. 365-2, чомусь не фігурує державний реєстратор.

Використаний у ч. 3 ст. 368-4 КК України зворот «іншою особою, яка провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг», слід трактувати обмежувально, адже: а) усі сумніви тлумачать на користь особи, діянню якої кваліфікують, а законодавство не містить чіткого визначення поняття «публічні послуги» (фактично воно є оцінним); б) згідно з п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону від 14 жовтня 2014 року «Про запобігання корупції», віднесення інших осіб (крім аудиторів, нотаріусів, приватних виконавців, оцінювачів, експертів, арбітражних керуючих, незалежних посередників, членів трудового арбітражу, третейських суддів під час виконання ними цих функцій) до тих, хто надає публічні послуги, має бути визначено законом.

Поняттю «публічні послуги» притаманна нормативна невизначеність, що на практиці спричиняє складнощі щодо віднесення певних категорій професіоналів до кола осіб, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, як наслідок – стосовно кваліфікації кримінально караних діянь таких суб'єктів. Тому слушною видається твердження К. Задой, що «існує об'єктивна необхідність у доповненні КК визначенням поняття «особа, що надає публічні послуги» та відмови від практики

розкриття змісту цього поняття шляхом відкритих переліків категорій осіб» (Zadoia). Раніше про це зауважував і П. Андрушко, на думку якого, обов'язково потрібно доповнити ст. 365-2 КК України приміткою, що містила б визначення понять «публічні послуги» й «особи, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг», а також віднесення до суб'єктів відповідних злочинів осіб, які надають адміністративні послуги (Andrushko, 2011).

Належність державних реєстраторів до кола осіб, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, впливає, на нашу думку, з положень Закону від 15 травня 2003 року «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» (у редакції Закону України від 26 листопада 2015 року, далі – Закон про реєстрацію бізнесу), а також Закону від 1 липня 2004 року «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (у редакції Закону України від 26 листопада 2015 року, далі – Закон про ДРРПН). Таку думку поділяють М. Мельник і М. Хавронюк (Melnyk, & Khavroniuk, 2018, р. 1138), які, щоправда, посилаються в цьому контексті лише на закон про реєстрацію бізнесу. Зазначимо, що належність державного реєстратора до кола осіб, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, зазвичай не піддається сумніву і в судовій практиці.

Наприклад, вироком Голосіївського районного суду м. Києва за ч. 3 ст. 368-4 КК України засуджено особу, яка, працюючи державним реєстратором філії КП Главанської сільської ради «Абсолют» у м. Києві, одержала неправомірну вигоду у вигляді 200 доларів США за здійснення державної реєстрації права власності на низку об'єктів нерухомого майна за ТОВ «Імбрем Аурум ЛТД» ("Vyrok Holosiivskoho", 2018).

Вельми розлого специфічний кримінально-правовий статус державного реєстратора (відмінний від статусу службової особи) визначив Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС), який вирішував питання про правильність кваліфікації поведінки державного реєстратора однієї із сільських рад, а також призначення йому додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані з організаційно-розпорядчими й адміністративно-господарськими функціями.

У постанові ККС ВС зазначено, що аналіз тексту КК України дає підстави для висновку про розмежування законом про кримінальну відповідальність понять «особа, яка надає публічні послуги» (державний реєстратор, суб'єкт державної реєстрації прав, згідно зі ст. 365-2 КК) і «посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських або організаційно-розпорядчих

функцій». Правильність позиції, відповідно до якої чинне законодавство розрізняє осіб, які надають публічні (адміністративні) послуги, та осіб, які займають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, засвідчена зверненням до положень ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги» і ст. 3 Закону «Про запобігання корупції». ККС ВС вирішив, що суди першої та апеляційної інстанцій дійшли помилкового висновку про те, що надання публічних послуг з реєстрації нерухомого майна та їх обтяжень є таким, що пов'язане з виконанням організаційно-розпорядчих й адміністративно-господарських функцій ("Postanova kolehii", 2019, No. 466/711/15-k).

Виправдовуючи за ст. 367 КК України реєстратора КП «Чернігівське міжрайонне бюро технічної інвентаризації Чернігівської обласної ради», Менський районний суд Чернігівської області вказав на доведеність досудовим слідством того, що інкриміноване підсудному діяння було вчинене службовою особою під час виконання владних, організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків ("Vyrok Menskoho", 2012).

Водночас слід зауважити, що інколи місцеві суди, виправдовуючи державних реєстраторів за ст. 367 КК України, не спростовують помилкові твердження органів досудового розслідування про належність цих осіб до числа службових. Наприклад, це стосується начальника реєстраційної служби Первомайського міськрайонного управління юстиції Миколаївської області ("Vyrok Pervomaiskoho", 2016) і головного спеціаліста відділу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно реєстраційної служби Львівського міського управління юстиції ("Vyrok Shevchenkivskoho", 2018), виправданих з підстав, не пов'язаних із визначенням суб'єктного складу службової недбалості.

У ч. 3 ст. 368-4 КК України, на відміну від ч. 1 цієї статті, а так само ч. 1 ст. 365-2, немає застереження «яка не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування». Це застереження *de lege ferenda* повинно бути виключене із зазначених кримінально-правових норм, оскільки тут встановлено відповідальність за зловживання осіб, які діють як певні професіонали (здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг), а не як представники певних органів (організацій). Аналогічно розмірковує К. Задоя, який вважає доцільність такого застереження сумнівною: «Хоча законодавство передбачає певні відмінності в правовому регулюванні трудової діяльності, наприклад, експертів, що працюють у державних і приватних установах, однак перші з них при здійсненні власне експертної діяльності (експертизи) жодним чином не використовують свій інший

правовий статус – статус державних службовців. Отже, реальної потреби передбачати в статтях 365-2 та 368-4 КК негативну ознаку «не є державним службовцем, посадовою особою місцевого самоврядування» насправді немає» (Zadoia).

Оскільки зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, є умисним злочином, вчиненим з необережності, неналежне виконання державним реєстратором покладених на нього обов'язків унеможливилює інкримінування ст. 365-2 КК України. Зокрема, через це конструктивною слід визнати пропозицію С. Рак розширити коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 367 КК України, за рахунок осіб, які надають публічні послуги. Отже, уточнена назва цієї статті КК України могла б мати такий вигляд: «Службова недбалість або недбалість особи, яка надає публічні послуги» (Rak, 2019, р. 4-10, 14, 15). Цікаво, що таку пропозицію схвалюють також деякі представники адвокатської спільноти (Lyndina, 2019).

Поділяючи підхід С. Рак, водночас убачаємо певну неузгодженість в її міркуваннях. Дослідниця зазначає: «...аудитора, оцінювача, експерта, нотаріуса, арбітражного керуючого, незалежного посередника, члена трудового арбітражу та третейського суддю, виходячи з обсягів та характеру їх повноважень, необхідно визначати суб'єктом злочину, передбаченого ст. 367 КК. Адже невиконання чи неналежне виконання ними своїх обов'язків може мати наслідком порушення охоронюваних законом прав та інтересів фізичних осіб, держави чи інтересів окремих юридичних осіб» (Rak, 2019). Водночас в авторській редакції ст. 367 КК ідеться (цілком виправдано) про недбалість особи, яка надає публічні послуги, – без наведення конкретизованого переліку відповідних осіб. Одним із суб'єктів, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, є державний реєстратор, про якого, на жаль, не ідеться в науковій роботі С. Рак.

Також у контексті кримінально-правової оцінки пов'язаних із рейдерством зловживань державних реєстраторів зазначимо про те, що ми частково поділяємо наявність проблеми караності кримінальних правопорушень, які є виявами рейдерства, зокрема ті з них, що означають підроблення документів, їх використання та зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги. Санкція ч. 2 ст. 358 КК України має бути жорсткішою, а стосовно кримінальних правопорушень, передбачених ст. 365-2 і ст. 368-4 КК України, як і стосовно інших корупційних кримінальних правопорушень, гостро постає проблема застосування ч. 2 ст. 75 КК «Звільнення від відбування покарання з випробуванням».

Отже, можна дійти проміжного висновку про те, що зловживання державних реєстраторів можуть бути піддані кримінально-правовій оцінці також за допомогою норм КК України про відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 365-2, ст. 368-4).

Тепер проаналізуємо головну проблематику публікації, а саме: юридичну оцінку зловживань державних реєстраторів у контексті протидії рейдерству.

На практиці схеми рейдерства часто полягають у внесенні відомостей до державних реєстрів (зміна власника об'єкта нерухомого майна, зміна керівника юридичної особи тощо). Однією з найпоширеніших рейдерських схем є заволодіння майном шляхом внесення змін до державних реєстрів на підставі поданих державному реєстратору підроблених рішень органів управління юридичної особи, договорів про відчуження, рішень суду тощо. У межах цієї схеми рейдери подають реєстратору протокол зборів учасників товариства (інші документи, відповідно до яких права переходять до третьої особи), а реєстратор своєю чергою здійснює відповідну реєстраційну дію та передає корпоративні права такій особі ("Systemnyi zvit", 2017).

Отже, власник прав на нерухоме майно безпосередньо залежить від державного реєстратора, від його ставлення до виконання своїх посадових обов'язків і правової підготовки, яка власне й зумовлює професійну діяльність; найпоширенішими способами фальсифікації даних реєстрів про власників нерухомого майна та власників корпоративних прав є проведення реєстраційних дій за наявності заборони на їх учинення, на підставі документів, поданих неуповноваженою особою, або підроблених документів, зокрема підроблених судових рішень (Myronenko).

Дослідниця І. Спасибо-Фатеева небезпідставно вважає реєстратора одним з інструментів у руках рейдера (поряд із міноритарієм, суддею і менеджером) (Spasybo-Fatieieva, 2008, р. 49–51). Справді, небезпека втрати контролю за підприємством, якщо на боці замовника «грає» реєстратор, є очікувано високою: останній може передати рейдеру конфіденційну інформацію, забезпечити сприятливий режим переоформлення права власності, «не помітити» неточності в документах, наданих для реєстрації, тощо (Arestarkhov, 2003). Вагому частку протиправних дій у процесі рейдерських захоплень виконують власне державні реєстратори, які на підставі сфальсифікованих судових рішень або договорів здійснюють реєстраційні дії, вдаючи, що не розуміють факту підробки (Honcharuk, 2019).

У Пояснювальній записці до проекту закону «Про внесення змін до Закону України «Про

державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб –підприємців та громадських формувань» (щодо надання правових інструментів для боротьби з рейдерством та зміни порядку доступу до відомостей, які містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань)» (реєстр. № 3179 від 5 березня 2020 року) із приводу реєстраційної складової рейдерства так само зазначено, що маніпуляції в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (єдина державна інформаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, обробку, захист, облік та надання інформації про юридичних осіб, ФОПів та громадські формування, що не мають статусу юридичної особи, далі – ЄДР) є одним із поширених різновидів корпоративного рейдерства. За різними оцінками, протягом останніх шести років відбулося понад три тисячі рейдерських захоплень. У більшості випадків це зміна власника шляхом використання підроблених документів або безпідставне скасування реєстраційних записів в ЄДР.

Показово, що проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запровадження європейських стандартів захисту прав власності та економічних інтересів громадян та інвесторів» (реєстр. № 5067 від 5 вересня 2016 року) пропонував доповнити КК ст. 191-1, визнавши новим злочином проти власності внесення в документи, які відповідно до закону подають для проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно або їх обтяжень, завідомо неправдивих відомостей, а також/або умисне подання для проведення такої реєстрації документів, які містять завідомо неправдиві відомості, вчинені з корисливих мотивів або з метою заволодіння чужим нерухомим майном.

Раніше схожу пропозицію *de lege ferenda* обґрунтувала Л. Демидова: у контексті протидії рейдерству йшлося про включення до розділу VI Особливої частини КК ст. 191-1, яка визнавала б окремих злочином проти власності «внесення недостовірної інформації до реєстраційних документів для реєстрації прав власності на матеріальні або нематеріальні об'єкти, які підтверджують набуття або зміну прав власності на об'єкти, якщо це заподіяло значну шкоду...» (Demydova, 2013, p. 466).

Попри те, що пропонується новела не отримала офіційного закріплення (у доопрацьованому законопроєкті від 3 жовтня 2016 року про ст. 191-1 КК уже не йшлося), привертає увагу її спрямованість на забезпечення кримінально-правової оцінки поширених на практиці ситуацій, коли майно суб'єкта господарювання майже миттєво «переписують» (звісно, за безпосередньої

участі державного реєстратора) на нового власника за відсутності законних на це підстав. Тобто *de facto* відбувається протиправний перехід контролю не за суб'єктом господарювання, а за його активами, що стосується і нерухомості (наприклад, елеватор для зберігання зернових, готель, виробничий цех, офісне приміщення).

До зловживань державних реєстраторів, пов'язаних із функціонуванням Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (єдина державна інформаційна система, що забезпечує обробку, збереження та надання відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно та їх обтяження, далі – ДРРПН), можуть бути віднесені, зокрема, реєстрація права власності на об'єкт нерухомості без достатніх правових підстав, реєстрація переходу права власності від теперішнього власника до нового без достатніх правових підстав.

Одним із гучних скандалів стало відбирання бізнес-центру Horizon Park у його власника – банку «UniCredit Bank» за допомогою нотаріуса з Обухівського району м. Києва. Нотаріус переоформив цей високоліквідний об'єкт нерухомості на компанію «Проект А», яка раніше намагалася зареєструвати на себе частину офісного центру, що знаходився в іпотечі в банку на підставі рішення суду на користь банку, а не компанії «Проект А». За такі дії нотаріуса було позбавлено ключа-доступу до реєстру на три місяці. Однак за інформацією зі ЗМІ, тільки-но доступ повернули, цей нотаріус одразу виконав аналогічну операцію без жодних юридичних наслідків для себе (Egorova).

Якщо порівняти зміст пропонованої заборони (ст. 191-1 КК) зі змістом чинної редакції ст. 205-1 КК України, що описує ознаки складу підроблення документів, які подають для проведення державної реєстрації суб'єктів господарювання, то можна дійти висновку, що відмінність між ними полягає в ознаках предмета кримінального правопорушення. У спрощеному вигляді ст. 205-1 КК описує зловживання на початковому етапі діяльності суб'єкта господарювання – на етапі його створення (здебільшого); натомість пропонується ст. 191-1 КК могла б стати у нагоді під час юридичної оцінки випадків протиправного відчуження майна, належного вже чинному суб'єкту господарювання. Питання кримінально-правового реагування на випадки підроблення документів для проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно є не менш актуальними, аніж зловживання, пов'язані з державною реєстрацією суб'єкта господарювання. Те саме стосується суспільної небезпеки: шкода від втрати суб'єктом господарювання його нерухомого майна може становити мільйони гривень, чого, вочевидь, не може бути за наслідками передбаченого ст. 205-1 КК кримінального

правопорушення, причому сконструйованого з формальним складом.

Одне з можливих пояснень невиключення ст. 191-1 у КК України може полягати в тому, що в межах ст. 205-1 КК України законодавець, «зігравши на випередження», опосередковано розв'язав проблему юридичної оцінки незаконного відчуження майна через криміналізацію зловживань, пов'язаних зі створенням суб'єктів господарювання, їхніми організаційно-правовими змінами, які (зловживання) надалі можуть використовувати для незаконного оформлення права на майнові об'єкти.

Про схеми вчинення рейдерства, пов'язані з використанням двох державних реєстрів, ідеться в зазначеній вище Пояснювальній записці до проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань» (щодо надання правових інструментів для боротьби з рейдерством та зміни порядку доступу до відомостей, які містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань)» (реєстр. № 3179 від 5 березня 2020 року). Автори законопроєкту стверджують, що в деяких випадках рейдерська атака відбувається через учинення незаконних дій у двох реєстрах одночасно: спочатку в ЄДР змінюють склад засновників і директор юридичної особи, яка володіє нерухомим майном, й одразу відбувається передання права власності на нерухоме майно від атакованої юридичної до третьої особи шляхом внесення змін до ДРРПН.

Альтернативним поясненням невиключення ст. 191-1 у КК є усвідомлення законодавцем можливості реагувати на факти підроблення документів, які подають для проведення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їхніх обтяжень, із використанням наявних кримінально-правових заборон – передусім ст. 358, 365-2 і 368-4 КК України, відповідно до яких кримінальна відповідальність може покладатися, зокрема, на суб'єктів державної реєстрації прав на нерухоме майно, а також ст. 190, 206-2, 366 КК.

Водночас такі міркування є припущеннями, даючи змогу лише спекулювати на тему мети законодавця в умовах його «мовчання» (чи кваліфікованого?): у супровідних документах до допрацьованого проєкту закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо запровадження європейських стандартів захисту прав власності та економічних інтересів громадян та інвесторів» жодних пояснень із цього приводу відшукати не вдалося.

На підтвердження думки про достатність наявних кримінально-правових засобів для реагування на «підготовчі» зловживання, пов'язані

із функціонуванням ДРРПН, наведемо доречний приклад із судової практики.

Нашу увагу привернуло інкримінування ч. 4 ст. 190, ч. 4 ст. 358 і ч. 1 ст. 209 КК України суб'єкту, якого орган досудового розслідування обвинувачував у тому, що шляхом подання завідомо підроблених документів (копії розпорядження Галицької районної адміністрації м. Львова і реєстраційного посвідчення, виданого Львівським міжміським БТІ) приватному нотаріусу Львівського міського нотаріального округу для проведення ним державної реєстрації права на нерухоме майно незаконно набув право приватної власності на нежитлові приміщення, належні територіальній громаді м. Львова, а згодом здійснив їх продаж.

Попри те, що суд виправдав цього обвинуваченого за недоведеністю у вчиненні інкримінованих йому кримінальних правопорушень ("Vyrok Sykhivskoho", 2021), це кримінальне провадження спонукає розглянути актуальне саме в аспекті протидії рейдерству питання: чи може з позицій кваліфікації за ст. 190 КК України бути введений в оману не потерпілий (власник майна або «привіряна» до нього особа), а хтось інший – стороння щодо майна особа (наприклад, нотаріус чи інший державний реєстратор).

У літературі із цього приводу висловлено слушну думку про те, що диспозиція ст. 190 КК України охоплює також випадки обманного заволодіння чужим нерухомим майном (правом на нього) без участі потерпілого (Yemeljanov, 2013, р. 10-11, 14). Справді, у визначенні шахрайства в ст. 190 КК України («заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою») взагалі не йдеться про поведінку потерпілого («привіряної» особи), а тому наведена позиція не виходить за межі буквального тлумачення кримінального закону. Усталені міркування про роль потерпілого в передачі винному майна (права на нього) під час учинення шахрайства ґрунтуються на тому, що обману чи зловживання довірою не може бути поза спілкуванням між людьми. Однак якщо в оману з метою заволодіння чужим майном вводять, наприклад, нотаріуса чи іншого державного реєстратора або суддю, то і в цьому випадку, на наш погляд, є підстави говорити про наявність обману як інформаційного (інтелектуального) впливу однієї людини на свідомість і волю іншої.

І навпаки, у деяких випадках державні реєстратори активно протидіють спробам увести їх в оману. У наступній справі суд встановив сумлінне виконання державним реєстратором (приватним нотаріусом) покладених на нього обов'язків: він вчасно сформував запит до нотаріального архіву з метою підтвердження інформації щодо сторін договору купівлі-продажу квартири, який виявився підробленим.

Суд встановив, що обвинувачений, вступивши в змову з не встановленими органами досудового розслідування особами, прагнув заволодіти нерухомим майном в особливо великих розмірах, а саме – однокімнатною квартирою, яка належить потерпілому на підставі свідоцтва про право власності на житло. Із цією метою, перебуваючи в приміщенні офісу приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу, обвинувачений подав, серед інших документів, оригінал договору купівлі-продажу квартири, який не відповідав дійсності.

Згодом, прагнучи реалізувати свій злочинний умисел і видаючи себе за власника зазначеної квартири й використовуючи завідомо підроблений договір купівлі-продажу квартири, посвідчений іншим приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу, обвинувачений підписав заяву про державну реєстрацію прав та їх обтяжень (щодо права власності) на квартиру, чим завдав матеріальної шкоди в розмірі 826 тис. 394 грн, тобто в особливо великих розмірах.

Водночас ця особа не змогла довести злочинний умисел, спрямований на умисне заволодіння чужим майном до кінця, з причин, які не залежали від його волі: працівники правоохоронних органів провели невідкладний обшук офісного приміщення приватного нотаріуса Київського міського нотаріального округу, під час якого було припинено незаконну діяльність обвинуваченого й не встановлених досудовим розслідуванням осіб.

Суд кваліфікував учинене за ч. 2 ст. 15, ч. 4 ст. 190, ч. 4 ст. 358 КК України як закінчений замах на заволодіння чужим майном шляхом обману (шахрайства), вчинений за попередньою змовою групою осіб в особливо великих розмірах, і використання завідомо підробленого документа, який видається чи посвідчується нотаріусом ("Вулок Podil'skoho", 2021).

В іншому прикладі з практики державний реєстратор, навпаки, активно сприяв реалізації злочинної схеми, спрямованої на заволодіння чужим майном шляхом шахрайства. Зокрема, обвинуваченому не встановлена досудовим розслідуванням особа запропонувала пройти навчальні курси державних реєстраторів у м. Києві та за грошову винагороду передати флеш-носії з ключем державного реєстратора цій невстановленій особі для вчинення реєстраційних дій щодо об'єктів нерухомого майна шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Реєстру прав власності на нерухоме майно, Державного реєстру іпотек, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна. Згодом, після завершення навчальних курсів державних реєстраторів у м. Києві та отримання флеш-носія з ключем

державного реєстратора, обвинувачений передав зазначений флеш-носії не встановленій досудовим розслідуванням особі, за що отримав грошову винагороду в розмірі 500 доларів США.

Згодом невстановлені особи, у розпорядженні яких були ключі доступу до Державних реєстрів державного реєстратора Київської філії комунального підприємства Лиманської селищної ради Роздільнянського району Одеської області «Центр реєстрації», протягом одного дня внесли відомості про перехід права власності на декілька об'єктів нерухомості (квартира, житловий будинок, земельні ділянки) від потерпілої особи до ТОВ «УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКЕ ПІДПРИЄМСТВО «РЕНТАЛ ЕСТЕЙТ» загальною вартістю понад 40 млн грн.

Суд правильно кваліфікував дії обвинуваченого за ч. 5 ст. 27, ч. 4 ст. 190 КК як пособництво іншим співучасникам у заволодінні чужого майна шляхом обману (шахрайство), учиненому за попередньою змовою групою осіб, в особливо великих розмірах ("Vurok Pecherskoho", 2021).

Із цього прикладу також можна сформулювати проміжний висновок, що на практиці державні реєстратори нерідко стають учасниками організованих груп чи навіть злочинних організацій, діяльність яких спрямована на систематичне захоплення суб'єктів господарювання чи майнових активів (Vozniuk, Dudorov, Tytko, & Movchan, 2020).

Здійснюване з метою реалізації рейдерської схеми неправомірне втручання в ЄДР і ДРРПН можна кваліфікувати на підставі норм розділу XVI Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем комп'ютерних мереж і мереж електронного зв'язку» (зокрема, ст. 361, 362). Принаймні правозастосовна практика такий варіант кримінально-правової оцінки не відкидає.

Наприклад, державний реєстратор Кам'янської РДА Черкаської області був засуджений за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 368-4 і ч. 1 ст. 362 КК України. У вирокі зазначено, що цей суб'єкт як особа, що здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, одержав неправомірну вигоду за вчинення дій з використанням наданих повноважень (за проведення реєстраційних дій, пов'язаних з переоформленням права власності на об'єкти нерухомості, – земельну ділянку та житловий будинок), а також, не маючи права на вчинення відповідних реєстраційних дій, шляхом внесення запису до ДРРПН, на підставі фальсифікованих даних здійснив несанкціоновану зміну інформації, яка міститься в ДРРПН стосовно об'єктів нерухомості – земельної ділянки й житлового будинку, тобто вчинив несанкціоновану зміну інформації, яка обробляється в

автоматизованих системах та до якої він мав право доступу ("Урок Kamianskoho", 2020).

До речі, у ст. 362 КК України міститься варіативна вказівка й на знищення відповідної інформації. Отже, ця стаття (а її ч. 3 закріплює як особливо кваліфікуючу ознаку заподіяння значної шкоди, також остання може мати нематеріальний характер, тобто в цій частині значна шкода є оцінною ознакою) підлягає застосуванню й у випадках такого втручання державного реєстратора в ЄДР, унаслідок якого інформація про суб'єкта господарювання (цілком або частково) «зникає» із цього реєстру. Виявляється, що така практика в Україні є поширеною, причому «зникла» компанія може бути ідеальним інструментом у руках рейдера, через яку той виводить активи захопленого суб'єкта господарювання (Stoliarov).

За наявності підстав таку поведінку державного реєстратора можна додатково кваліфікувати як співучасть у кримінальному правопорушенні (відповідно до ч. 5 ст. 27 КК, пособником визнають, зокрема, особу, яка заздалегідь обіцяла сприяти приховуванню кримінального правопорушення) або як приховування злочину (ст. 396 КК).

Оскільки об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 205-1 КК, обмежується внесенням завідомо неправдивих відомостей у документи, які подають для проведення державної реєстрації певних суб'єктів, і поданням таких документів державному реєстратору, за цією нормою не можна кваліфікувати внесення завідомо неправдивих відомостей до ЄДР. Дії як реєстратора, так і відповідної службової особи (наприклад, Державної фіскальної служби України, Пенсійного фонду України, Державної служби фінансового моніторингу України), які безпосередньо склали чи видали завідомо підроблені офіційні документи, ми свого часу запропонували кваліфікувати залежно від суб'єкта за ст. 358 або ст. 366 КК України (Melnyk, & Khavroniuk, 2018, p. 670; Tytarenko, 2018, p. 155).

У юридичній літературі правильність кримінально-правової оцінки внесення завідомо неправдивих відомостей до ЄДР і ДРРПН як підроблення документів інколи заперечують на тій підставі, що державні реєстри не є офіційними документами. У зв'язку із цим пропонується, зокрема, доповнити КК України статтею 358-2, яка передбачатиме відповідальність за «умисне внесення в один з єдиних державних реєстрів, передбачених законодавством України, завідомо недостовірних відомостей, а також навмисне знищення або фальсифікацію документів, на підставі яких були внесені запис або зміна в зазначені єдині державні реєстри, якщо обов'язкове зберігання цих документів передбачено законодавством України...» (Fomichov, & Zastavska, 2014).

З огляду на те, що ЄДР і ДРРПН є єдиними державними *інформаційними системами*, які забезпечують збирання, накопичення, обробку, захист, облік і надання певної інформації, теза про наявність прогалини з кримінально-правовою оцінкою внесення неналежних змін до державних реєстрів і, відповідно, ідея наведеної законодавчої новели сприймаються, на перший погляд, схвально. Водночас глибше занурення в матерію регулятивного законодавства засвідчує, що в цьому разі йдеться про чергове правове «ноу-хау», яке видається пошуком законодавчих прогалин там, де їх немає.

Для проведення реєстраційних дій державному реєстратору подають пакет документів, передбачений законодавством. Державний реєстратор сканує їх, заносить у відповідний реєстр і видає заявнику (або, як у розглядуваній вище ситуації, підробляє та залишає в себе) документ із назвою «Опис документів, що надаються державному реєстратору для проведення реєстраційної дії...» (далі зазначають назву цієї дії). Результатом реєстраційних дій стають виготовлена спочатку в електронному вигляді виписка з ЄДР або витяг з ДРРПН. Тобто внесення завідомо неправдивих відомостей до ЄДР і ДРРПН (навіть якщо не вважати такі реєстри офіційними документами в кримінально-правовому значенні) обов'язково передбачає підроблення офіційних документів, перелічених вище, а тому обстоювана нами теза про звернення в розглядуваній ситуації, зокрема, до ст. 358 КК навряд чи може бути піддана сумніву. Очевидно, що професійна діяльність державного реєстратора не може не супроводжуватися документальним оформленням певних дій.

Наприклад, скасовуючи вирок Шевченківського районного суду м. Львова й ухвалу Апеляційного суду Львівської області та призначаючи новий розгляд у суді першої інстанції, ККС ВС вирішив, що висновок місцевого суду про відсутність у дія Особи_1 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 358 КК (у редакції 2009 року), є передчасним. Особа_1 обвинувачувалася в тому, що, будучи приватним нотаріусом Львівського міського нотаріального округу, усупереч вимогам чинного законодавства, внесла завідомо неправдиві відомості до офіційних документів і тим самим сприяла двом іншим особам у заволодінні часткою статутного фонду ТОВ. Надалі ці особи затвердили статут ТОВ із незаконно привласненою часткою статутного фонду на загальну суму 12,819 %, належною потерпілому. Аргументуючи свою позицію щодо вчинення Особою_1 підроблення офіційного документа приватним нотаріусом, ККС ВС у своїй постанові зазначив, що підробленням посвідчення або іншого офіційного документа з погляду інкримінування

ч. 1 ст. 358 КК України (одна з попередніх редакцій) слід розуміти: 1) виготовлення фальшивого посвідчення або іншого офіційного документа, зокрема шляхом внесення до бланків посвідчень (документів) завідомо неправдивих відомостей; 2) внесення до справжнього посвідчення (документа) неправдивих відомостей, зокрема внесення змін до тексту посвідчення (документа), які викривляють зміст фактів, що мають юридичну силу і посвідчуються документом ("Postanova kolehii", 2019, No. 283/110/18).

Слід привернути увагу до того, що наведений у ч. 1 ст. 358 КК України перелік офіційних документів Законом від 6 жовтня 2016 року конкретизований за рахунок включення до цього переліку документів, які видають чи посвідчують, зокрема, державним реєстратором, суб'єктом державної реєстрації прав або особою, яка уповноважена на виконання функцій держави щодо реєстрації юридичних осіб, ФОПів і громадських формувань.

Крім цього, ч. 2 ст. 358 КК України, викладена в редакції Закону від 6 жовтня 2016 року, передбачає відповідальність за складання, видачу нотаріусом або державним реєстратором завідомо підроблених офіційних документів, а так само за підроблення такими суб'єктами офіційних документів з метою їх використання або збуту. Причому предметом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 358 КК України, на відміну від кримінального правопорушення, караного за ч. 1 цієї статті, є будь-які офіційні документи, а не лише ті з них, які надають права чи звільняють від обов'язків.

Офіційними можуть бути також електронні документи. Згідно зі ст. 5 Закону від 22 травня зі змінами «Про електронні документи та електронний документообіг», електронним визнають документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, зокрема обов'язкові реквізити документа. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений електронними засобами у візуальну форму. Це відображення даних, які містить електронний документ, електронними засобами або на папері у формі, придатній для сприймання його змісту людиною. «Останнім часом значного поширення набувають так звані електронні документи. Їм притаманна спеціальна форма зберігання інформації – електронний вигляд та певний спосіб відтворення – аудіо, відео, друкований тощо» (Dziuba, 2016, p. 156).

Зазначене набуває важливого змісту в контексті очікуваної диджиталізації державної реєстрації (ідеться, зокрема, про законопроект «Про внесення змін до деяких законів України у

зв'язку з впорядкуванням діяльності у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень та у сфері державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»). Тому навіть якщо, наприклад, відповідно до зміненого закону про реєстрацію бізнесу жодних дій, пов'язаних з роздрукуванням поданої в електронній формі заяви чи інших документів для їх долучення до відповідної реєстраційної справи в паперовій формі, не здійснюється, ця обставина не перешкоджає інкримінуванню (за наявності підстав) відповідної частини ст. 358 КК України.

Наше критичне ставлення до ідеї доповнення КК України ст. 358-2 зумовлено, зокрема, тим, що Міністерство юстиції України є держателем 16 державних реєстрів, функціонування більшості яких не стосується рейдерства.

У контексті положення про відсутність прогалин у частині законодавчих підстав для кримінально-правового реагування на розглядувані зловживання з ЄДР і ДРРПН привернемо увагу до нюансу, пов'язаного з визначенням суб'єктного складу злочину, передбаченого ст. 205-1 КК. Раніше ми обстоювали позицію про те, що з огляду на характер дій, караних за цією статтею КК України, виконавцем аналізованого злочину не може бути державний реєстратор, а його дії було запропоновано кваліфікувати за ч. 2 ст. 358 або ст. 366 КК України (Melnyk, & Khavroniuk, 2018, p. 670; Tutareiko, 2018, p. 155). Тож вимушені уточнити цю позицію.

По-перше, згадування в цьому разі ст. 366 КК «Службове підроблення» навряд чи є доречним з огляду на кримінально-правовий статус державного реєстратора як особи, що здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. З огляду на ч. 3 ст. 18 і п. 1 примітки ст. 364 КК України, особу, яка надає публічні послуги, не слід вважати службовою для інкримінування певної кримінально-правової заборони. Із цього приводу в юридичній літературі слушно зазначають: оскільки законодавець виокремив осіб, які здійснюють професійну діяльність з надання публічних послуг, у самостійний вид суб'єктів кримінальних правопорушень, то кваліфікація підроблення офіційних документів особою, яка надає такі послуги, не може здійснюватися за ст. 366 КК, оскільки суб'єктом злочину, передбаченого цією статтею, є службова особа (Riabenko, 2016, p. 97).

По-друге, суб'єктом внесення завідомо неправдивих відомостей у документи, які відповідно до закону подають для проведення державної реєстрації юридичної особи або ФОПу, *de lege lata* може бути і державний реєстратор.

Щоправда, слід зауважити про об'єктивну малоймовірність такого сценарію розвитку подій з практичної позиції. Адже якщо, скажімо, державний реєстратор вирішив власноруч «рейдернути» чужу фірму, то він повинен спочатку підробити низку реєстраційних документів (протокол загальних зборів із підписами учасників, засвідченими нотаріально, нова редакція статуту, реєстраційна картка з підписом уповноваженої особи тощо) (Kamensky, 2020, p.). Крім того, державний реєстратор повинен підробити також опис реєстраційних документів, які нібито подавали йому, що уможлиблює застосування вже згадуваної ч. 2 ст. 358 КК України.

Наукова новизна

У науковій статті запропоновано оригінальний кримінально-правовий аналіз поведінки державних реєстраторів, яка полягає в реалізації, переважно частковій, рейдерських схем заволодіння суб'єктами господарювання чи їхніми активами. Зокрема, уточнено ознаки відповідного суб'єкта кримінальних правопорушень, а також висвітлено окремі проблеми, пов'язані з визначенням державного реєстратора як особи, що надає публічні послуги. Також за результатами опрацювання матеріалів правозастосовної практики в частині кримінально-правової оцінки дій державних реєстраторів висвітлено конкретні механізми (способи) реалізації рейдерських схем, пов'язаних із маніпулюванням даними двох державних реєстрів.

Висновки

За результатами вивчення низки проблемних питань, пов'язаних із кримінально-правовою оцінкою дій державних реєстраторів у процесі реалізації рейдерських схем в Україні, можна сформулювати такі висновки.

1. Визначено, що наявних в Особливій частині КК України приписів для забезпечення адекватної кримінально-правової оцінки державних реєстраторів – учасників рейдерських схем загалом достатньо. Обґрунтовано, що чинна редакція ст. 367 КК України потребує вдосконалення шляхом розширення описаних у забороні меж протиправної поведінки: коло спеціальних суб'єктів службової недбалості слід розширити за рахунок осіб, які надають публічні послуги, що сприятиме більш точній кримінально-правовій оцінці діянь тих державних реєстраторів, які порушують порядок учинення реєстраційних дій через необережність.

2. У контексті кримінально-правової оцінки пов'язаних із рейдерством зловживань державних реєстраторів ідентифіковано проблему караності кримінальних правопорушень, які є виявами рейдерства (серед яких діяння, пов'язані з підробленням документів, їх використанням і зловживанням повноваженнями особами, які надають публічні послуги). Запропоновано посилити санкцію ч. 2 ст. 358 КК України передусім шляхом збільшення розмірів уже передбачених у цій нормі видів покарань, а також включення покарання у виді позбавлення волі.

REFERENCES

- Andrushko, P. (2011). Do pochatku futbolnogo matchu zalyshalosia pivtory hodyny... (Analiz okremykh norm (polozhen) proektu Zakonu "Pro zasady zapobihannia i protydii koruptsii") [One and a half hours left before the start of the football match мат (Analysis of certain norms (provisions) of the draft Law "On Principles of Prevention and Counteraction to Corruption")]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy, Legal Bulletin of Ukraine*, 19 [in Ukrainian].
- Arestarkhov, A. (2003). "Bei pervim, Freddy!" ["Punch First, Freddy!"]. *Biznes, Business*, 18 [in Russian].
- Demydova, L.M. (2013). *Problemy kryminalno-pravovoi vidpovidalnosti za zapodiannia mainovoi shkody v Ukraini (mainova shkada yak zlochynnyi naslidok): teoriia, zakon, praktyka [Problems of criminal liability for causing property damage in Ukraine (property damage as a criminal consequence): theory, law, practice]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Dudorov, O.O. (2017). *Kryminalne pravo: teoriia i praktyka (vybrani pratsi) [Criminal law: theory and practice (selected works)]*. Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
- Dudorov, O.O., & Movchan, R.O. (2020). Rozvytok zakonodavstva Ukrainy pro kryminalni pravoporushennia u sferi hospodarskoi diialnosti: problemy i tendentsii [Development of the legislation of Ukraine on criminal offenses in the field of economic activity: problems and tendencies]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 4, 120-140. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.92.120-140> [in Ukrainian].
- Dziuba, Yu.P. (2016). Dokument ta yoho funktsii u systemi kryminalno-pravovoi khorony suspilnykh vidnosyn [The document and its functions in the system of criminal law protection of public relations]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnogo prava Ukrainy, Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*, 2, 153–158 [in Ukrainian].
- Egorova, D. "Chernye" notariusy. Kak Miniust sdal biznes i imushchestvo grazhdan reyderam ["Black" notaries. How the Ministry of Justice handed over the business and property of citizens to raiders]. Retrieved from <https://rian.com.ua/analytics/20170201/1021049476.html> [in Russian].
- Fomichov, K.S., & Zastavska, L.P. (2014). Yedyni derzhavni reiestry Ukrainy yak predmet posiahannia pry reiderskykh zakhoplenniakh [Unified state registers of Ukraine as a subject of encroachment during raider seizures.]. *Derzhava ta rehiony, State and Regions*, 3, 54-58 [in Ukrainian].

- Honcharuk, O. (2019). "Poliuvannia" na biznes chas pryprynty [It is time to stop "Hunting" business down]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy, Legal Herald of Ukraine*, 1-2 [in Ukrainian].
- Kamensky, D., Dudorov, O., Movchan, R., Voznyuk, A., & Makarenko, T. (2020) Insider trading in the global economic environment: elements of criminal liability. *International Journal of Management*, 12(11), 1679-1688. doi: <https://doi.org/10.34218/IJM.11.12.2020.154>.
- Kamenskyi, D. (2020). U rozvytok diskusii pro vdoskonalennia mekhanizmu kryminalno-pravovoi okhorony natsionalnoi ekonomiky v umovakh hlobalizatsii [In the development of the discussion on improving the mechanism of criminal law protection of the national economy in the context of globalization]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 5, 105-113. doi: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2008> [in Ukrainian].
- Lyndina, A. (2019). Striliaty ta sadzhaty [To shoot and imprison]. *Zakon i Biznes, Law and Business*, 42 [in Ukrainian].
- Melnyk, M.I., & Khavroniuk, M.I. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]* (10th ed., rev.). Kyiv: Dakor [in Ukrainian].
- Myronenko, I. *Nezakonni diyi reyestratoriv: praktyka vidstoyuvannya interesiv zakonnykh vlasnykiv maina [Illegal actions of registrars: the practice of defending the interests of legal property owners]*. Retrieved from <https://prolex.net.ua/nezakonni-diyi-reyestratoriv-praktika-vidstoyuvannya-interesiv-zakonnix-vlasnikiv-majna> [in Ukrainian].
- Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty KKS VS vid 29 zhovt. 2019 u spravi No. 283/110/18 [Resolution by the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Supreme Court of Cassation from October 29, 2019 in case No. 283/110/18]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85412824> [in Ukrainian].
- Postanova kolehii suddiv KKS VS vid 4 cherv. 2019 r. u spravi No. 466/711/15-k [Resolution of the panel of judges of the Supreme Court of Cassation from June 4, 2019 in case No.466/711/15-k]. *www.reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82308561> [in Ukrainian].
- Rak, S.V. (2019). Kryminalna vidpovidalnist za sluzhbovu nedbalist [Criminal liability for official negligence]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Rak, S.V. (2019). Kryminalna vidpovidalnist za sluzhbovu nedbalist [Criminal liability for official negligence]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Riabenko, M.V. (2016). Kryminalno-pravova okhorona profesiinoi diialnosti, poviazanoi z nadanniam publicznykh posluh [Criminal law protection of professional activities related to the provision of public services]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Spasybo-Fatieieva, I.V. (2008). Reiderstvo: rozuminnia, vydy, nebezpeka ta sposoby borotby [Raiding: understanding, types, dangers and ways of struggle]. *Visnyk hospodarskoho sudochynstva, Herald of Business Jurisprudence*, 4, 49–51 [in Ukrainian].
- Stoliarov, A. *Iz reiestru yurosib znykla informatsiia pro benefitsiariv 24 tysiach kompanii [Information on the beneficiaries of 24,000 companies has disappeared from the register of legal entities]*. Retrieved from <https://bihus.info/iz-reiestru-yurosib-znykla-informaciya-pro-benefitsiariv-24-tysyach-kompaniy> [in Ukrainian].
- Systemnyi zvit "Borotba z reiderstvom: suchasnyi stan ta rekomendatsii" [System report "Combating raiding: current status and recommendations"]. (2017). *Business Ombudsman Council*. Retrieved from: <https://boi.org.ua/publications/systemicreports/1134-systemic-report-combatting-raidership-current-stat> [in Ukrainian].
- Tytarenko, S.S. (2018). Kryminalna vidpovidalnist za protypravne zakhoplennia subiektiv hospodariuvannia [Criminal liability for illegal seizure of business entities]. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Vozniuk, A., Dudorov, O., Tytko, A., & Movchan, R. (2020) Implementation of UN and EU recommendations on criminalization of organized crimes. *Amazonia Investiga*, 28(9), 234-240. doi: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.26>.
- Vyrok Holosiivskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 19 veres. 2018 r. u spravi No. 752/18517/18 [Judgment by the Holosiivskyi District Court of Kyiv from September 19, 2018 in case No. 752/18517/18]. (n.d.). *www.reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76557668> [in Ukrainian].
- Vyrok Kamianskoho raionnoho sudu Cherkaskoi oblasti vid 26 lystop. 2020 r. u spravi No. 1-kp/696/130/20 [Judgment of the Kamyansky District Court of the Cherkasy Region from November 26, 2020 in the case No. 1-kp/696/130/20]. *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93124977> [in Ukrainian].
- Vyrok Menskoho raionnoho sudu Chernihivskoi oblasti vid 13 lyp. 2012 r. u spravi No. 2512/204/2012 [Judgment by the Mensk District Court of the Chernihiv Region from July 13, 2012 in case No. 2512/204/2012]. (n.d.). *youcontrol.com.ua*. Retrieved from <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/25168419/> [in Ukrainian].
- Vyrok Pecherskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 17 berez. 2021 r. u spravi No. 757/183/21-k [Judgment of the Pechersk District Court of Kyiv from March 17, 2021 in case No. 757/183/21-k]. *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95568334> [in Ukrainian].
- Vyrok Pervomaiskoho miskraionnoho sudu Mykolaivskoi oblasti vid 16 berez. 2016 r. u spravi No. 484/4243/15-k [Judgment by the Pervomaisky city district court of the Nikolaev area from March 16, 2016 in case No. 484/4243/15-k]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56389739> [in Ukrainian].
- Vyrok Podilskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 11 berez. 2021 r. u spravi No. 758/747/21 [Judgment of the Podilsky District Court of Kyiv from March 11, 2021 in case No. 758/747/21]. *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/9544915> [in Ukrainian].
- Vyrok Shevchenkivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 11 cherv. 2018 r u spravi No. 466/7075/14-k [Judgment by the Shevchenkivsky District Court of Lviv from June 11, 2018 in case No. 466/7075/14-k]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74643471> [in Ukrainian].

- Vyrok Sykhivskoho raionnoho sudu m. Lvova vid 27 sich. 2021 r. u spravi No. 464/5215/17 [Judgment by the Sykhiv District Court of Lviv from January 27, 2021 in the case No. 464/5215/17]. *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94539056> [in Ukrainian].
- Yemelianov, M.V. (2013). Kryminalno-pravova kharakterystyka shakhraistva [Criminal law characteristics of fraud]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- Zadoia, K.P. Vysnovok shchodo uzghodzhennosti mizh soboiu polozhen Kryminalnoho kodeksu Ukrainy, Zakonu Ukrainy "Pro zapobihannia koruptsii", Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia v aspekti kryminalnoi vidpovidalnosti za koruptsiini zlochyny [Conclusion on the consistency of the provisions of the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Code of Administrative Offenses in terms of criminal liability for corruption crimes]. (n.d.). *pravo.org.ua*. Retrieved from <https://pravo.org.ua/img/books/files/1571912209cplr.%20coherence%20of%20legislation.pdf> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андрушко П. До початку футбольного матчу залишалося півтори години...(Аналіз окремих норм (положень) проекту Закону «Про засади запобігання і протидії корупції»). *Юридичний вісник України*. 2011. № 19.
- Арестархов А. «Бей первым, Фредди!». *Бизнес*. 2003. № 18.
- Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика : монографія. Харків : Право, 2013. 752 с.
- Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. 872 с.
- Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Розвиток законодавства України про кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності: проблеми і тенденції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 4 (92). С. 120–140. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.92.120-140>.
- Дзюба Ю. П. Документ та його функції у системі кримінально-правової хорони суспільних відносин. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2. С. 153–158.
- Егорова Д. «Черные» нотариусы. Как Минюст сдал бизнес и имущество граждан рейдерам URL: <https://rian.com.ua/analytics/20170201/1021049476.html>.
- Фомічов К. С., Заставська Л. П. Єдині державні реєстри України як предмет посягання при рейдерських захопленнях. *Держава та регіони*. 2014. № 3. С. 54–58. (Серія «Право»).
- Гончарук О. «Полювання» на бізнес час припинити. *Юридичний вісник України*. 2019. № 1–2.
- Kamensky D., Dudorov O., Movchan R., Voznyuk A., Makarenko T. Insider trading in the global economic environment: elements of criminal liability. *International Journal of Management*. 2020. No. 12 (11). P. 1679–1688. doi: <https://doi.org/10.34218/IJM.11.12.2020.154>.
- Каменський Д. У розвиток дискусії про вдосконалення механізму кримінально-правової охорони національної економіки в умовах глобалізації. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 105–113. doi: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2008>.
- Линдіна А. Стріляти та саджати. *Закон і Бізнес*. 2019. № 42.
- Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ : Дакор, 2018. 1368 с.
- Мироненко І. Незаконні дії реєстраторів: практика відстоювання інтересів законних власників майна. URL: <https://prolex.net.ua/nezakonni-dii-reyestratoriv-praktika-vidstoyuvannya-interesiv-zakonnix-vlasnikiv-majna>.
- Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 29 жовт. 2019 у справі № 283/110/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85412824>.
- Постанова колегії суддів ККС ВС від 4 черв. 2019 р. у справі № 466/711/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82308561>.
- Рак С. В. Кримінальна відповідальність за службову недбалість : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 21 с.
- Рак С. В. Кримінальна відповідальність за службову недбалість : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 297 с.
- Рябенко М. В. Кримінально-правова охорона професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 267 с.
- Спасибо-Фатеева І. В. Рейдерство: розуміння, види, небезпека та способи боротьби. *Вісник господарського судочинства*. 2008. № 4. С. 49–51.
- Столяров А. Із реєстру юросіб зникла інформація про бенефіціарів 24 тисяч компаній. URL: <https://bihus.info/iz-reestru-yurosib-znikla-informaciya-pro-beneficiariv-24-tisyach-kompaniy>.
- Системний звіт «Боротьба з рейдерством: сучасний стан та рекомендації» (липень 2017 р.). *Business Ombudsman Council*. URL: <https://boi.org.ua/publications/systemicreports/1134-systemic-report-combating-raidership-current-stat>.
- Титаренко С. С. Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2018. 262 с.
- Vozniuk A., Dudorov O., Tytko A., Movchan R. Implementation of UN and EU recommendations on criminalization of organized crimes. *Amazonia Investiga*. 2020. No. 28 (9). P. 234–240. doi: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.28.04.26>.
- Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 19 верес. 2018 р. у справі № 752/18517/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76557668>.
- Вирок Кам'янського районного суду Черкаської області від 26 листоп. 2020 р. у справі № 1-кп/696/130/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93124977>.

- Вирок Менського районного суду Чернігівської області від 13 лип. 2012 р. у справі № 2512/204/2012.
URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/25168419/>.
- Вирок Печерського районного суду м. Києва від 17 берез. 2021 р. у справі № 757/183/21-к.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95568334>.
- Вирок Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 16 берез. 2016 р. у справі № 484/4243/15-к.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56389739>.
- Вирок Подільського районного суду м. Києва від 11 берез. 2021 р. у справі № 758/747/21.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95449152>
- Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 11 черв. 2018 р у справі № 466/7075/14-к.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74643471>.
- Вирок Сихівського районного суду м. Львова від 27 січ. 2021 р. у справі № 464/5215/17.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94539056>.
- Ємельянов М. В. Кримінально-правова характеристика шахрайства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 19 с.
- Задоя К. П. Висновок щодо узгодженості між собою положень Кримінального кодексу України, Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення в аспекті кримінальної відповідальності за корупційні злочини.
URL: <https://pravo.org.ua/img/books/files/1571912209cplr.%20coherence%20of%20legislation.pdf>.

Стаття надійшла до редколегії 16.12.2020

Dudorov O. – Doctor of Law, Professor, Head of the Research Laboratory on Problems of Prevention, Suppression and Investigation of Crimes by Territorial Bodies of the National Police of Ukraine of the Luhansk State University of Internal Affairs named after E. Didorenko, Sievierodonetsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4860-0681>;

Kamenskyi D. – Doctor of Law, Associate Professor, Chief of the Department of Law Courses of the Berdyansk State Pedagogical University, Berdiansk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3610-2514>;

Tytarenko S. – Ph.D in Law, Employee of the Head Department of Security Service of Ukraine in Donetsk and Luhansk regions, Kramatorsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5337-4677>

Criminal Law Assessment of Abuses of State Registrars in the Context of Counteracting Raiding

*The **purpose** of the publication is to carry out a comprehensive criminal law assessment of the legally significant behavior of state registrars in the process of implementing illegal schemes aimed at illegal seizure of enterprises, their assets or certain real estate (raiding). **Methodology.** The following scientific methods have been used in the article: terminological, system-structural, formal-logical. **Scientific novelty.** Original authors' analysis of the illegal actions of state registrars, which consist of the implementation, mostly partial, of raider schemes of seizure of business entities or their assets, has been conducted; based on the results of processing the materials of law enforcement practice in terms of criminal law assessment of the actions of state registrars revealed specific mechanisms (methods) for the implementation of raider schemes related to the distortion of legally significant information in state registers. **Conclusions.** It has been determined that prohibitions described in the Special Part of the Criminal Code are generally sufficient to ensure adequate criminal law assessment of state registrars – participants in raider schemes. It has also been substantiated that: 1) current version of Art. 367 of the Criminal Code needs to be improved – the range of special subjects of official negligence should be expanded at the expense of persons providing public services, which will contribute to more accurate criminal assessment of the actions by state registrars; 2) it is necessary to strengthen the sanction of part 2 of Art. 358 of the Criminal Code, primarily by increasing the size of the types of penalties already provided for in this norm, as well as the inclusion of imprisonment.*

Keywords: state registrar; raiding; subject of criminal offense; document; registration actions; information; business entity.

УДК 342.951;343.9(477)

doi: <https://doi.org/10.33270/01211181.131>

Білоус Р. В. – кандидат юридичних наук, начальник Департаменту кримінального аналізу Національної поліції України, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0544-8536>;

Василинчук В. І. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5415-8450>;

Таран О. В. – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4752-9924>

Використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування

Мета статті полягає в розробленні й оприлюдненні рекомендацій використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування оперативних і слідчих підрозділів Національної поліції. **Методологія.** З огляду на поставлену мету, специфіку об'єкта та предмета дослідження обрано методологічний інструментарій. Методологічну основу статті становить діалектичний підхід до аналізу використання кримінального аналізу в діяльності оперативних і слідчих підрозділів. Під час дослідження використано систему методів наукового пізнання: формальної логіки (абстрагування, аналогія, дедукція, індукція, синтез) для детального з'ясування змісту розглядуваних питань; емпіричний – під час проведення експериментального дослідження й інтерв'ювання експертів; метод системного аналізу – для визначення напрямів запровадження інноваційних підходів до розв'язання проблеми; теоретичний – під час вивчення наукової та навчально-методичної літератури; моделювання – у процесі дослідження визначених об'єктів за допомогою моделювання їхніх окремих ознак. **Наукова новизна** зумовлена необхідністю вдосконалення наявних форм використання методів кримінального аналізу під час оперативного та кримінального провадження. Розроблено алгоритм здійснення аналізу інформації про зв'язок, який проводять працівники оперативних підрозділів за запитами слідчих (детективів) Національної поліції України. **Висновки.** Запропоновано внести зміни до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема пункт 4 частини першої статті 8 доповнити положенням такого змісту: з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності отримання інформації, яка знаходиться в операторів і провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, зокрема отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо, здійснюють згідно з положеннями статей 159–166 Кримінального процесуального кодексу України відповідно до особливостей, установлених частиною другою статті 8 цього Закону. Одержані результати дослідження можуть бути використані вченими для подальших наукових розробок у цій сфері, а також працівниками правоохоронних органів у запобіганні кримінальним правопорушенням.

Ключові слова: аналіз інформації; зв'язок; оперативний підрозділ; оперативне провадження; кримінальний аналіз; оперативно-розшукові заходи; негласні слідчі (розшукові) дії.

Вступ

У межах наданих повноважень підрозділи кримінальної поліції здобувають достатній масив інформації про злочинну діяльність, зокрема про представників організованої злочинності. У зв'язку із зазначеним, надважливим завданням є застосування інструментів, які надади б можливість опрацювати значні обсяги наявних даних.

Одним із таких інструментів у діяльності оперативних підрозділів Національної поліції України є кримінальний аналіз – специфічний вид інформаційно-аналітичної діяльності, що полягає в ідентифікації та якомога точнішому визначенні внутрішніх зв'язків між інформацією (відомостями, даними), що стосується злочину, і будь-якими іншими даними, отриманими з різних джерел, їх використанням в інтересах ведення оперативно-

розшукової та слідчої діяльності, їх аналітичної підтримки.

У країнах Європейського Союзу та США використання можливостей кримінального аналізу є обов'язковим для всіх правоохоронних органів. Його зміст, правила та процедури чітко визначено й урегульовано в правовому полі (Korystin et al., 2019, p. 216).

Правоохоронні органи іноземних держав упродовж тривалого часу використовують кримінальний аналіз у своїй роботі. Зокрема, цей вид діяльності стали розглядати як окрему професію ще в 60-х роках минулого століття. Упродовж подальших десятиліть кримінальний аналіз набув суттєвого розвитку в таких країнах, як США, Канада, Велика Британія, Австралія, Бельгія. У 70-х роках розпочався процес наукового

обґрунтування та забезпечення цієї діяльності, створення системи спеціальної освіти й підвищення кваліфікації. У 80–90-х роках на всіх рівнях (місцевому, федеральному, регіональному, національному) у підрозділах правоохоронних органів, що здійснюють розкриття та розслідування злочинів, стали створювати окремі підрозділи (відділи) кримінального аналізу або вводити окремі посади аналітиків, а з розвитком комп'ютерних технологій розпочалося активне використання спеціального програмного забезпечення для здійснення кримінального аналізу.

Можна констатувати, що кримінальний аналіз є основою моделі «Intelligence Led Policing» (з англ. «поліцейська діяльність, керована аналітикою»), спрямованої на прийняття ефективних управлінських рішень на підставі використання комплексу методів і технік збирання, обробки, оцінки, аналізу та реалізації інформації, а також обміну інформацією під час кримінального провадження, оперативно-розшукової діяльності та розроблення тактичних і стратегічних заходів з протидії злочинності.

Його головна відмінність полягає в тому, що підрозділи кримінального аналізу, маючи законний доступ до різних інформаційних баз, які діють на території нашої держави, а також володіючи навичками розвідувальної аналітики, суттєво полегшили роботу оперативним працівникам. Кримінальні аналітики продемонстрували, що здатні відшукати найприхованіші закономірності в діяльності кримінальних елементів, побудувати системні зв'язки в ситуаціях неочевидності.

В умовах сьогодення кримінальний аналіз як окремий вид професійної діяльності здійснюють у правоохоронних органах більшості розвинених держав. У структурі Генерального секретаріату Інтерполу функціонує окремий підрозділ кримінального аналізу, а діяльність штаб-квартири Європолу ґрунтується переважно на використанні технологій кримінального аналізу (Kalynovskiy, & Shkolnikov, 2017, p. 300-303).

Кримінальний аналіз є одним із головних напрямів діяльності Європейського поліцейського офісу. Відповідно до ст. 4 та 5 Угоди про створення Європолу (Europol Convention), кримінальний аналіз є одним основним завданням Організації. Крім того, ст. 14–16 цієї Угоди визначають підстави й порядок створення так званих аналітичних робочих файлів Європолу (Europol Analysis Workfiles – AWF), що є аналітичними проектами. Важливість цього напрямку роботи засвідчує те, що в штаб-квартирі працює понад 100 аналітиків (Korystin et al., 2016, p. 112).

Водночас потребують удосконалення правові аспекти використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування.

Мета і завдання дослідження

Широкий спектр питань, пов'язаних із правовими аспектами використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування, досліджували знані вчені, зокрема: О. Ю. Бусол, О. М. Джужа, О. М. Заєць, О. В. Калиновський, С. М. Князєв, О. Є. Користін, О. В. Корнейко, М. В. Кузнєцов, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, О. Ю. Орлов, О. В. Тихонова, О. М. Цільмак, С. С. Чернявський, В. І. Школьніков та ін. Однак нині тривають організаційно-правові зміни в роботі правоохоронних органів, а це зумовлює необхідність продовження наукових розробок у цій сфері в контексті нових умов. Цим обґрунтована поставлена мета щодо розроблення та оприлюднення рекомендацій з удосконалення правових аспектів використання методів кримінального аналізу під час оперативного провадження та досудового розслідування. Згідно з цією метою визначено завдання щодо вдосконалення нормативно-правових актів, розроблення алгоритму здійснення аналізу інформації про зв'язок, а також надання рекомендацій з оптимізації такої роботи.

Виклад основного матеріалу

Кримінальний аналіз є специфічним видом інформаційно-аналітичної діяльності, яка полягає в ідентифікації та якомога точнішому визначенні внутрішніх зв'язків між інформацією (відомостями, даними), що стосуються злочину, і будь-якими іншими даними, отриманими з різних джерел, їх використанням в інтересах ведення оперативно-розшукової та слідчої діяльності, аналітичної підтримки.

У процесі кримінального аналізу забезпечують цілеспрямований пошук, виявлення, фіксацію, вилучення, упорядкування, аналіз й оцінку кримінальної інформації, її представлення (візуалізацію), передання та реалізацію.

Метою збирання та аналізу інформації є створення й перевірка гіпотез і висновків щодо минулих, теперішніх і майбутніх протиправних дій, що стосується опису структури та сфери діяльності злочинних груп і передання керівному складові чіткої інформації щодо оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій.

Усі форми аналізу пов'язані між собою, якщо аналіз супроводжує оперативно-розшукову та слідчу діяльність, то одночасно її підтримує і дає підстави для проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів. Під час аналітичного процесу оцінюють інформацію щодо злочинця, перебіг подій, знярядь учинення злочину, часу й місця його вчинення тощо. Обіг цієї інформації відбувається між оперативними працівниками та слідчими й полягає не тільки в

наданні або отриманні інформації, а й в активному її здобуванні (Farion, 2021, р. 223-241).

Обробка значних за обсягом масивів інформації можлива лише завдяки використанню інтелектуальних технологій, які знижують навантаження на слідчого або оперативного працівника й допомагають йому під час проведення відповідних заходів і прийняття процесуального рішення.

IBM i2 аналітика забезпечує потужний аналіз і надає можливості щодо візуалізації задля підвищення продуктивності аналітики та скорочення часу, необхідного для доставки високого значення інтелекту в межах наборів даних, які швидко зростають в обсязі. У сфері кримінального аналізу i2 застосовують переважно з програмними продуктами iBase, iBridge, iGlass, Analyst's Workstation (Tsyhykal, 2017, р. 234-240).

Сукупність зібраних унаслідок цих дій фактичних даних створює на початковому етапі досудового розслідування кримінального провадження достатні передумови інформаційного забезпечення подальшого перебігу розслідування. Однак це стає можливим лише тоді, коли зазначені дії здійснюються з урахуванням усіх особливостей пошуково-пізнавальної діяльності слідчого й оперативного працівника, а також специфіки, властивої інформаційному відображенню події злочину.

В умовах сьогодення розкриття резонансних, тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень неможливе без участі кримінальних аналітиків та відповідного проведення аналітичної розвідувальної роботи під час оперативного-розшукового та кримінального провадження.

Якщо норми кримінального процесуального законодавства визначають засади кримінального провадження, то на рівні оперативного-розшукового законодавства це питання залишається невирішеним (Oderii, 2017, р. 259-266).

На нашу думку, слушною є пропозиція авторів проекту закону «Про оперативно-розшукову діяльність», якою оперативно-розшукове провадження тлумачать як негласне здійснення комплексу оперативно-розшукових заходів стосовно особи або групи осіб (зокрема невстановлених), яких обґрунтовано підозрюють у підготовці до вчинення злочину, з метою його попередження або з метою розшуку злочинця, що переховується від слідства й суду, коли іншим шляхом досягти зазначених цілей неможливо або вкрай складно ("Proekt Zakonu", 2019).

Своєчасно й ефективно проведені аналітичні дослідження сприяли розкриттю значної кількості резонансних злочинів, передусім – «по гарячих слідах», затриманню злочинців і загальному посиленню тиску на криміналітет.

Акцент на кримінальному аналізі надзвичайно важливий у контексті правоохоронної діяльності з

огляду на глибокий вплив, який він може справляти на стратегію, тактику й методи діяльності поліції. Нині кримінальний аналіз уже став початком активного впровадження технологічних інновацій шляхом постійного оновлення програмних аналітичних інструментів, модернізації технічних засобів, запровадження інноваційних технологій (наприклад, систем для швидкого перегляду й аналізу матеріалів камер спостереження за допомогою програми «Video Synopsis», інноваційної технології обробки зображень) (Kalynovskyi, & Shkolnikov, 2017, р. 112).

Під час кримінального аналізу за тимчасового доступу до інформації про зв'язок оперативні підрозділи забезпечують цілеспрямований пошук, виявлення, фіксацію, вилучення, упорядкування, аналіз та оцінку кримінальної інформації, її представлення (візуалізацію), передачу та реалізацію.

Метою збирання та аналізу під час тимчасового доступу до інформації про зв'язок є створення та перевірка гіпотез і висновків щодо минулих, теперішніх і майбутніх протиправних дій, що стосується опису структури та сфери діяльності злочинних груп і передання керівному складу чіткої інформації, що стосується оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій (Sakovskiy, 2020, р. 371-377).

Після набуття чинності новим КПК України та внесення певних змін в інші законодавчі акти було виявлено фактори, які перешкоджають використанню механізму кримінального аналізу як доказової бази в межах досудового розслідування кримінального провадження.

Відповідно до глави 15 розділу II КПК України, доступ до інформації про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, зокрема отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо (далі – інформація про зв'язок), здійснюють у порядку тимчасового доступу до речей і документів на підставі ухвали слідчого судді, суду, отриманої за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором.

Згідно з ч. 1 ст. 159 КПК України, тимчасовий доступ до інформації про зв'язок полягає в наданні слідчому або прокурору операторами та провайдерами телекомунікацій, у володінні яких вона знаходиться, можливості ознайомлюватися з нею та отримувати копії у встановленому КПК порядку ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Слід зазначити, що Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» не передбачає право оперативних підрозділів на отримання інформації про зв'язок операторами та провайдерами телекомунікацій, у володінні яких вона знаходиться ("Zakon Ukrainy", 1992).

Відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України, слідчий уповноважений доручати проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним

підрозділам шляхом винесення процесуального документа – доручення, а оперативний підрозділ, відповідно до ст. 41 КПК України, зобов'язаний їх виконувати. У главах 20 та 21 КПК України надано вичерпний перелік слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій.

Водночас, відповідно до глави 15 розділу II КПК України, тимчасовий доступ до речей і документів не належить до слідчих (розшукових) дій, а є заходом забезпечення кримінального провадження, а така процесуальна дія, як аналіз інформації про зв'язок та радіотехнічне обстеження, нормативно не визначена в КПК України.

У зв'язку з тим, що в главі 20 КПК України такі види слідчих (розшукових) дій, як інформація про зв'язок і радіотехнічне обстеження, встановлення власників телефонних номерів тощо, виконання зазначених доручень слідчих і складання відповідного протоколу не є можливим.

Крім цього, слідчі іноді надають доручення про проведення слідчих (розшукових) дій, доручаючи проведення слідчих (розшукових) дій працівникам оперативного підрозділу із залученням їх як спеціалістів, а саме шляхом проведення огляду DVD-R диску здійснити аналіз телефонних з'єднань у межах постанови про залучення представників оперативних підрозділів як спеціалістів.

Проте, згідно зі ст. 237 КПК України, огляд – це слідча (розшукова) дія, яку проводять з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин кримінального правопорушення. Тобто така слідча (розшукова) дія, як огляд, зокрема матеріальних носіїв інформації, на практиці полягає у виявленні та фіксації зовнішніх фізичних ознак і властивостей об'єкта (вага, колір, розмір, форма тощо) ("Kriminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Такий аналіз змісту доручень засвідчує, що слідчі, надаючи відповідні доручення, мають на меті отримати від працівників викладений у протоколах за результатами проведення слідчих (розшукових) дій аналіз інформації про зв'язок, що міститься на наданих матеріальних носіях інформації.

Однак, за відсутності в КПК України таких слідчих (розшукових) дій, як аналіз інформації про зв'язок, фахівці змушені послуговуватися не передбаченими законодавством термінологічними конструкціями («шляхом проведення огляду здійснити аналіз» тощо) і в разі використання таких матеріалів суд може визнати цей доказ недопустимим, оскільки його отримано не в порядку, передбаченому КПК.

На наш погляд, зазначені в дорученнях слідчих заходи може здійснити уповноважений працівник оперативного підрозділу на підставі постанови про залучення спеціалістів з викладенням безпосередньо в ній обставин, які необхідно з'ясувати, дослідити, проаналізувати або направити

безпосередньо відповідний лист про аналіз чи обстеження (Stashchak, 2019, р. 284-289).

Крім того, до проведення таких заходів можливо залучати спеціалістів у галузі телекомунікацій, які володіють спеціальними знаннями.

Уповноважені працівники оперативного підрозділу за результатами аналізу готують відповідну інформацію, а вирішення питання щодо ролі зазначеної інформації в кримінальному провадженні, використання її в доказуванні належить до компетенції слідчого.

Отже, аналіз інформації про зв'язок – процес обробки інформації, який ґрунтується на логічному та креативному мисленні й спрямований на одержання якісно нової інформації (Bilous, 2020, р. 3).

Наукова новизна

На підставі викладеного пропонуємо алгоритм проведення аналізу інформації про зв'язок, який проводять уповноважені працівники оперативних підрозділів за запитом слідчих (детективів):

1. Слідчий, відповідно до ст. 160 КПК України, готує клопотання про тимчасовий доступ інформації про зв'язок та отримує від суду відповідну ухвалу.

2. У порядку ст. 165 КПК України слідчий отримує інформацію про зв'язок здебільшого на оптичному носії або флеш-накопичувачі.

3. Слідчий може самостійно здійснити аналіз інформації про зв'язок або використовувати можливості уповноважених оперативних підрозділів.

4. У разі використання можливостей оперативних підрозділів слідчий готує відповідний лист про проведення аналізу (дослідження) інформації про зв'язок, у якому ставить запитання, на які необхідно надати відповідь, попередньо узгодивши їх із працівниками оперативних підрозділів.

До листа додають матеріальний носій інформації, що містить електронну копію інформації про зв'язок, отриманої від оператора телекомунікацій.

5. За результатами опрацювання працівник оперативного підрозділу готує довідку, яку підписує керівник уповноваженого оперативного підрозділу та супровідним листом надсилає її слідчому.

У довідці щодо результатів аналізу інформації про зв'язок зазначають, що відомості вірогідні й орієнтовні, не можуть бути використані як доказ, потребують додаткової перевірки та підтвердження в установленому законодавством порядку. Працівники оперативних підрозділів використовують лише надану операторами та провайдером телекомунікацій інформацію про трафіки з'єднань, абонентські номери, дані про базові станції та іншу інформацію, отриману з відкритих джерел, зокрема карту місцевості.

У разі значного обсягу інформації довідку можуть надавати в електронному вигляді.

6. Слідчий, відповідно до ст. 237 КПК України, здійснює огляд електронних документів з інформацією про зв'язок і готує відповідний протокол, а в разі використання можливостей оперативних підрозділів слідчий також використовує інформацію, викладену в довідці оперативних підрозділів (у протоколі доречно зазначити, що інформація, яка є об'єктом цієї слідчої (розшукової) дії, отримана від операторів та провайдерів телекомунікацій у порядку тимчасового доступу до речей і документів).

7. За необхідності отримання кваліфікованих роз'яснень щодо питань технічного характеру (дані про роботу базових станцій, місця їх розташування тощо) слідчий, відповідно до ст. 71 КПК України, виносить постанову про залучення працівників, операторів і провайдерів телекомунікацій як спеціалістів. У зазначеній постанові окреслюють питання, з'ясування яких потребує спеціальних знань і навичок.

8. Результати зазначених процесуальних дій також відображають у протоколі.

9. У разі необхідності отримання експертного висновку й залучення його як доказу в кримінальному провадженні, слідчий у встановленому порядку залучає відповідного експерта (Kuznietsov, & Vasylynchuk, 2021).

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Висновки

Запропоновані правові аспекти використання методів кримінального аналізу під час опера-

тивного провадження та досудового розслідування сприятиме використанню матеріалів тимчасового доступу до інформації про зв'язок і результати їх аналізу (довідки, протоколи або висновки експертів) як докази в кримінальному провадженні.

Крім того, необхідним є внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», зокрема п. 4 ч. 1 ст. 8 доповнити двома новими абзацами такого змісту:

«З метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності отримання інформації, яка знаходиться в операторів і провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, зокрема отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо, здійснюється згідно з положеннями статей 159–166 Кримінального процесуального кодексу України з урахуванням особливостей, установлених частиною другою статті 8 цього Закону. Дозвіл на надання доступу до такої інформації надається слідчим суддею без судового виклику особи, у володінні якої вона знаходиться. Доступ до такої інформації може здійснюватися в порядку, передбаченому статтями 159, 163 та 165 Кримінального процесуального кодексу України.

Ухвала слідчого судді може постановлятися на проведення одного чи кількох зазначених вище оперативно-розшукових заходів і тимчасового доступу до інформації, яка знаходиться в операторів та провайдерів телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, зокрема отримання послуг, їх тривалість, зміст, маршрути передавання тощо.

REFERENCES

- Bilous, R.V. (2020). Kryminalnyi analiz v diialnosti pravoohoronnykh orhaniv Ukrainy [Criminal analysis in the activities of law enforcement agencies of Ukraine]. Udoskonalennia mekhanizmu pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn z urakhuvanniam zarubizhnoho dosvidu, Improving the mechanism of legal regulation of public relations, taking into account foreign experience: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (pp. 20-22). O.Yu. Busol (Ed.). Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
- Farion, O.B. (2021). Metod stratehichnoho kryminalnoho analizu zahroz prykordonii bezpetsi Ukrainy [Method of strategic criminal analysis of threats to Ukraine's border security]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 83(2), 223-241. doi: <https://doi.org/10.32453/3.v83i2.569> [in Ukrainian].
- Kalynovskyi, O.V., & Shkolnikov, V.I. (2017). Vykorystannia metodu kryminalnoho analizu dlia protydii orhanizovanii zlochynnosti [Using the method of criminal analysis to combat organized crime]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava, Journal of Kyiv University of Law*, 1, 300-303 [in Ukrainian].
- Korystin, O.Ye., Albul, S.V., & Kholostenko, A.V. (et al.). (2016). *Osnovy kryminalnoho analizu [Fundamentals of criminal analysis]*. Odesa: ODUVS [in Ukrainian].
- Korystin, O.Ye., Svyrydiuk, N.P., & Tsilmak, O.M. (et al.). (2019). *Taktychnyi kryminalnyi analiz: teoriia ta praktyka [Tactical criminal analysis: theory and practice]*. Odesa: RVV ODUVS [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). zakon5.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Kuznietsov, M.V., & Vasylynchuk, V.I. (2021). Pravovi aspekty vykorystannia metodiv kryminalnoho analizu operatyvnymy pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy pid chas tymchasovoho dostupu do informatsii pro zviazok [Legal aspects of the use of criminal analysis methods by operational units of the National Police of Ukraine during temporary access to communication information]. *Vykorystannia dosiahnen suchasnoi nauky i tekhniky v rozkrytti zlochyniv, The use of the achievements of modern science and technology in the detection of*

- crimes: Proceedings of the Scientific and Practical round table (pp. 21-26). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiy (et al.). (Ed.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Oderii, O.V. (2017). Vidkryttia kryminalnogo provadzhennia (okremyi aspekt) [Opening of criminal proceedings (separate aspect)]. *Naukovi pratsi Natsionalnogo universytetu "Odeska yurydychna akademiia", Scientific works of the National University "Odessa Law Academy", 19*, 259-266. doi: <https://doi.org/10.32837/npuola.v19i0.508> [in Ukrainian].
- Proekt Zakonu Ukrainy "Pro operatyvno-rozshukovu diialnist": vid 2 veres. 2019 r. No. 1229 [Draft Law of Ukraine "On operational and investigative activities" from September 2, 2019, No. 1229]. (n.d.). *w1.c1.rada.gov.ua*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597 [in Ukrainian].
- Sakovskiy, A.A. (2020). Operatyvno-rozshukove dokumentuvannia yak poshukovo-piznavalnyi protses i skladnyk operatyvno-rozshukovoi diialnosti [Operational-search documentation as a search-cognitive process and a component of operative-search activity]. *Pidpriemnytstvo hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship economy and law, 7*, 371-377. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.63> [in Ukrainian].
- Stashchak, A.Yu. (2019). Nastupalnist u konteksti pryntsyypiv operatyvno-rozshukovoi diialnosti [Aggression in the context of the principles of operational and investigative activities]. *Yurydychnyi biuleten, Legal bulletin, 11(2)*, 284-289. doi: <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-2.37> [in Ukrainian].
- Tsyhykal, P. (2017). Kryminalnyi analiz yak element systemy informatsiinoho zabezpechennia operatyvno-rozshukovoi diialnosti [Criminal analysis as an element of the system of information support of operative-search activity]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 2*, 234-240 [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro operatyvno-rozshukovu diialnist": vid 18 liut. 1992 r. No. 2135-XII [Law of Ukraine "On operative-search activity" from February 18, 1992, No. 2135-XII]. (n.d.). *portal.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://portal.rada.gov.ua/laws/show/3341-12> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Білоус Р. В. Кримінальний аналіз в діяльності правоохоронних органів України. Удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин з урахуванням зарубіжного досвіду : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 1 черв. 2020 р.) / відп. ред. О. Ю. Бусол. Київ : Ліра-К, 2020. С. 20–22.
- Фаріон О. Б. Метод стратегічного кримінального аналізу загроз прикордонній безпеці України. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2021. № 83 (2). С. 223–241. (Серія «Військові та технічні науки»). doi: <https://doi.org/10.32453/3.v83i2.569>.
- Калиновський О. В., Школьников В. І. Використання методу кримінального аналізу для протидії організованій злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 300–303.
- Основи кримінального аналізу : посібник / [О. Є. Користін, С. В. Албул, А. В. Холостенко та ін.]. Одеса : ОДУВС, 2016. 112 с.
- Тактичний кримінальний аналіз: теорія та практика : навч. посіб. / [О. Є. Користін, Н. П. Свиридчук, О. М. Цільмак та ін.]. Одеса : РВВ ОДУВС, 2019. 216 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Кузнецов М. В., Василичук В. І. Правові аспекти використання методів кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції України від час тимчасового доступу до інформації про зв'язок. *Використання досягнень сучасної науки й техніки в розкритті злочинів* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 25 лют. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 21–26. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/18320/1/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%8C%20%2025.02.2021.pdf>.
- Одерій О. В. Відкриття кримінального провадження (окремий аспект). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 19. С. 259–266. doi: <https://doi.org/10.32837/npuola.v19i0.508>.
- Про оперативно-розшукову діяльність : проект Закону України від 2 верес. 2019 р. № 1229. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597.
- Саковський А. А. Оперативно-розшукове документування як пошуково-пізнавальний процес і складник оперативно-розшукової діяльності. *Підприємництво господарство і право*. 2020. № 7. С. 371–377. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.63>.
- Стащак А. Ю. Наступальність у контексті принципів оперативно-розшукової діяльності. *Юридичний бюлетень*. 2019. Вип. 11. Ч. 2. С. 284–289. doi: <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019.11-2.37>.
- Цигикал П. Кримінальний аналіз як елемент системи інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. № 2. С. 234–240. (Серія «Військові та технічні науки»).
- Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: <http://portal.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2020

Bilous R. – Ph.D in Law, Head of Crime Analysis Department of the National Police of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0544-8536>;

Vasylynychuk V. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Operative and Searching Activity of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5415-8450>;

Taran O. – Doctor of Law, Professor, Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4752-9924>

Using Methods of Criminal Analysis during Expeditious Proceedings and Pretrial Investigation

*The purpose of the article is to develop and popularize recommendations related to using different methods of criminal analysis during expeditious proceedings and pretrial investigation provided by operational and search units of National Police. **Methodology.** Taking into account the purpose of article, specifics of object and subject of research it was taken couple of methods. Methodological base of article is the dialectical approach to analysis of using criminal analysis during conducting activities by operational and search units. In research we used the system of scientific methods: formal logic (abstraction, deduction, induction, analogy, synthesis) to detail the meaning of issues; empirical method – during carrying out experiments and interviewing experts; system analysis method – to consider the innovational ways for solving the issues; theoretical method – during discovering scientific and methodological literature; modelling – during discovering certain objects by modelling their separate aspects. **Scientific novelty.** The article is a innovational due to necessity of modernization of modern forms and methods of criminal analysis during criminal and expeditious proceedings. It was developed algorithm of conducting analysis information about communication (this analysis is carrying out by officers from operational units at the request of investigators of National Police of Ukraine). **Conclusions.** It was developed and proposed some changes to Law of Ukraine «About Operational search activity». For example, it was proposed to add (in paragraph 4 first part of article 8) that due to conducting tasks of operational search work it is necessary to get information (that is a property of operators and providers of telecommunication about communications, subscribers, provision of telecommunication services, including receipt of services, their privacy, content, routes of transmission) according to articles 159–166b of Criminal Code of Ukraine taking into account the features mentioned in second part of article 8 of the same Code. Outcomes of research could be used in carrying out scientific projects in this sphere and also police officers in prevention of crimes.*

Keywords: analysis information about communication; operational units; criminal analysis; operational search measures; covert investigative actions.

Швець А. В. – аспірант кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1840-6477>

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами

Метою статті є виокремлення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами, і формулювання відповідних тактичних завдань, окреслення порядку їх розв'язання з розробленням пропозицій та рекомендацій, спрямованих на вдосконалення законодавства й відповідної правозастосовної практики. **Методологія. Методологічною основою дослідження є діалектико-матеріалістичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ і загальнонаукові та спеціальні методи, що ґрунтуються на ньому. Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу думок науковців і практиків стосовно досліджуваної проблематики, норм матеріального й процесуального права, наукових категорій і визначень. У процесі конкретизації понять і категоріального апарату дослідження, конструюванні вихідних тверджень, виокремлення типових слідчих ситуацій і завдань розслідування застосовано логіко-юридичний метод, методи індукції та дедукції, моделювання – для встановлення спільного в ознаках і властивостях технологій вчинення злочинної діяльності з небезпечними матеріалами та її механізми, а також у методах і засобах розслідування, тактики проведення слідчих (розшукових) дій; статистичний – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, матеріалів слідчої, прокурорської та судової практики, оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів. **Наукова новизна** отриманих результатів полягає в тому, що в статті комплексно, з використанням сучасних методів пізнання й урахуванням практики діяльності Національної поліції України визначено типові вихідні слідчі ситуації в розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами (особу затримано під час збуту небезпечних матеріалів; затримано особу, в якій вилучено небезпечні матеріали; мету дій підозрюваного не встановлено; встановлено джерела походження небезпечних матеріалів; встановлено факт учинення незаконного збуту небезпечних матеріалів; затримано службову особу; спеціальною перевіркою встановлено факти порушень правил поводження з небезпечними матеріалами), що створюються відповідно до кількісно-якісних характеристик первинної криміналістично значущої інформації та особливостей її джерел за схемою відносин: «небезпечний матеріал – подія – особа злочинця», а також тактичні завдання розслідування зазначених кримінальних правопорушень й алгоритм проведення слідчих (розшукових) дій за кожною з них. **Висновки.** Слідчі ситуації на початковому етапі впливають на визначення завдань розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами: встановлення події, способу та предмета кримінального правопорушення; виявлення і викриття осіб, які його вчинили; визначення характеру й розміру завданої кримінальним правопорушенням шкоди; виявлення та процесуальне закріплення слідів кримінального правопорушення; встановлення зв'язків незаконного поводження з небезпечними матеріалами з іншими правопорушеннями; виявлення причин й умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення (з правовим реагуванням на їх усунення).**

Ключові слова: небезпечні матеріали; кримінальне правопорушення; розслідування; слідча ситуація; слідчі (розшукові) дії.

Вступ

Злочинність у сфері обігу радіоактивних, хімічних, біологічних та ядерних (РХБЯ) матеріалів належить до нових видів протиправної діяльності й полягає у застосуванні або погрозі застосування радіоактивних, хімічних, біологічних та ядерних матеріалів або забруднюючих пристроїв на їхній основі для досягнення соціальних, економічних чи політичних цілей.

Ставлення світової громадськості до цієї проблеми пройшло декілька етапів: від усвідомлення гіпотетичної загрози РХБЯ – до встановлення факту існування тіншового ринку РХБЯ матеріалів. Загроза злочинності у сфері обігу таких речовин і матеріалів посилюється тим, що

вона має здебільшого міжнародний характер. Таким чином, світова спільнота акцентує на питаннях протидії цьому виду злочинної діяльності, організації міжнародного контролю за поширенням ядерних технологій і матеріалів.

З огляду на зростання рівня злочинності й потребу в оптимізації розслідування таких специфічних кримінальних правопорушень, особливо нагальним є наукове розроблення методики з найважливіших ключових напрямів, що можливе лише за умови детального вивчення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами.

Варто зауважити, що у процесі досудового слідства кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами, недооцінено складність розслідування в умовах очевидності, встановлення винних, оскільки підготовку та вчинення таких кримінальних правопорушень здійснюють на досить високому рівні. Така позиція призводить до зниження активності слідчих, неналежного виявлення та фіксації слідової інформації, виникненню слідчих помилок, неякісного та неповного дослідження всіх обставин кримінального провадження, що призводить до необґрунтованих рішень, результатом чого є порушення загальних засад розслідування.

Окремі проблеми забезпечення безпеки в міжнародному та національному правових просторах, а також деякі аспекти боротьби з можливістю потрапляння небезпечних матеріалів у сферу, нерегульовану нормами права, досліджували такі вітчизняні вчені, як: О. В. Маслюк (Masliuk, 2005), С. П. Митич (2019), С. А. Новачук (Novachuk, 2019), О. І. Плужнік, О. В. Таран (Taran, & Sandul, 2019), М. О. Торбеев (Torbieiev, 2019). Внесок згаданих учених у розроблення проблематики є вагомим і безперечним, однак, попри наявність таких науково-практичних розробок, усі вони безпосередньо не стосувалися комплексного криміналістичного дослідження типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами. Крім того, в усіх попередніх працях відображено лише окремі аспекти прояву цього виду протиправної діяльності, без здійснення її єдиної систематизації на підставі криміналістичних критеріїв. Тому нині існує потреба у виокремленні таких ситуацій, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (СРД), негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), використання спеціальних знань в умовах чинного кримінального процесуального законодавства на кожній з них.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виокремлення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами та формулювання відповідних тактичних завдань й окреслення порядку їх розв'язання з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення правозастосовної практики.

Завданнями статті є:

– виокремити типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами;

– сформулювати тактичні завдання розв'язання кожної з них;

– запропонувати алгоритм проведення СРД у кожній типовій слідчій ситуації в кримінальних провадженнях, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами.

Виклад основного матеріалу

Кримінальне провадження здійснюється в конкретних умовах часу, місця, обстановки, з огляду на дії та поведінку осіб, залучених до його сфери, й під впливом інших чинників. Ця складна система взаємозв'язків складає ту конкретну обстановку, у якій працює слідчий та інші компетентні суб'єкти, й отримала в криміналістиці назву *слідчої ситуації* (Deshmukh et al., 2015, p. 22).

Розв'язання завдань досудового розслідування шляхом ситуаційного підходу – поширений і виправданий практикою метод аналітичної та практичної роботи слідчого, що дозволяє максимально врахувати всі важливі обставини події та провадження на різних етапах розслідування й прямо застосувати наукові розробки до його певних ситуацій та умов. Формування типових слідчих ситуацій досудового розслідування кримінальних правопорушень відбуваються на підставі вивчення матеріалів правозастосовної практики та є складовою майже всіх криміналістичних методик (Polunina, 2018, p. 82).

Уперше визначення поняття «слідча ситуація» запропонував 1967 року О. Н. Колесніченко, який зазначив, що це певне положення, стан досудового розслідування, обумовлений наявністю доказів, інформаційного матеріалу та конкретними завданнями їх збирання й перевірки (Kolesnichenko, 1967, p. 21). З часу введення цієї дефініції в науковий обіг, з'явилася чимала кількість вчених – послідовників та прихильників, які згодом продовжили дослідження цієї проблематики та розвинули зазначене поняття до сучасного рівня його розуміння. Так, В. Ю. Шепітько пропонує розглядати слідчу ситуацію в широкому й вузькому розумінні. Отже, у широкому розумінні слідча ситуація є сукупністю всіх умов, що впливають на досудове розслідування та визначають його особливості, водночас у вузькому значенні (більш практично спрямованому) слідча ситуація є характеристикою інформаційних даних, що знаходяться в розпорядженні слідства на конкретному етапі досудового розслідування кримінального правопорушення (Shepitko, 1998, p. 264-265).

Проте, на наш погляд, найбільш вдале визначення слідчої ситуації, яке набрало широкої підтримки, та подальшого розвитку в наукових колах, запропонував В. П. Бахін, який визначив її як об'єктивну реальність, фактичну обстановку, а результат її пізнання, відомості про неї – відображенням цієї обстановки, що використовують для

з'ясування її змісту з метою розкриття кримінального правопорушення та притягнення винних осіб до відповідальності (Bakhyn, 1987, p. 197).

Існують різні класифікації слідчих ситуацій, що виникають під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Так, В. П. Бахін і Р. С. Белкін однаково класифікують слідчі ситуації: сприятливі та несприятливі; безконфліктні й конфліктні; початкові, проміжні й кінцеві; типові та специфічні (Belkin, 2001, p. 95). Також важливим є поділ типових слідчих ситуацій залежно від етапу досудового розслідування. На підставі цього критерію, наприклад, В. Ю. Шепітько визначає типові слідчі ситуації на стадії виявлення кримінального правопорушення й етапах його розслідування (Shepitko et al., 2019, p. 166).

З огляду на зазначену класифікацію та практику діяльності слідчих, розглянемо типові слідчі ситуації розслідування кримінальних правопорушень пов'язаних, із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами.

Перша ситуація: особу затримано під час збуту отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів. Слід зазначити, що саме ця слідча ситуація переважає серед кримінальних проваджень, розпочатих за ч. 1 ст. 321 КК України й становить 64,6 %, частина з них складається внаслідок проведення НСРД (оперативної закупки).

Ключовим завданням досудового розслідування на початковому етапі в ситуації, що склалася, є закріплення наявних даних шляхом проведення СРД. Слідчі версії висувають щодо джерела придбання отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів; ролі підозрюваного (оптовим чи роздрібним збувальником він є, чи не є він розкрадачем зазначених речовин); осіб співучасників.

Для перевірки відповідних версій можуть проводити різні СРД, НСРД: безпосередньо після затримання особи (підозрюваного) проводять його особистий обшук; огляд місця події; огляд підозрюваного, отримання в нього зразків для експертного дослідження (змивів з рук, піднігтьового вмісту тощо); огляд одягу підозрюваного та предметів, речей (сумки, пакети, згортки, ємності тощо), що є у нього в наявності; допит підозрюваного; обшук за місцем проживання (місцем роботи) підозрюваного; допити працівників поліції, які брали участь у затриманні, інших очевидців затримання, понятих; допити свідків за місцем проживання, роботи (осіб, які проживають спільно з підозрюваним, сусідів, колег по роботі); огляд отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів та інших об'єктів (наприклад, грошей), пов'язаних із збутом цих речовин; призначення судово-хімічної (фармацевтичної, хіміко-фармацевтичної) експертизи вилучених речовин; призначення

криміналістичних експертиз пакувального матеріалу, використаних ампул та інших об'єктів, які так чи інакше пов'язані з вилученими речовинами або є супутніми їм речами; надання оперативним працівникам окремих доручень щодо встановлення зв'язків підозрюваного; вивчення його особи й способу життя, кола знайомств, зокрема перевірки щодо перебування підозрюваного на обліку в нарколога чи психіатра, а також з'ясування можливих планів щодо інших епізодів кримінально-протиправної діяльності й таких фактів у минулому.

Друга ситуація: затримано особу, у якій вилучено радіоактивні матеріали або отруйні чи сильнодіючі речовини, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби; мету дій підозрюваного не встановлено. Частка таких ситуацій у загальному числі кримінальних проваджень, порушених за ч. 1 ст. 265 та ч. 1 ст. 321 КК України, складає 21,9 %.

У цьому випадку слідчі версії мають бути спрямовані насамперед на підтвердження або спростування належності вилучених небезпечних речовин до особи, яку було затримано, а також на встановлення мети й мотивів вчинення кримінального правопорушення.

Варіанти основних слідчих версій можуть бути такі: радіоактивні матеріали або отруйні чи сильнодіючі речовини, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби належать затриманій або іншій особі; кримінальне правопорушення було вчинено з метою збуту або без такого. Для початкової перевірки зазначених слідчих версій насамперед слід провести допит підозрюваного, зокрема для того, щоб надалі мати змогу поступово перевіряти його показання. До переліку СРД, які варто провести в першій слідчій ситуації, потрібно додати ще й такі дії: допитати осіб, які можуть підтвердити або спростувати свідчення затриманого; допитати осіб, яких затриманий зазначає як власників вилученого радіоактивного матеріалу або отруйної чи сильнодіючої речовини, або отруйного чи сильнодіючого лікарського засобу; допитати членів сім'ї, родичів, сусідів, інших близьких людей затриманого щодо мети придбання вилученої речовини, інших відомих їм обставин, пов'язаних із незаконним поводженням із небезпечними матеріалами підозрюваним; провести дозиметричне вимірювання радіоактивних матеріалів із залученням відповідного спеціаліста.

Третя ситуація: джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали, ядерний вибуховий пристрій чи пристрій, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію, отруйні чи сильнодіючі речовини, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби, мікробіологічні або інші біологічні агенти чи токсини було знайдено в приміщенні, автомобілі, що належить конкретній особі, та

виявлені у зв'язку з проведенням СРД (огляді місця події, обшуку, тощо) або НСРД в іншому кримінальному провадженні.

Обставини виявлення зазначених небезпечних матеріалів свідчать про наявність ознак кримінального правопорушення, передбаченого ст. 265, 265-1, 321, 326 КК України. Відповідна слідча ситуація складається в 5,7 % досліджуваних кримінальних провадженнях. У такому випадку має бути висунуто слідчі версії щодо належності вилучених небезпечних речовин конкретній особі (групі осіб), мети їх зберігання, джерел придбання. Для перевірки та відпрацювання відповідних слідчих версій необхідно: встановити й допитати осіб, які мешкають (працюють) у приміщенні, що оглядалося, а також мають доступ до нього, зокрема власника автомобіля чи осіб, які користуються ним; встановити серед певного кола осіб, яких підозрюють у вчиненні незаконних діянь зі знайденими небезпечними речовинами, за потреби провести огляд їхніх особистих речей і невідкладний обшук у місцях, що мають відношення до підозрюваних; встановити й допитати інших свідків, зокрема й можливих покупців небезпечних речовин; надати окремі доручення оперативним працівникам для встановлення можливих зв'язків підозрюваного, вивчення його особи, кола знайомств тощо; провести дозиметричне вимірювання й огляд вилучених небезпечних речовин з обов'язковим залученням спеціаліста; призначити відповідну судово-хімічну (фармацевтичну, хіміко-фармацевтичну), біологічну радіоактивних матеріалів, експертизу вилучених небезпечних матеріалів; призначити криміналістичну експертизу пакувального матеріалу.

Четверта ситуація: встановлено факт вчинення незаконного збуту небезпечних матеріалів, але будь-яка значуща інформація про особу, яка їх збувала, відсутня (13 %). Наявність такої ситуації пов'язана зі встановленням джерел придбання вилучених небезпечних матеріалів, а також зі свідченнями підозрюваного про раніше вчинені незаконні діяння із зазначеними речовинами. Результат розв'язання подібних ситуацій переважно є негативним. Зокрема, їм не приділяють належної уваги на практиці, хоча в деяких випадках встановлення суттєвих для кримінального провадження обставин у зазначеній слідчій ситуації та збір належних доказів є цілком можливим.

З цією метою проводять допити свідків, зокрема покупців небезпечних матеріалів; надання доручень щодо проведення СРД та НСРД з метою встановлення відомостей про таких свідків, визначення їхнього потенційного кола знайомств тощо; перевірку й уточнення показань свідків, підозрюваних з виїздом на місце незаконного збуту небезпечних матеріалів; у процесі встановлення ймовірних

правопорушників – проведення впізнання, одночасного допиту двох і більше осіб; слідчий експеримент.

П'ята ситуація: затримано службову особу (медичного, фармацевтичного працівника), який порушив правила відпуску отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів. Такі порушення вчиняють переважно в аптеках (аптечних кіосках) під час відпуску отруйного чи сильнодіючого лікарського засобу без рецепта.

У цій ситуації висувують переважно слідчі версії про порушення правил виробництва (виготовлення) отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів з метою створення надлишків отруйних і сильнодіючих речовин для подальшої їх реалізації через аптечні пункти, а також версії про порушення правил придбання й обліку отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів і про джерела незаконного надходження їх для реалізації. Перевірити зазначені слідчі версії можна в процесі проведення відповідних СРД як-от: огляд місця події; огляд, вилучення документів (журналів обліку, прибутково-видаткових документів, накладних, касових стрічок, рецептів на відпущені лікарські засоби, зокрема отруйні та сильнодіючі, актів знищення відходів лікарських засобів або вилучення таких з обігу й передачі для утилізації (знищення) виробникові (постачальникові) тощо); допит осіб, які працюють в аптеці, а також співробітників поліції, що брали участь у затриманні правопорушників, інших очевидців затримання, понятих; обшуки за місцем проживання підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення; призначення судово-фармацевтичної експертизи (для з'ясування характеру порушення правил поводження з отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами); за необхідності, проведення інвентаризації, призначення ревізії та судово-бухгалтерської експертизи.

Фактично, це переважаюча слідча ситуація, що складається у процесі вчинення незаконних діянь з отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами, відповідальність за які передбачена ч. 2 ст. 321 КК України. Наприклад, із загальної кількості вивчених матеріалів кримінальних проваджень розпочатих за ч. 2 ст. 321 КК України, 77 % стосувалися саме факту порушення правил відпуску лікарських засобів у аптек.

Шоста ситуація: під час спеціальної перевірки було встановлено факти порушення правил поводження з отруйними чи сильнодіючими речовинами, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами, або з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами на підприємствах, установах, організаціях (хіміко-фармацевтичних підприємствах, науково-дослідних закладах мікробіології, санітарно-епідеміологічних станціях, лабораторіях

лікарень і поліклінік тощо), загальна частка яких складає 6,8 % кримінальних проваджень.

Це переважно порушення правил зберігання промислових (ангідрид, оцтова кислота, ціаніста сіль, металева ртуть тощо), медичних (атропін, сульфат, зміїна отрута, очищена бджолина отрута, стрихнін, сулема, штами-продуценти вакцин, антибіотиків, вітамінів) отрут, отруйних лікарських засобів (кетамін, тетракаїн, тригексифенідил, міорелаксанти периферичної дії тощо), сильнодіючих лікарських засобів (буторфанол, дифенгідрамін, зопіклон, клондін, метандісон, нандролон тощо), а також предметів і речовин біологічного походження (біологічних, біохімічних, мікробіологічних препаратів).

Зазначені порушення виявляють під час відомчих та інших перевірок і підтверджують відповідними актами, складеними за їхніми результатами, на підставі яких і розпочинають кримінальне провадження. У цій слідчій ситуації необхідно:

1) провести огляд місця події з обов'язковим оглядом документації, що дозволяє поведження з небезпечними матеріалами;

2) за допомогою спеціаліста відібрати зразки, вилучити й направити небезпечні речовини для подальшого дослідження у спеціалізовану установу, що здійснює судово-експертну діяльність;

3) допитати осіб, які виявили порушення встановлених правил поведження з небезпечними матеріалами;

4) допитати співробітників установи (відділу, лабораторії, цеху тощо), які працюють у місцях, де було виявлено порушення правил, а також встановити осіб, причетних до вказаних незаконних діянь;

5) провести інвентаризацію та ревізію на підприємстві, в установі, організації, де було виявлено кримінальне правопорушення;

6) вилучити документи, що містять інформацію про походження небезпечних матеріалів, щодо яких порушено правила, та підтверджують належність цих матеріалів підприємству, установі, організації, а також документацію щодо поведження з небезпечними матеріалами на подальших етапах;

7) вилучити інструкції, положення, розпорядження щодо поведження з небезпечними матеріалами й закріплення відповідальних осіб за такі дії;

8) призначити судово-хімічну або біологічну експертизу вилучених речовин, а також, за необхідності, експертизу матеріалів, речовин і виробів, судово-бухгалтерську, технологічну або іншого виду експертизу.

Таким чином, було виокремлено найтипівіші слідчі ситуації. Безумовно, зазначений перелік не є вичерпним та може зазнавати змін відповідно до обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні.

Наукова новизна

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у статті комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням практики діяльності Національної поліції України визначено типові вихідні слідчі ситуації в розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поведженням із небезпечними матеріалами (особу затримано під час збуту небезпечних матеріалів; затримано особу, в якій вилучено небезпечні матеріали, мету дій підозрюваного не встановлено; встановлено джерела походження небезпечних матеріалів; встановлено факт вчинення незаконного збуту небезпечних матеріалів; затримано службову особу; спеціальною перевіркою встановлено факти порушень правил поведження з небезпечними матеріалами), що створюються відповідно до кількісно-якісних характеристик первинної криміналістично значимої інформації й особливостей її джерел за схемою відносин «небезпечний матеріал – подія – особа злочинця», а також тактичні завдання розслідування зазначених кримінальних правопорушень й алгоритм проведення СРД за кожною з них.

Висновок

Типовими слідчими ситуаціями, що формується на початковому етапі розслідування, є такі: 1) особу затримано під час збуту отруйних чи сильнодіючих речовин, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів (слідча ситуація, яка переважає серед кримінальних проваджень, розпочатих за ч. 1 ст. 321 КК України та становить 64,6 %); 2) затримано особу, в якій вилучено радіоактивні матеріали, або отруйні чи сильнодіючі речовини, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби, мету дій підозрюваного не встановлено (від загального числа кримінальних проваджень, розпочатих за ч. 1 ст. 265 та ч. 1 ст. 321 КК України, частка складає 21,9 %); 3) джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали ядерний вибуховий пристрій чи пристрій, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію, отруйні чи сильнодіючі речовини, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби, мікробіологічні або інші біологічні агенти чи токсини було знайдено в приміщенні, автомобілі, що належить конкретній особі, та виявлено внаслідок проведення СРД (огляд місця події, обшук тощо) або НСРД в іншому кримінальному провадженні (подібна слідча ситуація складається приблизно в 5,7 % досліджуваних кримінальних проваджень); 4) встановлено факт вчинення незаконного збуту небезпечних матеріалів, але будь-яка значуща інформація про особу, яка збувала, відсутня (13 %); 5) затримано службову особу (медичного,

фармацевтичного працівника), який порушив правила відпуску отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів; б) спеціальною перевіркою було встановлено факти порушень правил поводження з отруйними чи сильнодіючими речовинами, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйними чи сильнодіючими лікарськими засобами, або з мікробіологічними або

іншими біологічними агентами чи токсинами на підприємстві, в установі, організації (хіміко-фармацевтичні підприємства, науково-дослідні заклади мікробіології, санітарно-епідеміологічні станції, лабораторії лікарень і поліклініки тощо) загальна частка яких складає 6,8 % кримінальних проваджень.

REFERENCES

- Bakhin, V.P. (1987). *Sledstvennaia situatsiia i takticheskoe reshenie [Investigative situation and tactical decision]*. M.V. Saltevskiy (Ed.). Kiev: NIIRIO KVSh MVD SSSR [in Russian].
- Belkin, R.S. (2001). *Kurs kriminalistiki [Forensics course]* (3rd ed.). Moscow: IUNITI-DANA; Zakon i pravo [in Russian].
- Deshmukh, S.R., Dalvi, A.S., Bhalerao, T.J., Dahale, A.A., Bharati, R.S., & Kadam, C.R. (2015). Crime investigation using data mining. *International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering*, 3, 22-25. doi: <https://doi.org/10.17148/ijarcc.2015.4306>.
- Dolishchuk, M.T., & Pluzhnik, O.I. (2019). Problemni pytannia zapobihannia nezakonnomu povodzhenniu z radioaktyvnymy materialamy v Ukraini [Problematic issues of prevention of illegal handling of radioactive materials in Ukraine]. *Protydiia zlochynnosti: problemy praktyky ta naukovo-metodychne zabezpechennia, Crime prevention: problems of practice and scientific and methodological support*, 29-31. doi: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-7> [in Ukrainian].
- Kolesnichenko, A.N. (1967). Nauchnue i pravovye osnovy metodiki rassledovaniia otdelnykh vidov prestupleniy [Scientific and legal foundations of methods for investigating certain types of crimes]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kharkov [in Ukrainian].
- Masliuk, O.V. (2005). Osoblyvosti protydii yadernii orhanizovanii zlochynnosti u Yevropeiskomu pravovomu prostori: Rol Ukrainy [Peculiarities of combating nuclear organized crime in the European legal space: The role of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho yurydychnoho instytutu, Scientific Bulletin of the Lviv Law Institute*, 3, 96-101 [in Ukrainian].
- Novachuk, S.A. (2019). Osoba zlochyntsia yak element kryminalistychnoi kharakterystyky porushennia vymoh rezhymu radiatsiinoi bezpeky [The identity of the offender as an element of the forensic characteristics of the violation of the requirements of the radiation safety regime]. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 1(17), 47-53. doi: <https://doi.org/10.33270/04191701.47> [in Ukrainian].
- Novachuk, S.A. (2019). Stan naukovykh doslidzhen i pravozastosovnoi praktyky rozsliduvannia porushennia vymoh rezhymu radiatsiinoi bezpeky [The state of scientific research and law enforcement practice of investigating violations of the requirements of the radiation safety regime]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava, Scientific Bulletin of Public and Private Law*, 2(1), 269-276. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.2-1.43> [in Ukrainian].
- Polunina, L.V. (2018). Typovi slidchi sytuatsii ta protsesualni dii shchodo yikh vyrishennia pid chas rozsliduvannia nezakonnogo zbyrannia ta rozgholoshennia komertsiiinoi ta bankivskoi taiemnytsi [Typical investigative situations and procedural actions to resolve them during the investigation of illegal collection and disclosure of trade and banking secrets]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka), International law herald: actual problems of the present (theory and practice)*, 3-4, 250-256. Retrieved from <http://ojs.nusta.edu.ua/index.php/ojs4/article/view/246/335>. doi: <https://doi.org/10.33244/2521-1196.3-4.2018.250-256> [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (Ed.). (1998). *Kryminalistychna taktyka i metodyka rozsliduvannia zlochyniv [Forensic tactics and methods of crime investigation]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu., Zhuravel, V.A., & Konovalova, V.O. (et al.). (2019). *Kryminalistyka [Criminalistics]*. V.Yu. Shepitko (Ed.). (Vols. 1-2). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Taran, O., & Sandul, O. (2019). Issue of criminal liability for offences against critical infrastructure objects in nuclear industry *State Scientific and Technical Center for Nuclear and Radiation Safety*, 3(83), 58-67. doi: [https://doi.org/10.32918/nrs.2019.3\(83\).07](https://doi.org/10.32918/nrs.2019.3(83).07) [in Ukrainian].
- Taran, O.V., & Sandul, O.H. (2018). Kryminalna vidpovidalnist za zlochyny u sferi nezakonnogo obihu radioaktyvnykh materialiv [Criminal liability for crimes in the field of illicit trafficking in radioactive materials]. *Yaderna ta radiatsiina bezpeka, Nuclear and radiation safety*, 3(79), 66-70. doi: [https://doi.org/10.32918/NRS.2018.3\(79\).10](https://doi.org/10.32918/NRS.2018.3(79).10) [in Ukrainian].
- Torbieiev, M.O. (2019). Zlochyny proty radiatsiinoi bezpeky: kryminolohichna kharakterystyka, determinatsiia ta zapobihannia [Crimes against radiation safety: criminological characteristics, determination and prevention]. *Candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение : спец. курс / под ред. М. В. Салтевского. Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. С. 196–202.
- Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие. 3-е изд., доп. М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2001. 837 с.
- Deshmukh S. R., Dalvi A. S., Bhalerao T. J., Dahale A. A., Bharati R. S., Kadam C. R. Crime investigation using data mining. *International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering*. 2015. No. 3. Vol. 4. P. 22–25. doi: <https://doi.org/10.17148/ijarccce.2015.4306>.
- Доліщук М. Т., Плужник О. І. Проблемні питання запобігання незаконному поводженню з радіоактивними матеріалами в Україні. *Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення*. 2019. С. 29–31. doi: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-7>.
- Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1967. 32 с.
- Маслюк О. В. Особливості протидії ядерній організованій злочинності у Європейському правовому просторі: Роль України. *Науковий вісник Львівського юридичного інституту*. 2005. Вип. 3. С. 96–101.
- Новачук С. А. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики порушення вимог режиму радіаційної безпеки. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (17). С. 47–53. doi: <https://doi.org/10.33270/04191701.47>.
- Новачук С. А. Стан наукових досліджень і правозастосовної практики розслідування порушення вимог режиму радіаційної безпеки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Т. 1. С. 269–276. doi: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.2-1.43>.
- Полуніна Л. В. Типові слідчі ситуації та процесуальні дії щодо їх вирішення під час розслідування незаконного збирання та розголошення комерційної та банківської таємниці. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. № 3–4. С. 250–256. URL: <http://ojs.nusta.edu.ua/index.php/ojs4/article/view/246/335>. doi: <https://doi.org/10.33244/2521-1196.3-4.2018.250-256>.
- Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 1998. 376 с.
- Криміналістика : підручник : у 2 т. / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. Т. 1. 456 с.
- Taran O., Sandul O. Issue of criminal liability for offences against critical infrastructure objects in nuclear industry. *State Scientific and Technical Center for Nuclear and Radiation Safety*. 2019. Vol. 3 (83). P. 58–67. doi: [https://doi.org/10.32918/nrs.2019.3\(83\).07](https://doi.org/10.32918/nrs.2019.3(83).07).
- Таран О. В., Сандул О. Г. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері незаконного обігу радіоактивних матеріалів. *Ядерна та радіаційна безпека*. 2018. № 3 (79). С. 66–70. doi: [https://doi.org/10.32918/NRS.2018.3\(79\).10](https://doi.org/10.32918/NRS.2018.3(79).10).
- Торбеєв М. О. Злочини проти радіаційної безпеки: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2019. 281 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2020

Shvets A. – Postgraduate Student of the Department of Forensic Support and Forensic Science of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1840-6477>

Typical Investigative Situations of the Initial Stage of Investigation of Criminal Offenses Related to Illegal Handling of Hazardous Materials

The purpose of the article is to identify typical investigative situations of the initial stage of investigation of criminal offenses related to illegal handling of hazardous materials and to formulate their respective tactical tasks and outline the procedure for solving them with the development of proposals and recommendations to improve legislation and law enforcement practice. Methodology. The methodological basis of the study is the dialectical-materialist method of scientific knowledge of socio-legal phenomena and general and special methods based on it. Thus, the comparative law method was used in the analysis of the opinions of scholars and practitioners on the issues under study, the rules of substantive and procedural law, scientific categories and definitions. When concretizing the concepts and categorical apparatus of research, constructing source parcels, identifying typical investigative situations and investigative tasks, the logical-legal method, methods of induction and deduction, modeling were used to establish similarities in features and properties of technologies of criminal activity with dangerous materials, as well as in the methods and means of investigation, tactics of investigative (search) actions; statistical – to summarize the

results of sociological research, study the materials of criminal proceedings, materials of investigative, prosecutorial and judicial practice, assess the effectiveness of law enforcement agencies. The **scientific novelty** of the obtained **results** is that the article comprehensively, using modern methods of cognition, taking into account the practice of the National Police of Ukraine identifies typical initial investigative situations in the investigation of criminal offenses related to illegal handling of hazardous materials. materials, detained a person from whom hazardous materials were seized, the purpose of the suspect is not established, established sources of origin of hazardous materials, established the fact of illegal sale of hazardous materials, detained an official, a special inspection established violations of rules for handling hazardous materials) to quantitative and qualitative characteristics of the primary criminologically significant information and features of its sources according to the scheme of relations «dangerous material – event – the person of the criminal», and also tactical tasks of investigation of the specified criminal offenses I and the algorithm of investigative (search) actions for each of them. **Conclusions.** Investigative situations at the initial stage affect the definition of the tasks of investigation of criminal offenses related to illegal handling of hazardous materials: establishment of the event, method and subject of the criminal offense; identification and exposure of the perpetrators; determination of the nature and amount of damage caused by a criminal offense; detection and procedural consolidation of traces of a criminal offense; establishing links between illegal handling of hazardous materials and other offenses; identifying the causes and conditions that contributed to the commission of a criminal offense (with a legal response to their elimination).

Keywords: hazardous materials; criminal offense; investigation; investigative situation; investigative (search) actions.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 342;341

Колодій А. М. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, академік Академії наук вищої школи України, директор навчально-наукового інституту «Юридичний інститут ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6647-700X>

Конституційно-правові засади розвитку сфери фізичної культури і спорту

Рец. на кн.: Палюх А. Я. Правові засади розвитку сфери фізичної культури і спорту : монографія. Тернопіль : Паляниця В. А., 2020. 316 с.

Монографію Андрія Палюха присвячено дослідженню конституційно-правових засад розвитку сфери фізичної культури і спорту в Україні. Питання правового регулювання цієї галузі, безумовно, є актуальними й такими, що потребують наукового аналізу з метою пошуку шляхів удосконалення й забезпечення її розвитку.

Відповідно до ч. 4 ст. 49 Конституції України держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту та забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя. Таке положення свідчить про належне ставлення держави до розвитку зазначеної сфери, забезпечення якої в Україні має стати одним зі стратегічних завдань державної політики. Важливо виробити ефективну систему взаємодії центральної та місцевої влади щодо управління цією сферою, а також удосконалити її нормативно-правові основи функціонування. Причому стан забезпечення реалізації зазначеного положення залишається таким, що потребує пильної уваги.

Рецензоване монографічне дослідження здійснено з огляду на тенденції загальносвітових глобалізаційних процесів, інтернаціоналізації різних галузей права, зокрема конституційного, підвищення ролі міжнародних інституцій у забезпеченні сфери фізичної культури і спорту.

Комплексне дослідження розвитку сфери фізичної культури і спорту здійснив А. Я. Палюх з метою формулювання теоретичних висновків і практичних рекомендацій, пропозицій щодо вдосконалення законодавства України в зазначеній сфері, підвищення ефективності участі держави в її забезпеченні, реалізації відповідних прав людини та громадянина.

Слушним є висновок автора про те, що міжнародно-правові акти у сфері фізичної культури та спорту, прийняті в межах міжнародних міжурядових організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи та інших, є інструментами міжнародного права, на яких базуються політика країн і

міжнародне співробітництво у сфері боротьби з допінгом у спорті, піклування про здоров'я спортсменів, чесна гра, викорінення шахрайства та майбутній спорт.

Також А. Я. Палюх обґрунтував позицію щодо визначення спортивного права як комплексної галузі. Причому сфера його регулювання охоплює суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення діяльності стосовно фізичної культури та спорту, що базується на конституційно-правових засадах.

Установлено, що прецедентна практика розв'язання спортивних спорів є різноманітною. У практиці Європейського суду з прав людини такі спори мали місце з позиції прав, які гарантує Європейська конвенція захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина 1950 року стосовно порушення права на життя, що іноді відбувається під час тренувань, спортивних змагань та інших масових заходів, права на свободу й особисту недоторканність, право на приватність, свободу висловлювання поглядів і право на справедливий суд (ст. 2, 5, 6, 8, 10 конвенції).

Зміст монографії свідчить про належний науковий рівень і багатогранність дослідження основних аспектів обраної теми, глибоке розуміння сутності заявленої проблематики.

Для обґрунтування наукових положень і висновків автор використав значну джерельну базу. Це публікації різних історичних періодів, зарубіжні видання, опрацювання яких сприяло окресленню тенденцій розвитку сфери фізичної культури і спорту в Україні та світі. Комплексне опрацювання зазначених та інших джерел, сформульовані власні узагальнення й висновки свідчать про безумовну наукову зрілість автора.

Монографічне дослідження Андрія Ярославовича Палюха «Конституційно-правові засади розвитку фізичної культури і спорту» є

цікавим, змістовним і корисним не лише для науковців, а й для представників громадянського суспільства та його інститутів, органів державної влади й органів місцевого самоврядування,

посадових осіб, які на науковому та практичному рівнях розв'язують питання функціонування й розвитку сфери фізичної культури та спорту.

Рецензія надійшла до редколегії 28.12.2020

Kolodii A. – Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Educational and Scientific Institute «Law Institute SHEI «Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman», Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6647-700X>

Constitutional and Legal Bases of Development of the Sphere of Physical Culture and Sports

*Review of the book: Paliukh A. Legal bases of development of sphere of physical culture and sports : monograph.
Ternopil : Palianytsia V., 2020. 316 p.*

УДК 34 (091);342.5

Калиновський Б. В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9654-0201>

Конституційно-правові засади створення й функціонування органів державної влади та управління України: історико-правове дослідження

*Рец. на кн.: Дудченко О. С. Конституційно-правові засади створення
й функціонування органів державної влади та управління
радянської України в 1920-х – першій половині 1930-х років :
монографія / за заг. ред. Г. В. Лаврик. Ніжин :
НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 405 с.*

На сучасному етапі розвитку Української держави важливе значення має ретельний аналіз історичного досвіду реформування інститутів державної влади, з'ясування форм і методів, за допомогою яких держава здійснювала керівництво всіма сферами суспільного життя. Монографічне дослідження О. С. Дудченко присвячено характеристиці конституційно-правових засад створення та функціонування органів державної влади й управління УСРР в 1920-х – першій половині 1930-х років. Проблема, означена межами монографічного дослідження, є актуальною та потребує глибокого й ретельного аналізу теоретичних і практичних питань, що стосуються конституційних засад створення та діяльності органів державної влади й управління УСРР в зазначений період.

Монографічне дослідження вирізняється послідовністю та взаємозумовленістю концепції і результатів, глибоким, ґрунтовним науково-правовим викладом. Вдало застосовуючи системний, функціональний, порівняльно-правовий, структурно-логічний та інші загальнонаукові й спеціальні методи, автор сформулювала достовірні й обґрунтовані висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на вдосконалення діяльності органів державної влади та управління незалежної України.

Методологічно виправданим є те, що О. С. Дудченко спочатку аналізує еволюцію понять «механізм держави» й «орган державної влади» в юридичній науці, виокремлюючи їхні відмітні ознаки, і лише після цього переходить до теоретико-правових аспектів створення та діяльності органів державної влади й управління УСРР відповідно до Конституцій УСРР 1919-го та 1929 року.

Ґрунтовно дослідниця опрацювала нормативно-правові акти УСРР (УРСР) 1920-х – першої половини 1930-х років, протоколи КП(б)У,

Всеукраїнського з'їзду рад, Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів УСРР, народних комісаріатів та інших органів державної влади й управління радянської України, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та обласних державних архівів України.

У монографії систематизовано й узагальнено наявні теоретичні та концептуальні підходи до тлумачення органів державної влади й управління, з'ясовано ступінь наукової розробленості теми в сучасній історико-правовій науці. Використовуючи проблемно-хронологічний підхід, дослідник поділяє історіографічний доробок учених із проблем створення та функціонування органів державної влади й управління радянської України в 1920-х – першій половині 1930-х років на чотири групи: дослідження дореволюційного періоду (праці, що стосувалися трактування понять «механізм держави» й «орган держави»); радянська історіографія; сучасна українська та зарубіжна історіографія.

Аналізуючи науково-теоретичні засади функціонування органів державної влади й управління УСРР, автор досліджує співвідношення поняття «орган державної влади» в Конституціях УСРР 1919-го та 1929 року.

Науковий інтерес становить другий розділ, у якому здійснено ґрунтовну характеристику правових засад формування органів державної влади й управління на принципах Конституції УСРР 1919 року. Проаналізовано особливості становлення та розвитку законодавчих органів державної влади й управління УСРР за Конституцією УСРР 1919 року, а також досліджено питання формування та діяльності народних комісаріатів УСРР як центральних органів державного управління в різних сферах суспільного життя.

Увагу в роботі акцентовано на аналізі структури й повноважень органів державної влади та управління радянської України в 1920-х – першій половині 1930-х років. Визначено поняття «форма та методи діяльності органів державного управління УСРР в 1920-х роках», проаналізовано їхні види.

Монографічне дослідження О. С. Дудченко «Конституційно-правові засади створення й

функціонування органів державної влади та управління радянської України в 1920-х – першій половині 1930-х років» є завершеним науковим дослідженням, корисним і цікавим для публічних службовців й актуальним для вітчизняної юридичної науки.

Рецензія надійшла до редколегії 21.12.2020

Kalynovskyi B. – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional Law and Human Rights of the National Academy of Internal Affairs Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9654-0201>

Constitutional and Legal Principles of Creation and Functioning of Public Authorities and Administration of Ukraine: Historical and Legal Research

Review of the book: Dudchenko O. Constitutional and legal bases of creation and activity of bodies of the state power and management of the Soviet Ukraine in 1920–1930 years : monograph / H. Lavruk (Eds.). Nizhyn : NDU im. M. Hoholia, 2019. 405 p.

УДК 159.9:342.82

Колб О. Г. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри політології, управління та державної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-4739>

Теоретико-прикладні засади кримінально-виконавчої психології

Рец. на кн.: Академічний курс кримінально-виконавчої психології : підручник / за заг. ред. Т. А. Денисової. Чернігів : ПБК Десна, 2019. 608 с.

2019 року в науковому світі з'явилось унікальне видання, яке збагатило теоретико-прикладні засади кримінально-виконавчої психології, а також створило відповідні методологічні засади для подальших наукових досліджень з цих питань, – підручник «Академічний курс кримінально-виконавчої психології», підготовлений авторським колективом, за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Т. А. Денисової.

У цьому виданні, зауважили автори, представлено основні питання загальної та кримінально-виконавчої психології, а також висвітлено методологічні засади наукового дослідження в зазначеній галузі суспільних відносин. Підручник орієнтований не тільки на студентів, магістрів й аспірантів, а й на практичних працівників Державної кримінально-виконавчої служби України: саме в цьому й виявляється, як видається, актуальність, теоретичне та практичне значення цієї наукової роботи.

Такий висновок ґрунтується на глибокому аналізі змісту підручника та його структурних елементів.

Видання за структурою має дев'ять розділів і тридцять п'ять підрозділів, кожен із яких відображає сутність досліджуваної проблематики, а також містить конкретні науково обґрунтовані заходи, спрямовані на її розв'язання.

Зокрема, у розділі 1 «Особистість засудженого у кримінально-виконавчій психології» автори підручника детально проаналізували питання, що стосуються загальної характеристики особистості; девіації в поведінці людей, схильних до правопорушень, та особистісні диспозиції засуджених, що важливо з огляду на виконання тих практичних завдань, які стоять перед персоналом установ виконання покарань, а також підвищення рівня ефективності кримінально-виконавчої діяльності України загалом.

Своєю чергою в розділі 2 цього підручника всебічно проаналізовано психічні процеси й стани засудженого в умовах несвободи (емоції, почуття, ява тощо), що забезпечило належні методологічні засади діяльності для відповідних фахівців сфери виконання покарань України та щодо конкретно взятих категорій осіб, які

відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк.

Значущим у цьому сенсі є розділ 3 цієї роботи «Індивідуально-психологічні якості засудженого», у якому з'ясовано такі психологічні елементи цієї особи, як: темперамент, характер, здібності та спрямованість, що, без сумніву, слід ураховувати персоналу установ виконання покарань під час складання програм індивідуально-виховної роботи щодо окремо взятих засуджених, що передбачено в ст. 95 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Цінними в сенсі визначення детермінант, які сприяють учиненню правопорушень з боку засуджених, є й положення розділу 4 підручника «Психологія соціальної взаємодії особистості засудженого», у якому розглянуто питання, що стосуються психології групи та колективу засуджених; психології конфлікту серед засуджених і психології адаптації цих осіб до умов життя на волі.

У контексті розв'язання проблем, пов'язаних зі змістом запобіжної діяльності в місцях позбавлення волі, важливе практичне значення має й розділ 5 «Психологічна характеристика екстремальних ситуацій у правоохоронній діяльності». У ньому чітко визначено характер і види таких ситуацій, їх вплив на особистість працівників правоохоронних органів, напрями та форми забезпечення особистої безпеки цих об'єктів правового захисту, а також розроблено науково обґрунтовані заходи щодо психологічної їх підготовки.

З огляду на необхідність реалізації на вищому рівні завдань кримінально-виконавчого законодавства України, передусім з питань запобігання рецидивній злочинності, значущими є положення, що викладені в розділі 6 цієї роботи «Субкультура та її особливості в місцях позбавлення волі», у якому, зокрема, висвітлено питання, що стосуються типології деформації особистості злочинців; формування кримінальної субкультури в молодіжному середовищі, запобігання її поширенню та протиправній поведінці засуджених у зв'язку з цим тощо.

У такому самому контексті сформульовано зміст розділу 7 підручника «Соціально-психологічні умови впливу на засуджених», що присвячений

таким важливим проблемам, як управління кримінально-виконавчими закладами освіти; принципам виховання засуджених у місцях позбавлення волі, а також психологічній готовності персоналу правоохоронних органів до професійної діяльності.

За цим алгоритмом викладено матеріал й у розділі 8 «Формування соціальної компетентності курсантів і слухачів системи Державної кримінально-виконавчої служби України у закладах вищої освіти».

Логічним завершенням рецензованого підручника можна визнати його розділ 9 «Методика та організація психологічного дослідження особистості засудженого», у якому запропоновано теоретико-прикладні засади для проведення

наукових розробок з означеної проблематики для студентів, курсантів, магістрів, аспірантів, а також персоналу установ виконання покарань України.

На підставі аналізу змісту підручника «Академічний курс кримінально-виконавчої психології», підготовлений авторським колективом, за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України Т. А. Денисової, слід констатувати, що це навчальне видання є актуальним, таким, що має теоретичне і практичне значення, тож може бути використано в освітньому процесі не тільки закладів вищої освіти системи правоохоронних органів, а й у цивільних вишах аналогічного професійного спрямування.

Рецензія надійшла до редколегії 22.12.2020

Kolb O. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Political Science, Management and State Security of the Volyn National University named after Lesya Ukrainka, Lutsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-4739>

Theoretical and Applied Principles of Criminal-Executive Psychology

Review of the book: Academic course of criminal-executive psychology : textbook / for general ed. T. Denisova. Chernihiv : PVK Desna, 2019. 608 p.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 34 (477)(092)

Чернявський С. С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2711-3828>;

Макаров М. А. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4515-5033>;

Заїка С. О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, м. Київ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8138-7598>

Світлої пам'яті колеги (професора Ю. І. АЗАРОВА)

*Вогонь життя неждано згас,
Печаль і смуток серце ранять...
Низький уклін тобі від нас,
І вічна пам'ять...*

Мабуть, смерть ніколи не буває вчасною, оскільки завжди передчасна. Бо забирає від нас найдорожчих нам людей...

Ми приголомшені тим, що 13 грудня 2020 року передчасно пішов із життя позитивний, добрий, вірний наш товариш, колега, наставник – Азаров Юрій Іванович.

Важко писати й говорити в минулому часі про такого, сповненого життєвих планів, енергійного, яскравого й непересічного життєлюбця, як Юрій Іванович. Нестерпний біль втрати мимоволі вилився в рядки:

Азаров – влучний постріл, Азаров – поклик душі...

Не стало Друга, ми стримуємо крик в собі...

Смерть неблаганна, вона нищить останню надію, але не може позбавити нас пам'яті, поваги та любові до нашого колеги – чуйної, сонячної особистості, відданого друга й товариша, батька та дідуся (хоч як не підходить це слово до Юрія Івановича! – завжди у чудовій фізичній формі моложавий і бадьорий, повсякчас готовий до плідної професійної праці й творчого відпочинку).

Юрій Азаров пішов за життєвий обрій раптово, несподівано... Звістка про смерть застала нас пізнього недільного вечора – ураз стало сумно й порожньо на душі... Але тепер, пишучи не некролог, а спогад, ми тихо усміхаємося, згадуючи вражаючі й дотепні історії з життя цієї яскравої, щирої та відкритої, сповненої гумору особистості. Це була людина-позитив, людина-енциклопедія. Він ніколи не приносив негативних новин. З ним завжди хотілося дружити, спілкуватися, розмовляти, слухати його... Нам дуже його бракує... І як

Друга, і як Людини, і як Фахівця... Так, все з великої букви.

Юрій Іванович Азаров народився 16 квітня 1949 року у місті Херсоні. З 1955 року до 1963 року навчався в Херсонській загальноосвітній школі № 13. Трудову діяльність розпочав з 15 років учнем слюсаря Херсонського бавовняного комбінату. Поєднував роботу з навчанням у Херсонському вечірньому текстильному технікумі (1963–1968) по закінченню якого отримав диплом техника-технолога ткацького виробництва.

У жовтні 1968 року його було призвано на строкову військову службу, яку проходив у Групі військ на території Німецької Демократичної Республіки до листопада 1970 року. Після звільнення у запас з січня до серпня 1971 року працював слюсарем на Херсонському текстильному комбінаті.

До Волгоградської вищої слідчої школи МВС СРСР на факультет підготовки слідчих Юрій Іванович вступив у жовтні 1971 року. По закінченню навчання у серпні 1975 року його було направлено для проходження служби в розпорядження УВС Херсонського облвиконкому, де призначено на посаду слідчого відділу обласного управління, а в листопаді 1977 року – на посаду старшого слідчого в особливо важливих справах УВС Херсонської області, де працював до листопада 1979 року.

У порядку підвищення по службі в грудні 1979 року Юрія Азарова було переведено до Центрального Апарату МВС УРСР та призначено на посаду старшого слідчого в особливо важливих справах Слідчого управління МВС республіки (наразі – головне слідче управління Національної поліції України).

Під час роботи в Центральному Апараті МВС він розслідував кримінальні справи про злочини у сфері економіки, окремі з яких розглядав Верховний суд УРСР як суд першої інстанції за чинним на той час кримінально-процесуальним кодексом. Неодноразово мав заохочення від Міністерства внутрішніх справ УРСР та Міністра МВС СРСР.

У жовтні 1984 року Ю. І. Азаров вступив на денне відділення ад'юнктури (по кафедрі кримінального процесу) Київської вищої школи, яку закінчив 1987 року. У листопаді 1987 року захистив дисертацію «Доказування слідчим обставин, які характеризують особу обвинуваченого» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.

З листопада 1987 року до серпня 1988 року Юрій Іванович працював на посаді інспектора факультету заочного навчання Київської вищої школи МВС. У період з вересня 1988 року до грудня 1989 року – викладач кафедри кримінального процесу Київської вищої школи МВС. З грудня 1988 року до березня 1989 року у складі об'єднаного загону Київської вищої школи МВС СРСР виконував спеціальне бойове завдання на території Вірменської Республіки на посаді командира батальйону.

У грудні 1989 року Юрія Івановича призначено на посаду заступника начальника факультету заочного навчання з навчальної та наукової роботи Київської вищої школи МВС, а з травня 1991 року й до липня 1993 року він очолював цей структурний підрозділ.

Того ж 1993 року Ю. І. Азарова переведено на посаду начальника новоствореного факультету підготовки експертів, сформовано під час організаційно-штатних змін, у структурі Української академії внутрішніх справ як правонаступниці Київської вищої школи МВС. У цей історичний проміжок часу молода, самостійна й незалежна держава Україна потребувала підготовки нової генерації експертів-криміналістів і слідчих для органів внутрішніх справ України. З огляду на потреби того часу та за безпосередньої ініціативи й активної участі Юрія Івановича, розпочалася розбудова та новітня історія становлення факультету. За рішенням керівництва МВС України, на базі факультету підготовки експертів Української академії внутрішніх справ з вересня 1993 року розпочато підготовку слідчих для слідчих підрозділів ОВС. Відповідно змінилася й назва факультету на «слідчо-криміналістичний».

Період становлення зазначеного факультету (1993 рік – травень 1998 року) характеризувався динамізмом, необхідністю створення якісно нової матеріально-технічної бази, пов'язаної зі збільшенням набору й новими вимогами до підготовки

курсантів експертно-криміналістичної та слідчої спеціалізації, оскільки наявна база не відповідала потребам часу ні за можливістю розміщення особового складу курсантів, ні за іншими критеріями.

Так, актуальними стали питання комплектування факультету науково-педагогічним складом, а також відсутності (з урахуванням спеціалізації факультету) навчально-лабораторних комплексів. Завдяки підтримці на той час ректора Української академії внутрішніх справ генерал-лейтенанта міліції В. І. Розенка й спільними зусиллями керівника Головного слідчого управління МВС України генерал-лейтенанта міліції П. В. Коляди та керівника Експертно-криміналістичного управління МВС України полковника міліції В. М. Безреброго за короткий час було створено сучасні криміналістичні лабораторії та навчальні полігони.

Науково-педагогічний та допоміжний склад факультету під керівництвом і за безпосередньої участі Ю. І. Азарова активно включився до пошуку й впровадження в навчальний процес новітніх освітніх технологій і методів підготовки слідчих й експертів-криміналістів. Зокрема, у структуру державних іспитів було введено підготовку й захист дипломних робіт з відповідних спеціалізацій. Це сприяло якісній підготовці випускників, які згодом очолили слідчі та експертні підрозділи МВС України й стали ядром кадрового потенціалу для керівників обласних управлінь та Центрального апарату.

У травні 1998 року, у порядку просування по службі, Юрія Івановича переведено на посаду начальника психологічного факультету Київського інституту внутрішніх справ, а у серпні цього ж року він очолив юридичний факультет зазначеного інституту, де й працював до листопада 2003 року.

У цей же час Ю. І. Азарова звільнено з органів внутрішніх справ на пенсію за вислугою років із загальним стажем служби майже 35 років, та призначено на посаду Керівника управління контролю виконання актів і доручень Президента України центральними та місцевими органами виконавчої влади Головного Контрольного управління Адміністрації президента України (Державний службовець п'ятого рангу, друга категорія посад).

Через реорганізацію Адміністрації Президента України та створення на її базі Секретаріату Президента України, у березні 2005 року відбулося скорочення штатів. Унаслідок цього Юрія Івановича переведено та призначено на посаду завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики Київського юридичного інституту МВС України, де він працював до серпня 2009 року. Після реорганізації системи вишів МВС України у вересні 2009 року Юрій Азаров обійняв посаду професора кафедри кримінального процесу Національної

академії внутрішніх справ, на якій плідно працював до останнього часу.

Юрій Іванович – засновник наукової школи з удосконалення діяльності органів досудового розслідування, автор і співавтор понад 100 наукових праць, відомих кільком поколінням учених в Україні та за кордоном. За період науково-педагогічної діяльності підготував 10 кандидатів юридичних наук. Активно співпрацював у складі експертних груп профільних комітетів Верховної Ради України, Конституційного та Верховного судів, МВС і МОН України.

Професор, заслужений юрист України, академік Української академії наук та Національної академії наук вищої освіти України, заслужений педагог Національної академії внутрішніх справ.

За період служби Ю. І. Азаров неодноразово заохочувався державними й відомчими нагородами та відзнаками. Загалом мав понад 30 нагород, серед них два «Хреста Слави», «Почесний знак МВС України», «За відзнаку в службі» 1-го та 2-го ступенів, медалі «За бездоганну службу» трьох ступенів, «Ветеран праці», «Захиснику Вітчизни» тощо.

Юрій Азаров брав активну участь у громадському житті країни, почесний ветеран міста-героя Києва, генерал-хорунжий Українського козацтва.

Велика працьовитість, компетентність, чесність, доброзичливість – ось риси цього талановитого вченого та педагога, які принесли йому повагу й любов друзів, колег, курсантів і студентів. Відійшла у вічність людина великої порядності та принциповості, добрий товариш, люблячий батько. Пішов несподівано, повний творчих задумів і планів.

Завдяки своїй обдарованості й несхитній порядності, Юрій Іванович користувався незаперечним і абсолютним авторитетом, а глибина й різнобічність його суджень допомагали, а іноді й змушували переглядати навіть уже сформовані погляди на життя. Після його раптового відходу стало зрозумілим, яке значне місце займала ця людина у наших серцях.

Юрій Іванович любив життя, обожнював свою родину. Часом здається, що він тут, поруч... От-от підійде, покладе руку на плече і скаже: «...наші головні матчі ще не зіграно...», ми «приречені» на успіх...». Його постійний оптимізм та позитив завжди були поза межею нашого розуміння. Звідки це? Що надихало його? Дотепер невідомо. Проте всі ми знали: він без роздумів, завжди першим прийде на допомогу; поруч у скрутну хвилину; обов'язково підтримає, щиро посміхнеться та заспокоїть. І тому все обов'язково буде добре...

Від нас ідуть найкращі... І це найбільша несправедливість, яка тільки є на цій планеті. Ми безсилі щось змінити, але знаємо й віримо, що Юрій Іванович Азаров, як завжди усміхнений, бадьорий і щасливий, споглядатиме на нас із Небес, а його світлий образ зринатиме в пам'яті та спогадах тих, хто його щиро любив, поважав, цінував і знав.

У народі кажуть: «...назад вже дороги немає...». Але вона є! Навіть для тих, хто йде від нас. І назва цього безлюдного «проспекту» – Пам'ять. Пам'ятатимемо – і дорога назад знайдеться... Так вважав наш Юрій Іванович, так вважатимемо і ми...

Матеріали надійшли до редколегії 23.12.2020

Cherniavskiy S. – Doctor of Law, Professor, Vice-Rector of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2711-3828>;

Makarov M. – Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Department of Criminal Procedure of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4515-5033>;

Zaika S. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Criminal Procedure of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8138-7598>

Bright Memory of a Colleague (Professor Yu. Azarov)

НАУКОВИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Науковий журнал

Том 26, № 1. 2021

Заснований у 1996 р. Виходить чотири рази на рік

Оригінал-макет видання виготовлено у відділі підготовки навчально-наукових видань
Національної академії внутрішніх справ

Редагування англomовних текстів:

С. Воровський, К. Касьянов

Комп'ютерна верстка:

К. Сосєдко

Формат 60*84/8

Умов. друк. арк. 11,16

Наклад 50 прим.

Адреса видавництва:

Національна академія внутрішніх справ
пл. Солом'янська, 1, м. Київ, Україна, 03035

Тел.: +38 (044) 520-08-47

E-mail: info@lawscience.com.ua

www: <http://lawscience.com.ua/uk>

SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS

Scientific Journal

Volume 26, No. 1. 2021

Founded in 1996. Published four times per year

The original layout of the publication is made in the Department of Preparation of Educational and Scientific Publications of National Academy of Internal Affairs

Editing English-language texts:

S. Vorovsky, K. Kasianov

Desktop publishing:

K. Sosiedko

Format 60*84/8

Conventional printed pages 11.16

Circulation 50 copies

Editors office address:

National Academy of Internal Affairs
03035, 1 Solomianska Sq., Kyiv, Ukraine

Tel.: +38 (044) 520-08-47

E-mail: info@lawscience.com.ua

www: <http://lawscience.com.ua/en>